

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

NİFTƏLİYEV RAMİL

**XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN
KƏNDLİLƏRİNİN
AZADLIQ HƏRƏKATI**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademi-
yasının A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun 13.07.05 tarixli 06 saylı
iclasının qərarı ilə çap edilir.

BAKI 2006

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 13 iyul 2005-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (6 saylı protokol).

Elmi redaktor: tarix elmləri namizədi
Hacı Həsənov

Rəyçilər: tarix elmləri namizədi
Ənvər Məmmədov
tarix elmləri namizədi
Vidadi Umudlu

Niftəliyev Ramil Yüzəhməd oğlu. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı. Bakı-2006,138 s.

Monoqrafiyada XIX yüzilliyin ikinci yarısında rus çarizminin Şimali Azərbaycanda həyata keçirmiş olduğu müstəmləkə siyasəti və kəndlilərin azadlıq mübarizəsi tədqiq olunmuşdur.

Əsər geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{1820067}{1957006}$ ADPU – 2006

GİRİŞ

Azadlıq verilmir, qan bahasına alınır. Bu həmişə belə olmuşdur. Tarixdə ölkələrin işğalı, xalqların əsli vəziyyətə düşür edilməsi ilə yaranan bütün qüdrətli imperiyalar zaman keçdikcə daxildən xalqların azadlıq mübarizəsi nəticəsində dağılmışdır. Həç bir xalq əslihq sistemini, müstəmləkə rejimini könüllü qəbul etmir. Müstəmləkəçilik buxovundan qurtulması uğrunda mübarizə bir sıra xalqların ən mühüm vəzifələrindən olmuşdur. Hər bir xalq özünün keçmiş sərgüzəşt və məcaraları, xoş xatirələr dövrü ilə tarixdə iz qoyur. Məhz bu zəngin keçmiş xalqın xarakterini müəyyənləşdirir, onu azadlıqsevər, ədalətli, zəngin ruhlu, zülmə baş əyməyən millətə çevirir. Bu mənada XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsi probleminin öyrənilməsi aktualdır.

1920-ci ilin 28 aprelində itirilmiş müstəqillik 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra bərpa olundu və Azərbaycan (burada və sonralar «Azərbaycan» dedikdə Qüzey Azərbaycanı nəzərdə tutulur R.N.) tarix səhnəsinə yenidən müstəqil dövlət kimi çıxdı. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinin obyektiv öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci ilin 31 yanvarında Prezident sarayında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, EA institutlarının direktorları, aparıcı alimləri ilə görüşündə Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasını tarixçi alimləri qarşısında bir vəzifə kimi qoymuş və bu problemin əhəmiyyətindən danışaraq göstərmişdir: «Əlbəttə, müstəqil Azərbaycanda fizika, riyaziyyat, biologiya, kimya başqa fənlərin hamısı inkişaf etməlidir. Ancaq bunların hərəsinin özünəməxsus çərçivəsi vardır. Amma tarix hər bir insan üçün yeniyetməlikdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər lazımdır. O cümlədən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, elmimizin tarixi lazımdır. Ona görə də biz indi xalqımızın tarixinin yazılması işini görək diqqət mərkəzinə alaq... . Belə hesab edirəm ki. indi Akademiyanın

qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır» (12).

Mövcud monoqrafiya üçün mövzu seçilmiş məsələnin obyektiv tədqiqi əvvəllər də zəruri problem kimi qarşıya qoyulmuşdu. Lakin bu problem tarixi ədəbiyyatda indiyədək lazımcına işıqlandırılmamış, Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsini təşkil edən kəndlilərin azadlıq mübarizəsi birtərəfli yazılmışdır. Təbii ki, bu da həmin dövrün tələbindən irəli gəlirdi. Həmin dövrdə yazılmış tədqiqat əsərlərində çarizmin müstəmləkəçi siyasətində daha gözə çarpan aqrar məsələ və inzibati dəyişikliklər ön plana çəkilmiş, əhalinin ruslaşdırılması, xristianlaşdırılması və demoqrafik dəyişikliklər, müsəlman əhalisinin qonşu Türkiyəyə və İrana axını kimi məsələlər arxa planda qalmışdı. Buna görə də Azərbaycan kəndlilərinin silahlı çıxışlarının səbəbləri əsasən çarizmin aqrar və inzibati dəyişiklikləri siyasətində axtarılırdı.

Bütün Qafqazın müsəlman əhalisinin çarizmə qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxdığı dövrün müqayisəli tədqiqi problemin daha obyektiv və mükəmməl işıqlandırılmasına zəmanət verir. Problemin tədqiqi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, bu dövrdə ayrı-ayrı yerlərdə və bölgələrdə baş vermiş üsyanların hamısı bir amala xidmət edir, Qafqazın müsəlman xalqları bu mübarizədə həmişə bir-birinə yardımçı olurdular.

Bu baxımdan XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı tarixinin araşdırılması, hadisələrin təhlili və obyektiv qiymətləndirilməsi öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın müsəlman əhalisinin çarizmin müstəmləkəçi sisteminə qarşı mübarizəsində nümayiş etdirdikləri qəhrəmanlıqlar yazılacaq tədqiqat əsərlərdə öz əksini tapmalıdır və oxuculara çatdırılmalıdır. Azadlıq hərəkatının yetişdirdiyi tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar, onların həyat və mübarizəsinə dair faktlar, xüsusilə ölkə ərazisinin beşdə bir hissəsinin işğal olunduğu müasir dövrdə Azərbaycanın ümumxalq və ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olan vətənpərvərlik tərbiyəsi işinə öz müsbət təsirini göstərir.

Azərbaycan əhalisinin əksər hissəsini təşkil edən kəndlilərin XIX əsrin ikinci yarısında azadlıq uğrunda mübarizəsinin rolunun öyrənilməsi 1918-ci il mayın 28-də zəfərlə başa çatmış istiqlaliyyət mücadiləsində böyük elmi tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Problemin obyektiv həqiqətə uyğun şəkildə araşdırılması rus çarizminin Qafqazda, o cümlədən Qüzey Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçi siyasətinin mahiyyətini aşkar etmək, bu siyasəti bir qədər pərdələnmiş şəkildə davam etdirmiş sovet rejiminin törətdiyi 1990-cı ilin qanlı 20 yanvar hadisələri kimi qatı cinayətlərin qaynaqları, səbəbləri və s.-ni açmaq üçün dəyərli faktlar verir. Həmçinin bu, Rusiyanın məqsədyönlü Qafqaz siyasətinin mahiyyətinin tarixi köklərinin araşdırılması üçün imkan yaradır. Bununla yanaşı müstəqil Azərbaycan Respublikasının Rusiya ilə qurduğu münasibətlərində tarixin ibrət dərslərinin mütləq nəzərə alınmasının vacibliyi də problemin necə mühüm aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

Keçmiş SSRİ və Azərbaycan tarixşünaslığında problemin ayrı-ayrı aspektlərinin işıqlandırılmasında müəyyən uğurların olmasına baxmayaraq, «XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı» mövzusu indiyə kimi xüsusi elmi tədqiqat obyektı olmamışdır. Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələləri və süjetləri ilə 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən əvvəlki dövrdə, ilə burjuva-zadəgan, hərbi tarixçiləri və habelə Qafqazda müxtəlif dövlət vəzifələrində işləmiş çar məmurları məşğul olmuşlar. Onların məqsədləri heç də Azərbaycan tarixini araşdırmaq, onu olduğu kimi öyrəniş oxuculara çatdırmaq deyildi. Bu müəllifləri maraqlandıran çarizmin müstəmləkəçi siyasətini doğrultmaq, hökumətin gördüyü tədbirlərə haqq qazandırmaq olmuşdur. Həmin yazılarda ölkənin sosial-iqtisadi tarixi ilə əlaqədar olan bütün məsələlərə (torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, vergi və mükəlləfiyyət və s.) toxunulmuş, kəndlilərin azadlıq mübarizəsi hökumətə qarşı cinayət kimi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, bu şəxslər bizə qiymətli, mənbə əhəmiyyəti daşıyan çoxsaylı nəşrlərin gəlib çatmasında müstəsna rol oynamışdılar.

Oktyabr çevrilişindən əvvəlki qafqazşünaslar içərisində aqrar münasibətləri öyrənmək sahəsində M.N.Kuçayevin (179; 180; 181) gördüyü işlər böyükdür. «Qafqaz Kənd Təsərrüfatı cəmiyyəti»nin vitse-prezidenti və kənd təsərrüfatı nazirliyinin Qafqaz strukturlarında mühüm vəzifələrdə işləmiş M.N.Kuçayev 1870-ci il kəndli islahatının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak etmişdir (185, c.VI).

Çar hökuməti tərəfindən XIX əsrin 40-50-ci illərində verilmiş aqrar qanunlardan özünün dördcildlik əsərinin birinci cildində bəhs edən tədqiqatçı S.L.Avaliani feodal kəndli münasibətləri üzərində dayanır. Əsərin üçüncü və dördüncü cildlərində isə 1870-ci il kəndli islahatından bəhs olunur (73; 74).

XIX əsrin ikinci yarısında aqrar məsələləri, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, vergilər haqqında İ.L.Seqalın (227; 228; 229), O.Syominin (230; 231), V.P.Krivenkonun (178), V.Geyevskinin (120), S.Zavaryanın (146), İ.Əlibəyevun (79), V.M.İvanenkonun (153), S.A.Yegiazarovun (141; 142) əsərlərində xeyli materiallar toplanmışdır.

Qafqaz canişinlərinin ümumi fəaliyyəti, onların yerlərdə gördükləri ayrı-ayrı işlər barəsində yazılmış əsərlər də problemin araşdırılmasına cəlb edilmişdir. O zaman ayrı-ayrı yüksək rütbəli çar məmurları, onların fəaliyyəti haqqında əsərlər yazmaq geniş yayılmışdı. Belə əsərlər bizə müəyyən faktlar verir (74; 86; 149; 232; 259).

S.A.Yegiazarov (141) və V.A.Dingilştedt (135; 136) bəzi əsərlərində Cənubi Qafqazda su sahibliyi və sudan istifadə məsələlərini keçirmişdilər. Onların əsərlərində XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərində su məsələsinin necə mürəkkəb olduğunu ayani şəkildə görürük.

S.Esadze öz kitabların birində (265) Qüzey Azərbaycanda aqrar məsələlərlə yanaşı hərbi-siyasi vəziyyətə də xeyli yer vermiş, Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati-idarəçilik siyasətini ön plana çəkmişdir.

Qafqazda müxtəlif vəzifələrdə işləmiş ayrı-ayrı çar məmurlarının xatirələri (83; 101; 148; 157; 260) bizə kəndli islahatının keçirilməsi, bu aqrar kampaniyası həyata keçirənlər və bəy komissiyaları haqqında əsaslı məlumat verir. Oxuculara təqdim etdiyimiz bu monoqrafiyada onlardan kifayət qədər geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Monoqrafiya üzərində işləyərkən dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələrdən də zəruri faktlar əxz olunmuşdur (124; 189; 212; 261).

XIX əsrin 80-ci illərində çar hökuməti Cənubi Qafqazın xəzinə kəndlilərinə münasibətdə özünün gələcək siyasətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bütün xəzinə kəndlilərinin vəziyyətinin öyrənilməsi haqqında qərar vermiş, bu qərarın icrasını

Qafqaz idarəsinə tapşırırmışdı. Tədqiqatçıların materialları «Cənubi Qafqaz diyarı dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar» və «Cənubi Qafqaz diyarı ölkəsi dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənməyə dair materiallar külliyyatı» adı altında iki böyük seriya şəklində nəşr edilmişdir (185; 225).

Çarizmin Qafqazda müstəmləkəçilik siyasətində köçürmə və yerli əhalinin xristianlaşdırılmasının oynadığı rol bu dövrdə qələmə alınmış bəzi əsərlərdə öz əksini tapmışdır (85; 92; 100; 155; 194; 197; 252; 255; 256). Bu əsərlərdə həmin tədbirlərin Qafqazda, eyni zamanda Azərbaycanda baş verə biləcək kəndli çıxışlarının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirildiyinə oxucuları inandırməyə böyük cəhdlər göstərilmişdir. Halbuki Şimali Azərbaycanın işğalından sonrakı dövrdə çarizmin bu siyasəti nəticəsində əhalinin demoqrafik tərkibində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir.

Çarizmin işğalçı yürüşlərə başladığı zamandan Qafqaz həmişə kəndli üsyanlarının qaynar nöqtəsi olmuş, Qafqazın hər yerində, xüsusilə müsəlman əhalisinin yaşadığı bölgələrdə qan tökülmüşdü. Kəndli üsyanları ayrı-ayrılıqda baş verirdi və amansızlıqla yatırılırdı. Kəndlilərin silahlı çıxışlarını cinayət kimi qiymətləndirən hərbi tarixçilər öz əsərlərində çar ordusunun qələbələrini tərənnüm edir və ordunun itkilərinə çox təəssüflənirdilər. Bu əsərlərin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, üsyanların səbəblərindən danışılarkən həmin müəlliflər özlərindən asılı olmayaraq müstəmləkəçilik siyasətini üstüörtülü olsa da pisləyirdilər (Bax: 90; 122; 153; 172; 174; 195; 207; 211; 215; 233; 264; 265).

Bəhs olunan dövrdə Şeyx Şamilin çarizmə qarşı mübarizəsinə həsr olunmuş əsərlər meydana çıxmışdı. Demək olar ki, bu mübarizənin tədqiqi ilə məşğul olan tarixçilər qrupu yaranmışdı. Lakin Şamilin azadlıq mübarizəsi haqqında ən gözəl materiallar onun mirzəsi Məhəmməd Tahirin qələminin məhsuludur (64; 65; 184; 253).

«Qafqaz» qəzeti yazırdı: «Quldurluq (bu rəsmi hökumət qəzeti xalqın azadlıq mübarizəsini belə adlandırır R.N.) əyalətin rifahını dağıdan ictimai bəla olmaqla yanaşı həm də iqtisadi bəladır» (6, 1895, №167). Əsrin əvvəllərindən başlayaraq

Qüzey Azərbaycanda qaçaq hərəkatı meydana gəlmişdir. İslahatdan sonrakı illərdə qaçaq hərəkatı özünün yüksəliş səviyyəsinə çatmışdı. Məhkəmə orqanlarında işləmiş A.S.Frenkel Qafqazda məşhur olan qaçaqların adını çəkir (250), onların «törətdikləri bəlalardan» bəhs edirdi (249). Qaçaqqlar haqqında A.S.Frenkelin məlumatları ilə yanaşı «quldurluqdan» bəhs edən xeyli digər əsərlər də vardır. Bu əsərlərdə «quldur» kimi qələmə verilən qaçaqların qəhrəmanlığını, mübarizəsini əks etdirən faktlar öz əksini tapmışdır və bu faktlar bizə onlar haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Problemin tədqiqi zamanı XIX əsrdə nəşr olunmuş dövrü mətbuat materiallarından geniş istifadə olunmuşdur. İstər qəzetlərdə, istərsə də jurnallarda dərc olunmuş maraqlı yazılar işimizə xeyli kömək etmişdir (98; 144; 171; 243; 244). Bununla belə «Hərbi məcmuə» (16), «Qafqaz təqvim» (24), «Qafqaz Kənd Təsərrüfatı» (23), «Qafqaz dağlıları haqqında məlumatlar» (35; 219) məcmuələri və digər nəşrlərdən də bəzi məlumatlar tədqiqata əlb edilmişdir (17; 22; 27; 30; 31; 32; 34).

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sosial-iqtisadi, kənd təsərrüfatı, aqrar münasibətlər, kəndli çıxışları kimi problemlərin tədqiqi ilə tarixçilər, iqtisadçılar və digər ictimaiyyətçilər müəşəkkil məşğul olmağa başlamışdılar. Hələ 20-30-cu illərdə tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı cəhətləri ilə bağlı Məhəmməd Vəlilinin, aqrar islahatlar və onların nəticələri haqqında Ə.Qubaydullinin, kəndli məsələləri haqqında N.Pəclinin, Azərbaycanda aqrar münasibətlər haqqında N.Q.Boqdanovanın və başqalarının əsərləri yazılmışdır (45; 88; 126; 132; 204; 213;).

Bu əsərlər marksist ideyaları tətbiq olunmaqla yazılmağa başlamışdı. Buna baxmayaraq həmin tədqiqat əsərlərinin xeyli hissəsi bu günə kimi qorunub saxlanmamış mənbələrə söykəndikləri üçün qiymətlidir.

Ümumiyyətlə, sovet dövründə yazılmış tarixi əsərləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Keçmiş SSRİ miqyasında yazılmış əsərlər;
2. Bilavasitə Azərbaycanda kəndli hərəkatı haqqında yazılmış əsərlər;
3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kənd təsərrüfatına, kənddə aqrar münasibətlərə həsr edilmiş əsərlər.

Tədqiq olunan problemin müxtəlif cəhətləri ilə bağlı keçmiş SSRİ miqyasında az da olsa bir sıra əsərlər və elmi məqalələr yazılmışdır. Bunlar Rusiya məkanında və qonşu Qafqaz respublikalarında yazılmış əsərlərdir.

Qüzey Azərbaycanın aqrar quruluşunun bir sıra xüsusiyyətləri V.D.Moçalovun «Cənubi Qafqazın kəndli təsərrüfatı XIX əsrin sonunda» adlı əsərində (191) müvəffəqiyyətlə tədqiq olunmuşdur. Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1958-ci ildə işıq üzü görmüş bu əsər həmin dövrdə regionun kəndli təsərrüfatının öyrənilməsinə həsr olunmuş çox sanballı tədqiqat işi idi. V.D.Moçalov kəndli təsərrüfatı, aqrar islahat və digər məsələlər ilə bağlı elmi jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrlə də çıxış etmişdir (190; 192).

Sovet tarixşünaslığında Azərbaycan quberniyalarının dövlət kəndliləri problemi ilk dəfə N.Q.Boqdanovanın «1870-1917-ci illərdə Azərbaycanda aqrar münasibətlər» adlı irihəcmli məqaləsində qoyulmuşdur. Məqalədə çox geniş bir problemin qoyuluşu, çox böyük xronoloji çərçivə, mənbələrdən zəif istifadə olunması müəllifə tədqiqat işi üçün seçilmiş dövrdə Azərbaycanda aqrar münasibətlərinin xarakterini dərinlən açmağa imkan verməmişdir (89).

H.M.İbrahimbəylinin irihəcmli monoqrafiyasında (150) tədqiqat obyektinin Krım müharibəsi olmasına baxmayaraq knyaz M.S.Vorontsovun Cənubi Qafqazdakı siyasətinə də toxunulur. Əsasən XIX əsrdə çarizmin köçürmə siyasətini tədqiq etmək sahəsində D.İ.İsmayılzadənin (160) xidmətini qeyd etmək lazımdır. Çarizmin Rusiyada köçürmə siyasəti ilə bağlı V.V.Obelnskinin (199), B.V.Tixonovun (243) monoqrafiyalarında və başqa müəlliflərin elmi məqalələrində xeyli maraqlı məlumatlar vardır.

Ə.S.Sumbatzadənin və M.Ə.İsmayılovun Moskvada nəşr olunmuş elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələri keçən əsrdə Şimali Azərbaycanda həyata keçirilmiş iqtisadi tədbirlərə, kəndlilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə və onların çarizmə qarşı mübarizəsinə həsr olunmuşdur (241; 242; 164; 167;).

V.V.Orjexovski öz əsərində (201) Qafqaz canişini işləmiş knyaz Mixail Nikolayeviçdən bəhs edərək yazırdı ki, onun təltif edildiyi medallar və ordenlər çar tərəfindən öz qardaşına bacarığına görə deyil, elə-bələ verilmişdir. XIX əsrin 50-ci illərinin

ortalarından 80-ci illərinin əvvəllərinə kimi çarizmin daxili siyasət məsələləri V.Q.Çernıxa (254) tərəfindən açıqlanır.

Azərbaycanda tətbiq edilmiş aqrar qanunlar 1861-ci ildə Rusiyada keçirilmiş kəndli islahatı aktları ilə müqayisə etmək məqsədi ilə «X-XX əsrlər Rusiya qanunvericiliyi»nin VII cildindən (216) istifadə olunmuşdur. Bu cildə 1861-ci ilin 19 fevral islahatına aid olan qanunvericilik aktlarının tam mətni verilmişdir.

Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının inkişafı məsələləri, Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda aqrar münasibətlər tarixi P.V.Ququşvilinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır (128; 129; 130; 131). Ş.V.Meqrelidzenin «Cənubi Qafqaz 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində» adlı monoqrafiyasında (187) müharibə ilə yanaşı Azərbaycanın şimal qəzalarında baş vermiş üsyanlar haqqında qısa olsa da bəhs edilir.

R.M.Məhəmmədovun Mahaçqalada nəşr etdirdiyi əsərlər Dağıstan tarixinə həsr edilmişdir. Şamil hərəkatını dərinlən tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoyan bu tarixçi özünün bəzi əsərlərində Azərbaycanın şimal qəzalarında və Zaqatala dairəsində kəndlilərin silahlı üsyanlarına da toxunur (182; 183).

Tədqiqat işində SSRİ tarixi üzrə bir sıra ümumiləşdirici (170) əsərlərin materiallarından da istifadə edilmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında bilavasitə kəndli hərəkatı haqqında yazılmış bir sıra elmi əsərlər mövcuddur. Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan sovet tarixşünaslığı sosial-iqtisadi münasibətlər və kəndli çıxışları probleminin öyrənilməsində çətin və mürəkkəb yol keçmişdir. Ə.S.Sumbatzadənin (238), İ.M.Həsənovun (109), Z.İ.İbrahimovun (152), M.Ə.İsmayılovun (58) və b. yazdıqları əsərlər də aqrar münasibətlərə, habelə kəndli çıxışlarına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi haqqında çoxlu (şifahi) materiallar əldə etmiş Ə.H.Tahirovun (49) və Ə.Axundovun (47) tərtib etdikləri toplular bizi bu qaçaq haqqında xeyli sanballı məlumatlar verir. Bu baxımdan Ə.Əliyevin dissertasiyası da maraqlıdır (78). Baharlımın «Əhvaləti Qarabağ» əsərində (50, 269-308 s.) qaçaqlar haqqında verilən məlumatlar da xeyli qiymətlidir. Müəllif burada bir neçə qaçağın adını çəkir və onların igidliklərini ustalıqla təsvir edir.

Y.Ələsgərovun namizədlik dissertasiyasında (80) Zaqatala dairəsində aqrar münasibətlər, buların Qüzey Azərbaycanın digər yerlərindəki aqrar münasibətlərindən fərqi və 1863-cü ildə baş vermiş kəndli üsyanı haqqındakı arxiv materialları xüsusilə qiymətlidir. Əsərdə üsyanın səbəblərinin obyektiv açıqlaması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində bəhs etdiyimiz problemin müxtəlif sahələrinin H.H.Sadiqovun (218), Z.Ə.Şahverdiyevin (258), H.N.Həsənovun (108), M.M.Gülmahyevin (133) namizədlik dissertasiyalarında araşdırılmasına səy göstərilmişdir. H.H.Sadiqovun tədqiqat işində sahibkar kəndlilərinin torpaqdan və sudan istifadə etməsi, vergi və mükəlləfiyyətlər, təsərrüfatın vəziyyəti kimi problemlərin öyrənilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Əsərdə qaçaq hərəkatına da diqqət yetirilmiş və 1910-1912-ci illərdə Azərbaycanda kəndli üsyanlarının səngimədiyi göstərilmişdir.

Z.Şahverdiyevin Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının materialları əsasında işlənmiş tədqiqat əsərində XIX əsrin 70-90-cı illərində bölgənin kənd təsərrüfatı, aqrar münasibətlər, kəndlilərin vəziyyəti və sinfi mübarizəsi məsələlərinə toxunulmuşdur. Əsərdə Qaçaq Nəbi hərəkatına daha çox yer ayrılmışdır.

H.N.Həsənovun tədqiqatı kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndlilərinə həsr olunmuşdur. Dissertasiya Şamaxı və Göyçay qəzalarının materialları üzrə yazılmışdır.

M.M.Qülmahyev öz namizədlik dissertasiyasında ölkədə baş verən demoqralik dəyişiklikləri rusdilli əhalinin köçürülməsi ilə əlaqələndirir və bunu çarizmin ruslaşdırma siyasətinin təzahürü kimi qiymətləndirir. Dissertasiya Azərbaycandan kənardakı arxivlərin materiallarından istifadə olunması ilə qiymətlidir. Azərbaycanın şimal qəzalarında və Zaqatala dairəsində 1877-ci ilin kəndli üsyanları və qaçaqlar haqqında bu əsərdə verilmiş məlumatlar maraqlıdır.

Şimali Azərbaycan qəzalarında fəhlə sinfinin formalaşması Z.A.Qafarovanın dissertasiyasında tədqiq olunmuşdur. 1987-ci ildə müvəffəqiyyətlə müdafiə olunmuş bu tədqiqatda qəzalarda fəhlə sinfinin formalaşmasının səbəbləri, mənbələri, ayrı ayrı

müəssisələrdə işlə təmin olunmuş fəhlələrin say tərkibi kimi bu və ya digər məsələlər araşdırılıb.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət və kəndlilərin silahlı çıxışları haqqında İ.M.Həsənovun elmi jurnallarda dərc etdiyi məqalələrdə (119; 117; 116; 118) problemlərin öz həllini tapması səciyyəvi haldır. Müəllifin qaçaq Nəbinin öldürülməsi məsələsinə dair faktları maraqlandırır.

Azərbaycan tarixşünaslığında problemə həsr olunmuş əsərlərin təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 1870-ci il 14 may islahatından sonra Qüzey Azərbaycanda baş vermiş kəndli hərəkatının ən geniş yayılmış, səciyyəvi və güclü forması qaçaq çıxışları olmuşdur. XIX əsrin son 30 ili ərzində ölkədə baş vermiş qaçaq hərəkatına həsr olunmuş elmi əsər və məqalələrin bolluğu bu fikri bir daha təsdiqləyir.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatına, aqrar münasibətlərinə həsr edilmiş əsərlər içərisində Ə.S.Sumbatzadənin monoqrafiyaları və məqalələri diqqəti xüsusilə cəlb edir və tarixşünaslığımızda mühüm yer tutur. Onun əsərlərində Azərbaycan kəndində XIX əsrdə baş vermiş proseslər bu və ya digər dərəcədə tədqiq olunmuş, onlar barəsində sanballı tədqiqatçının mülahizələri söylənmişdir (238; 239).

XIX əsrin axırları-ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində məhsuldar qüvvələrin inkişafı və digər sosial-iqtisadi münasibətlərin tədqiqində M.Ə.İsmayılovun xidmətləri böyükdür (60; 162; 163). O, öz əsərlərində kapitalizmin ümumi təkamülü prosesində torpaq sahibkarlığı və torpaqdan istifadə, kəndlilərin sənaye mərkəzlərinə axışması, istehsal vasitələrinin bəzlərin əlində cəmlənməsi, sələməçilik, kənd təsərrüfatı texnikasının primitivliyi, həmçinin vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, milli zülm, müstəmləkəçilik siyasəti məsələlərini tədqiq etmişdir.

İ.M.Həsənov XIX əsrdə ölkədə aqrar münasibətlər tarixini tədqiq etmək sahəsində xeyli iş görmüşdür. Onun ilk monoqrafiyasında 1846-cı ilin 6 dekabr reskriptinin verilməsindən əvvəlki dövrün aqrar münasibətlərinə, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, siniflər, vergi və mükəlləfiyyətlər kimi məsələlərə geniş yer verilmiş. reskriptin, daha sonra 1847-ci ilin 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Əsasnamələrin» verilməsi ilə əlaqədar olaraq aqrar

münasibətlərdə baş vermiş dəyişikliklərə nəzər salınmışdır (109). Müəllif doktorluq dissertasiyasında XIX əsrin sonlarında yuxarıda sadaladığımız məsələlərə toxunmuşdur. Lakin bu tədqiqat işi sırf dövlət kəndlilərindən bəhs edir (113).

Bəhs olunan problemin tədqiqi baxımdan Ə.H.Dadaşovun irihəcmli məqaləsi (134) xüsusilə maraqlandırır. Məqalə nəzəri və faktiki material nöqtəyi-nəzərindən də diqqəti cəlb edir. Məqalədə islahatdan əvvəlki dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tarix ədəbiyyatında özünə möhkəm mövqe tutmuş ehkamçılıqdan azad mənzərəsini yaratmaq cəhdi edilmişdir. Buna görə də məqalədə qoyulmuş məsələlər ziddiyyətlidir və mübahisə doğurur. Məqalədə dövlət kəndlilərin sosial-iqtisadi münasibətlərinə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

Y.Ələsgərovun araşdırdığı mövzu ilə bağlı olan məsələlərlə A.Aslanov da məşğul olmuş və əsərində Zaqatala dairəsinin aqrar münasibətlərindəki, vergi və torpaq sahibliyinədəki xüsusiyyətlərin dəqiqləşdirilməsinə çalışmışdır (82).

Ölkə tarixşünaslığında su sahibliyi və sudan istifadə məsələsi ən az öyrənilən məsələlərdəndir. Bu işdə İ.A.Talıbzadə tərəfindən göstərilən təşəbbüs tarixşünaslığımızda ilk addım hesab edilməlidir (70). Onun XIX və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda su sahibliyi və sudan istifadə kimi mühüm məsələyə həsr edilmiş monoqrafiyasında külli miqdarda materiallar əsasında su sahibliyi və sudan istifadənin torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə məsələlərindən az əhəmiyyətli olmaması sübut edilmişdir. Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər problemləri Q.Nəbiyevin (193), Y.Ələsgərovun (80), H.N.Həsənovun (108), İ.R.Rəfiyəzadənin (214), L.L.Həsənovanın (53) və başqalarının 70-80-ci illərdə yazılmış doktorluq və namizədlik dissertasiyalarında da araşdırılmış və bir sıra məsələlər həmin əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Məhz ötən əsrin 80-ci illərində işıq üzə görmüş əsərlərdə tarixşünaslığımızda mövcud olmuş «patriarxal-feodal münasibətləri» konsepsiyası ədalətli tənqid olunmuş və bu qeyri-elmi, tarixdən xəbərsiz İ.V.Stalinin məlum kəlamından qaynaqlanan əsassız iddialara son qoyulmuşdur.

Azərbaycan tarixşünaslığında, o cümlədən XIX əsrin sosial-iqtisadi münasibətlərinin öyrənilməsində və geniş ictimaiyyətə

catdırılmasında yeddi cildlik «Azərbaycan tarixi»nin IV cildi (37) xüsusi çəkiyə malikdir. Habelə keçən əsrin 90-cı illərində nəşr olunmuş «Azərbaycan tarixi» kitabları da monoqrafiyanın bəzi elmi ümumiləşdirici nəticələrinin əldə edilməsində xeyli rol oynamışdır (39; 40; 41). Həmçinin 1964-cü ildə işıq üzü görmüş üç cildlik «Azərbaycan tarixi»nin ikinci cildinin (38) əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Problemin araşdırılmasına çoxlu miqdarda arxiv materialları və nəşr olunmuş arxiv sənədləri cəlb edilmişdir.

Əsərin yazılmasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində (ARDTA) və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində (AMEA TİEA) saxlanılan materiallar əsas qaynaq rolunu oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında Azərbaycanda aqrar islahatların keçirilməsi, kəndlilərin şikayətləri, bəy komissiyaları, su məsələsi, kəndli çıxışları, qaçaqlar və s. ilə bağlı olan xeyli qiymətli materiallar vardır. Onlardan müstəmləkəçiliyin istiqamətlərindən və Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq mübarizəsinin gedişindən bəhs edən dəyərli faktlar əxz edilmişdir (2).

Tədqiqat işi ilə bağlı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində Ə.S.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılovun, Ə.A.Umayev, C.Hüseynov və digər tədqiqatçılar tərəfindən toplanmış materiallardan lazımi dərəcədə istifadə olunmuş və bütün bunlar işimizə xeyli zənginlik gətirmişdir (1).

Mövzu üçün digər qiymətli mənbə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Akları (QAKA) hesab olunur (46). Burada minlərlə sənəd fərman, məktub, münasibət, arayış, raport və s. toplanmışdır. Həmçinin 1863-cü ildə Zaqatala dairəsindəki üsyanlar, şahsevənlərin çıxışları, vergilər və bu və ya digər məsələlər haqqında qiymətli sənədlər vardır.

Arxiv materialları əsasında hazırlanan kitablar da mənbə xarakterli sayıla bilər. Bu kitablar həm Azərbaycanda, həm də ölkəmizdən kənarında olan arxivlərdən toplanmış materiallar əsasında tərtib olunduğundan qiymətlidir (81; 137; 139; 158; 177). Xüsusilə Moskvada və Leninqradda nəşr edilmiş «XIX əsrin 20-60-cı illərində Azərbaycanda rus çarizminin müstəmləkəçilik

siyasəti» adlı kitabda (176) mövcud monoqrafiyanın tədqiqat problemi ilə bağlı olan xeyli məlumat toplanmışdır. Ona görə də bütün tədqiqat boyu tez-tez bu kitaba müraciət etməli olmuşuq.

Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin «xəbərləri»ndəki məlumatlar işimizə cəlb edilmişdir (156). «Xəbərlər»də oktyabr çevrilişindən əvvəlki Azərbaycanın torpaq fondu, onun mərkəzləşdirilməsi, torpaqların bölünməsi haqqında məlumatlar bu dövrdə kəndlilərin torpaq təminatını öyrənmək işinə xeyli aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycanın ərazisi və qəzaları haqqında müfəssəl təsəvvür yaratmaq məqsədilə işimizə cəlb edilmiş digər statistik materiallar (220; 221; 222; 237) bəzi məqamları dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir.

Rusiya imperiyasınının Tam Qanunlar Külliyyatında dərc olunan materiallar və Hərbi Ensiklopediya da mənbə xarakteri daşıyır. Hərbi Ensiklopediyadakı Cənubi Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatların gedişi ilə əlaqədar olan məlumatlardan istifadə olunması bir sıra mühüm faktları müqayisəli şəkildə araşdırmağa şərait yaradır (209; 99).

Mövzunun öyrənilməsi üçün digər mənbə Qafqazda yüksək vəzifələrdə işləmiş çar məmurlarının hesabatları, dəftərxana jurnalları, kəndli işi ilə bağlı olan materiallar, yerli komitələrin işləridir (102; 106; 145; 186; 202; 203; 226) . Həmin materiallardan problemin ayrı-ayrı məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün də istifadə olunmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan tarixinin ümumi kursunda kəndli tarixi müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən öyrənilmişdir. Anıma «kəndlilərin azadlıq mübarizəsi»nin araşdırılması müasir dövrdə xüsusilə vacibdir. İşin mövzusu ilə bağlı olan məsələlər araşdırılarkən çoxlu arxiv materialları, bir sıra digər qaynakların məlumatları və s. ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilib.

Tədqiqat işi tamamilə yeni aspektdə, ideoloji pərçimləmə mərhələ qoyulmadan işlənmişdir. Kəndlilərin mübarizəsini doğuran səbəblərdən olan yerli əhalinin xristianlaşdırılması və bu prosesi tezləşdirmək məqsədilə Rusiyanın daxili quberniyalarından rusdilli, İran və Türkiyədən isə ermənilərin, digər xristian məzhəbli əhalinin İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında məskunlaşdırılması, bu quberniyalardan müsəlman ailələrin Türkiyəyə axını, yerlərdə müstəmləkəçi xarakterli qanunlara qarşı

çıxması və əvvəlki yaşayışı üstün tutması, qaçaq hərəkətində isə yoxsul ailədən çıxmış qaçaqlarla birlikdə imtiyazlı təbəqələrin nümayəndələrinin də olması kimi faktların ilk dəfə işıqlandırılmasına cəhd edilmişdir. Bütün bunlar da tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab olunmalıdır.

I FƏSİL

XIX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT VƏ KƏNDLİ ÇIXIŞLARI

I.1. Aqrar islahatlar, onların həyata keçirilməsi və nəticələri

XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi şəraitində ölkədə etibarlı sosial baza yaratmaq problemi çarizm qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi dayanırdı. Əvvəllər çarizm düşünülmüş qaydada «müsəlman zadəganlığı» yaratmaq xəyalında olmamışdı. Lakin zaman keçdikcə buna ehtiyac duyulurdu. Çünki nə bu ölkəyə xristianların kütləvi şəkildə köçürülmələri, nə də müxtəlif yollarla burada xristian zadəganları təbəqəsi yaratmaq cəhdləri bir nəticə verməmişdi.

Çarizmin sosial dayağı öz sərvətinin itirilməsindən qorxan və padşaha sədaqətli olan yerli iri feodallar ola bilərdilər. Mövcud mürəkkəb vəziyyət çarizmi yerli feodallarla münasibətləri dəyişdirməyə vadar etmişdi. Şimali Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibətləri haqqında məsələyə aydınlıq gətirmək 1844-cü ildə Qafqazda canişin təyin olunmuş M.S.Vorontsovun qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri idi.

Qafqaza çar I Nikolayın xüsusi əmrilə göndərilmiş M.S.Vorontsova Şimali Azərbaycan kəndində aqrar siyasətin əsas istiqamətlərini dəqiq müəyyən etmək tapşırılmışdı. Lakin M.S.Vorontsovun başlıca diqqəti Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizəsinə qarşı hərbi əməliyyatlara yönəldiyindən həmin işə Cənubi Qafqaz diyarı mülki idarəsinin rəisi P.A.Ladinski nəzarət edirdi. Çarizmin müstəmləkəçi aqrar qanunlar layihəsi hazır olduqdan sonra bir sıra müzakirələrdən keçirilərək, nəhayət 1846-cı il dekabrın 6-da I Nikolay tərəfindən imzalandı (176.s.105-107).

Bu reskriptin prinsiplərini həyata keçirilməsi ilə çarizm özünün Cənubi Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasətində mühüm dəyişikliklər edə bilmişdi. Çarışın M.S.Vorontsov bu dövlət sənədini belə qiymətləndirirdi: «Bəylərin və ağaların imtiyazlarının təsdiq olunması - onların özlərinə qaytarılması və gələcək dövr üçün sakitləşdirilməsi - bizim bu ölkədəki hakimiyyətimizi dağlarda Şamilin özünə qarşı hətta böyük sayılan hər hansı bir təsadüfi qələbəmizdən də artıq möhkəmləndirər» (38, s.98).

Çarizmin müstəmləkəçi siyasətinin icraçıları Qüzey Azərbaycanda həyata keçirilən reskriptə ümidlə baxırdılar. XIX əsrin ikinci rübündə verilmiş «Əsasnamə»lərin hazırlanması gedişində bilavasitə iştirak etmiş habelə sənədləri hazırlayanların şəxsiyyəti barəsində geniş məlumat toplamış, uzun müddət yüksək vəzifələrdə işləmiş çar məmuru M.A.Korf qeyd edirdi ki, reskriptin təsiri ilə «müsəlmanlar Rusiyaya daha çox yaxınlaşacaqlar» (457, s.31).

M.S.Vorontsov reskripti həyata keçirməklə yerli zadəganlarla münasibətdə özünəməxsus incə və hiyləgər bir siyasəti reallaşdıraraq mülkədarları öz tərəfinə çəkməyi, sonuncuların arasında Rusiyaya olan meylin artmasını təmin etmişdi. Rus mənbələri yazırlar: «Vorontsovun məqsədi xalqın üzərində nüfuzu olan ali zümrəni öz tərəfinə çəkməkdən və tədricən bu zümrəni ruslaşdırmaqdan ibarətdir» (150,s.120). Bu xətlə razılaşmayan bəzi Rusiya məmurları yazırdılar ki, idarəçiliyinin ilk günündən etibarən çarışın M.S.Vorontsov işlərini bir istiqamətdə qurmuşdu: «bütün imkanlardan istifadə edərək, yerli aristokratiyanı, hətta lazım gələrsə, imperatora xidmətə layiq olmayan müsəlmanları da irəli çəkmək» (148, s.480).

Yerli mülkədarlar özlərinin əsrlərdən bəri mövcud olmuş imtiyazlarının müqabilində «çara öz sədaqətini» (150, s.120) nümayiş etdirməli idilər. Rus hökumətinə maddi cəhətdən bağlanmış bəylər və ağaların bir hissəsi tədricən çarizmin siyasi müttəfiqinə çevrilirdilər.

1846-cı ilin 6 dekabrında I Nikolay tərəfindən M.S.Vorontsovun adına verilmiş reskript hər iki cinsdən olan yarım milyon kəndliliyə şamil edilirdi ki, onlar da torpaqları ilə birgə feodalların hakimiyyəti altında qalmalı idilər (Bax: 110; 111).

Reskriptin əsas prinsipləri 1847-ci ilin 20 aprelində və 28 dekabrında verilmiş «kəndli əsasnamələri»ndə qorunaraq daha da genişləndirilmişdir. Bunlardan birincisi Şamaxı, Şuşa, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Qazax və Şəmşəddil distansiyalarında ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə şamil edilmişdi (111,s.37).

Torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən 1847-ci ilin 20 aprel «Əsasnamə»si müxtəlif çeşidli məsələlərə toxunur və yuxarıda göstərilən qəzaların sahibkar kəndlilərinin iqtisadi və hüquqi vəziyyətini təsbit edirdi. «Əsasnamə» dörd fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə (1-9 maddələr) kəndlilərin torpaq təminatı, ikinci də (10-29 maddələr) sahibkarların xeyrinə kəndlilər tərəfindən yerinə yetirilən mükəlləfiyyətlər, üçüncüdə (39-43 maddələr) kəndlilərin hüquqi vəziyyəti, feodalları polis səlahiyyətləri, dördüncüdə isə (44-46 maddələr) yerlərdə «Əsasnamə»nin həyata keçirilməsi yolları göstərilirdi.

«Əsasnamə»yə görə, torpaq sahibi onun torpağında yaşayan 15 yaşından yuxarı hər bir kişiyə 5 desyatın pay torpağı verməli idi (45,s.71).

«Əsasnamə»nin mərkəzi məsələlərindən biri kəndli mükəlləfiyyətləridir ki, burada kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif formaları, onların yerinə yetirilmə üsulları dəqiqliklə göstərilmişdir:

Məlcəhət bu vergi torpaqdan alınan məhsulun 1/10-ə bərabər idi, əgər əkin yerləri sahibkarın əmək alətləri ilə əkiləydisə, onda məlcəhət məhsulun 2/5-ə bərabər olurdu (maddə 7). Çəltik əkinlərindən, bağ və bostanlardan isə məhsulun 1/3 hissəsi məlcəhət kimi almırdı.

Hər on ailə bir kişini və hər on beş ailə bir qadını mülkədar xidmətçisi kimi verməli idi (109, s.224). Qeyd edək ki, bu şərt xüsusən də qadın xidmətçilərinin verilməsi məsələsi əsası kənd üzərində qalmışdı.

Özləri, bir qayda olaraq təsərrüfatçılıqla məşğul olmayan torpaq sahibkarları işçi qüvvəsinə məhtac idilər. 19-cu maddəyə görə, ildə hər ailədən bir nəfər iş heyvanı ilə gələrkən 18 gün müddətində sahibkar üçün işləməli idi. Onlar təmənnsiz olaraq mülkədarın torpaq sahəsini sürüb əkməli, odun tedarükü etməli,

mülkədarın köçünü daşımali, taxıl və ot biçməli, ev tikməli və s. işlər görməli idilər. Mülkədarın bir işçi əvəzinə hər iş günündən ötrü 20 qəpik məbləğində pul almaq ixtiyarı var idi (221, 1898, c.I, s.15; 45, s.72).

Bununla belə mülkədarın torpağını iki gün müddətində icma tərəfindən sürüb əkmək mükəlləfiyyəti, habelə təsərrüfat ilinin sonunda onun malikanəsində icmanın əli iş tutan bütün üzvləri tərəfindən müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsindən ibarət olan mükəlləfiyyət əvəz öz qüvvəsində qalırdı. Əvəz zamanı yığılmış məhsul olduğu kimi sahibkara çatırdı.

«Əsasnamə»yə görə kəndlilər bütün ictimai işləri görməli köhnə arxları təmir etməli, yeni arxlar, yollar çəkməli, körpülər salmalı idilər (24-cü maddə). Kəndlilərə nisbətən bəylərin bu işlərə marağının çox olmasına baxmayaraq onlar belə işlərdən azad olunmuşdular. Əkinçiliklə yanaşı heyvandarlıqla məşğul olan kəndlilərdən xüsusi pul vergisi də alınır ki, bu çöpbaşı vergisi adlanırdı. Kəndlilərdən alınan çöpbaşı vergisinin məbləği hər ailədən 4 rubl müəyyən edilmişdi (27-28-ci maddələr). 32-ci maddə öz torpaqlarında sakin olan kəndlilər üzərində sahibkarların polis və məhkəmə hakimiyyətini təsdiq edir, 39-cu maddəyə görə isə sonunculara kəndlilər içərisindən kəndxudaların seçilməsi və təyin olunmasına nəzarət hüququ verilirdi.

Kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hüquqlarının feodalların əlində cəmlənməsi, kəndxudaların təyin olunmasına onların nəzarət etməsi kimi məsələlər Şimali Azərbaycan torpaq sahiblərinin hüquqlarının tanınmasına yönəlmiş çar siyasətinin tərkib hissəsi idi (111, s.38).

Qazax, Şəmsəddil və Borçalıda kəndlilər və ağalar arasında qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən olunması haqqında 1847-ci ilin 28 dekabr tarixli «Əsasnamə» də bəzi fərqləri nəzərə alaraq, 20 aprel «Əsasnamə»si ilə eynidir. Bu dövlət sənədində də kəndlilərin zəruri maraqlarına məhəl qoyulmurdu. Torpaqların paylanmasında kəndlilərə çatacaq minimal torpaq sahəsi 15 yaşdan yuxarı olan hər kişiyə 5 desyatin nəzərdə tutulsa da bu, kağız üzərində qalmışdı. Əslində kəndlilərin torpaq payları xeyli az idi. Sakinlərin torpaqla təmin olunmasına dair qubernatorlardan birinin gətirdiyi məlumatda göstərilirdi ki, 60-cı illərin axırlarında Tiflis quberniyasında ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərin

pay torpaq sahəsi (həyətyanı torpaqlar istisna olunmaqla) «Əsasnamə»də müəyyənləşdirilmiş sahənin yarısına qədər idi. O dövrün müasirlərindən birinin verdiyi məlumata əsasən Yelizavetpol quberniyasının belə mülklərində 15 desyatinlik pay torpağı kəndli ailələrinin az qisminə məxsus idi, bir çox ailənin pay torpaq sahəsi 10 desyatinədən də az idi. Yelizavetpol quberniyasının bəy mülklərində yaşayan kəndlilərin pay torpaq sahəsi əhalinin sıxlığından və s.-dən asılı olaraq, qəzalar üzrə müxtəlif idi. Bakı quberniyasında da belə mənzərəyə təsadüf olunurdu. Bu quberniyanın Cavad qəzasında hər ailəyə 3 desyatinədən 5 desyatinə qədər əkinə yararlı olan torpaq sahəsi düşürdü (83, s.455).

28 dekabr «Əsasnamə»sinin birinci maddəsinə görə, ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərin pay torpaq sahəsinin həcmi bu qanun olan olunanaqədər olan pay torpaq sahəsi qədər saxlanılırdı. İkinci maddədə sahibkara ödənilən məlcəhət, yaxud bütün növlərdən olan məhsulun müəyyən hissəsi, xidmətçilər, biyar günlərinin sayı əvəz kimi mükəlləfiyyətlər göstərilmişdir.

Məlcəhət müəyyən olunmuş qayda ilə yığılırdı. Məhsul yığılmağa başa çatdıqdan sonra, taxıl sahibkarın bilavasitə nəzarəti və iştirakı ilə bölünür, sahibkar isə çəki, yaxud ölçü ilə özünə çatacaq məhsul payını götürürdü. Məhsulun hissələrə paylanması işi yığımdan üç gün gec olmayaraq yerinə yetirilməli idi.

Hər bir ailə sahibkarın tələbi ilə öz əmək alətləri və iş heyvanından istifadə etməklə sahibkarın torpağında ildə səkkiz gün işləməli idi: üç gün şum, səpin, tarlaları becərmək və məhsulu yığmaq, iki gün ağanın əmlakını bir yerdən başqa yerə aparmaq (köçlə əlaqədar olaraq), iki gün xırda mükəlləfiyyətləri icra etmək, odunu, otu-ələfi daşımaq və s., bir gün isə ev tikmək və digər təsərrüfat işlərinə baxmaq üçün sərf olunmalı idi.

Əvəz ildə iki dəfə təşkil olunmalı idi (maddə 25) (186, II şöbə, s.47).

İrəvan quberniyasında torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında «Əsasnamə» 1851-ci ilin 8 iyununda həyata keçirilmişdi (176, s.189). «Əsasnamə»yə görə mülkədarlara aşağıdakı hüquqlar verilmişdi: 1) İstehsal olunan bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının 4/30 hissəsini tələb etməklə həmin məhsulu mülkədarın anbarına daşıdırmaq;

əvvəlcədən kəsilmiş şərtə görə sahibkar kəndliyə qoşqu heyvanı, kənd təsərrüfatı alətləri və əkin üçün toxum verirdisə, onda təsərrüfat paylarının təyin olunması hər iki tərəfin «razılığı» ilə müəyyənləşdirilirdi. 2) Kəndlilərin əlində olan pay torpaqlarına, mülkədar torpaq paylarını müəyyən etdikdən sonra, sərbəst surətdə sərəncam verilməli idi. Kəndli dirrik və bostanlardan ildə 80 qəpik, bağlardan 1 rubl 20 qəpik, hər sahəyə (360 kv.sajen) görə 3 pud buğda vergisi ödənməli idi; ömürlük tiyul hüququ tiyuldarın ölümündən sonra ləğv edilə bilərdi. Qanunun qalan maddələri 1847-ci il «Əsasnamə»sinin müddəaları ilə eyni idi (83, s.460-461).

1846-1851-ci illərdə verilmiş qanunlar əsrlərdən Azərbaycanda mövcud olan feodal-asılı münasibətlərin qanunvericilik yolu ilə təsbit etdi. Məhz çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin müəyyən şərtləri özünü burada aydın surətdə büruzə verir.

Beləliklə, çar hökuməti belə aqrar müstəmləkəçi qanunları həyata keçirməklə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətçiliyi məsələsinə münasibətdə öz mənafeyinə müvafiq düzəlişlər etdi (134, s.122).

Azərbaycandan daha çox gəlir əldə etmək, buranı daha çox istismar etmək məqsədi ilə hökumət qanunvericilikə daim dəyişikliklər edirdi. 1852-ci ildə Cənubi Qafqazın müsəlman əyalətlərində verilmiş olan 1847-ci ilin 20 aprel «Əsasnamə»sində bəzi düzəliş-əlavələr edilmişdi: sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərin mülkədarlara ödəyəcəyi vergi bütün məhsulun 1/2-ə qədər artırılmışdı (əvvəllər bu 1/5- qədər təşkil edirdi); kəndlinin hər iş gününün (daha doğrusu, biyarın N.R.) qiyməti 40 qəpiyə qaldırılmışdı (kəndli sahibkarın torpağında işləməyə getməsə, qanuna görə 10 qəpik deyil, 40 qəpik ödəməli idi); sahibkarlar onların torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüquqlarını təsdiq edən sənədlərlə təmin olunmalı idilər. Əgər sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilər öz ağasının torpağında işləməyərək, icazəsiz digər mülkədarın torpağında işləməyə gedirdilərsə, onda onlar əvvəlki ağası üçün də əski mükəlləfiyyətləri icra etməli idilər (176, s.174-178).

Ayrı-ayrı quberniyalar üzrə 1866-1870-cı illərdə verilən «Kənd təsərrüfatlarının istimai idarəsi haqqında» qanunnamələrinə

mülkədarın kəndlilər üzərində polis nəzarəti hüquqları ləğv edildi (83, s.451).

Bəhs olunan dövrdə Qüzey Azərbaycan kəndində torpağı olmayan rəncbərlər (həm xanlıqlar dövründə, həm də işğaldan sonrakı dövrdə) yarıməsli vəziyyətdə idilər. Qafqaz Komitəsinin 1856-cı ilin 19 dekabr tarixli əsasnaməsinə görə, rəncbərlik ləğv olunur və rəncbərlər xəzinə kəndliləri kateqoriyasına daxil edildilər (266, s.110; 1, iş 1936, s.188). Qüzey Azərbaycanı əhatə edən quberniyalarda 7 587 rəncbər həyəti var idi (32, 1983, №3, s.73). Bəylər üçün rəncbərlərin itirilməsi müqabilində pul müavinəti nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, «hər bir kəndli ailəsi 25 il müddətində sahibkara ildə 5 rubl» (203, s.9) pul ödənilməli idi.

Sahibkar kəndliləri tərəfindən yazılan şikayət ərizələri knyaz A.İ. Baryatinskiyə onların üzərində məhkəmə polis vəzifələrini ümumi polis orqanlarına həvalə etməyə məcbur etmişdi. Bu istiqamətdə ilk addım 1861-ci ilin 13 dekabrında «Ağalar və sakinlərin qarşılıqlı münasibətləri haqqında» 1847-ci ilin 28 dekabr əsasnaməsində dəyişiklik edilməsi ilə (203, s.27) atılmışdı. Çar məmurlarının özləri belə «asayişinin qorunmasında yuxarı zümrənin 20 illik təcrübəsinin qanəddici olmadığını» (265, s.545) təəssüflə qeyd edirdilər. Torpaq üzərində ağaların hüquqları tam şəkildə qalmaqda idi və kəndlilərin əvvəlki mükəlləfiyyətlərində heç bir dəyişiklik edilməmişdi. S.Əsadzə Tiflis quberniyasının keçmiş azərbaycanlı distansiyaları ağalarının və Bakı quberniyası bəylərinin kəndlilərinin idarə olunmasından kənarlaşdırılmasını və kəndlilər üzərində polis nəzarəti səlahiyyətlərindən kənarlaşdırılmasını sadəcə olaraq «islahata hazırlıqdan» (265, s.545) irəli gəldiyini göstərirdi.

Qüzey Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar qanunların böyük əksəriyyəti xəzinə kəndlilərinə aid edilmirdi. Lakin bəzi istisnalar olurdu. 1853-cü ildə kəndlilərin özbaşına bir kənddən başqa kəndə getmə hallarının canişin tərəfindən təsdiq olunması ilə qanunlaşdırılması dövlət kəndlilərinə də elan olunmuşdu və onlara nəzarət qəza polislərinə tapşırılmışdı (176, s.170).

XIX-əsrin ortalarında xəzinə kəndlilərindən vergi yığılması üzrə yeni vergi sistemi hazırlanırdı. 1849-cu ildə bu iş sürətləndirildi. Y.A.Qaqemeysterin başçılıq etdiyi Şamaxı quberniyası vergi komissiyası tərəfindən layihənin qəti tərtibinə

başlandı. 1851-ci ilin 23 oktyabrında Qafqaz komitəsi yeni vergi sistemini təsdiq etdi və Qafqaz canişininə «1852-ci ildən Şamaxı quberniyası üzrə nəzərdə tutulmuş yeni vergilərin tətbiq etmək» (176, s.293-303) təklif olundu.

Kırım müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq bu yeni vergi sisteminin tətbiqi müvəqqəti dayandırılmış (176, s.304), bütövlükdə bu sistem 1856-cı ildən başlayaraq həyata keçirilməyə başlanmışdı.

Yeni vergi sistemində görə, dövlət kəndlilərinin mükəlləfiyyətləri iki hissəyə (vergilərə və məhsul bəhrəsinə) bölünürdü. Vergi bütün vergi verən silk üçün ümumi idi. Bəhrə isə torpağın miqdarından və keyfiyyətindən asılı olaraq bir neçə dərəcəyə bölünürdü (46, c.X, s.107).

Yeni vergilər əvvəlkilərdən xeyli çox olduğundan vergi islahatı nəticəsində kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Rentanın pulla alınmasına baxmayaraq, onun miqdarı torpaq payının sahəsi nəzərə alınmadan, məhsul vergisi qiymətinin pula çevrilməsi ilə müəyyən edilirdi.

Bəhrə müəyyənləşdirilərkən kəndlilərin maddi imkanları nəzərə alınmırdı. Onlar isə belə ağır vergiləri ödəyə bilmirdilər və nəticədə böyük məbləği olan vergi kəsrləri yaranırdı (46, c.XI, s.842).

Adətən vergilər ayrı-ayrı həyətlərdən siyahı üzrə yığılırdı. Həmin siyahılar vergi yığanlara həvalə olunurdu. Yığımın qayda və normaları çox vaxt yalnız iri icmalarda aparılırdı; çox vaxt vergilər heç bir siyahı olmadan kəndxudaların özləri istədiyi kimi yığılırdı. Kəndlərdə vergilər yığılarkən, yoxsul kəndlilər zülmə məruz qalırdılar (185, c.V, II hissə, s.204).

Vergi, adətən ildə iki dəfə, baharda və payızda yığılırdı. Vergi ödəməyə imkanı olmayan sakinlər sələmçilərdən böyük faizlə (40%, 60%, 80%) pul almalı olurdular, bu isə onlara baha başa gəlirdi. Çox zaman yığım mövsümündə inzibati hakimiyyət orqanları da bu işə qoşulurdu (185, c.V, II hissə, s.204).

Vergi islahatı elan olunduqdan sonra müvafiq orqanlara kütləvi surətdə şikayət ərizələri daxil olmağa başladı. Bəzən kəndlilər mükəlləfiyyətləri icra etməkdən imtina edir və etiraz çıxışlarına başlayırdılar. Torpağın dəyərinin artdığı bir şəraitdə yerli feodallar öz torpaq sahəsini ya bəxşiş verilmiş torpaq sahələri

hesabına, ya da xəzinə torpaqlarının zəbt olunması yolu ilə genişləndirirdilər. Bu dövrdə torpaq bəxşişi məhdud xarakter daşıyırdı.

Geridə qalmış Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Qüzey Azərbaycanda vergilərin mərkəzi imperiya orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilməsi kəndlilərin həyatına yaxşılığa doğru heç bir yenilik gətirmədi. Bu vergi sistemi özünü yenə də çoxsaylı, ağır vergilər sistemi kimi büruzə verirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə kəndlilər ən çox aztorpaqlılıqdan, qismən də torpaqsızlıqdan əziyyət çəkirdilər. 1847-ci ilin 20 aprel və 28 dekabr əsasnamələrinə görə, kəndlilərin pay torpaq sahəsi 15 yaşdan yuxarı hər kişi cinsindən olan üçün 5 desyatın nəzərdə tutulsa da, real həyatda «kəndlilərin pay torpağının həcmi əsasnamədə nəzərdə tutulduğundan xeyli az idi» (186, II bölmə, s.9).

Qüzey Azərbaycan ərazisindəki quberniyaların su çatışmayan yerlərində torpaq çox az məhsul verirdi. Suvarılan torpaqlarda suyun və torpağın qiyməti yüksək olurdu. Suvarma sistemləri bir qayda olaraq sakinlərin əməyi ilə yaradılır və saxlanılırdı. Su administrasiyasının da xərcləri onların üzərinə düşürdü.

1847-ci ildə suvarmada idarə sistemini «yaxşılaşdırmaq» məqsədi ilə «mirablar haqqında» layihə tərtib edilmişdi. Bu layihə Bakı, İrəvan quberniyalarına və Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə şamil edilirdi. Qanun layihəsi 1847-ci ilin 12 aprelində Qafqaz canişini M.S.Vorontsov tərəfindən bəyənildikdən sonra qüvvəyə minmişdi. Bu su sahibliyi haqqında birinci ilk qanunvericilik aktlarından biri idi (135, c.II, s.205). Həmin akt 1857-ci ildə nəşr olunmuş «Rusiya imperiyasının qanunlar külliyyatının» III cildinin 641-ci maddəsinə daxil edilmişdir (Bax: 224).

Qanun suvarma təsərrüfatında böyük rol oynayan mirabın əvvəlki səlahiyyətlərini ləğv edir qəzalar üzrə təsərrüfatın bütün sahələrində olduğu kimi suvarma işlərində də rəhbərlik qəza rəislərinə tapşırılırdı. Miraba yalnız işin gedişinə nəzarət etmək həvalə edilirdi (141, s.96).

Mirabların fəaliyyətini, onların seçilməsi qaydalarını nisbətən yığcamlaşdırmaq və rəsmiləşdirmək məqsədilə verilən qanunun yerlərdə suvarma təsərrüfatına heç bir müsbət əməli təsiri

olmamışdı. Ümumiyyətlə, suvarma idarə sistemi əvvəlkindən fərqli olmayaraq, yəni də parəkəndə və qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalırdı. Buna görə də suvarma idarə sistemində hökm sürən, rəsmi hakimiyyət orqanlarına pis bəlli olan çətin nəzarət olunan qaydaların mövcudluğu inzibati orqanları yeni yollar axtarlamağa məcbur edirdi.

Suvarma təsərrüfatına rəhbərlik edən vəzifəli şəxslərdən biri də cuvar idi. Bütün mahal üzrə suvarma işlərinə nəzarət etmək təkcə mirab üçün qeyri-mümkün olduğundan o, əhalinin hesabına bir və ya bir neçə köməkçi tuturdu ki, onlara «baş cuvar», yaxud «qara cuvar» deyilirdi. Qara cuvar mahal üzrə cuvarların formal başçısı hesab olunurdu. Onun vəzifəsi bir və ya bir neçə arxdan istifadə edən kəndlər arasında suyun bölüşdürülməsində miraba kömək etməkdən ibarət idi. Çox vaxt hər kəndin cuvarı seçilir və onlar suyun əsas su qaynağından (çay, göl, baş arx) kəndə çatdırılmasına nəzarət edirdilər.

1848-ci ildə quberniyalar üzrə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik üçün yeni inzibati orqan yaradıldı. Bu, quberniya idarələri nəzdində təsis olunmuş, bilavasitə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik və nəzarət edən su mühəndisinin başçılıq etdiyi orqan idi. Quberniyalar üzrə suvarma təsərrüfatına su mühəndisinin rəhbərliyi 1890-cı ilin 3 dekabr qanununun elan olunmasına qədər davam etdi (208, s.34).

Şamaxı və Dərbənd quberniyalarında torpaq münasibətləri son dərəcədə qarışıq halda olduğuna görə 1846-cı ilin 6 dekabr reskripti həyata keçirilərkən bəy malikanələrinin yoxlanması, onların sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti üzə çıxmışdı (176, s.189). Qafqaz canişini öz hesabatında yazırdı: «1846-cı il reskripti həyata keçirilərkən çoxlu çətinliklərlə üzləşdik. Bu, xeyli zəhmət tələb edirdi. Baş idarənin bütün siyahılarına və sənədlərinə baxıldıqdan sonra əlavə məlumat toplanmaq zərurəti yaranıb» (102, s.9). Bu məqsədlə 1849-cu ildə M.S.Vorontsovun sərəncamı ilə Tiflis, Şamaxı və Dərbənd bəy komissiyaları yaradılmalı, ilkin məlumatların toplanması işi 1851-ci ildə başa çatdırılmalı idi. Lakin onların toplandıqları məlumatlar az olduğuna görə əlavə məlumat toplamaq üçün buraya məsləhətçi M. Çilyayev ezam olunmuşdu. Ali təbəqənin şəxsi hüquqlarını müəyyən edən təlimat layihəsi ilə birlikdə yığılmış sənədlər Baş İdarəyə təhvil verildikdən

5 il sonra – 1857-ci ildə canişin A.N. Baryatinskiyin məsləhəti ilə həmin iş icrasını baş şüranın üzvü V.V.Smittenə tapşırılmışdı. O, ali təbəqənin «şəxsi və mülki hüquqlarına baxmalı idi» (176, s.190).

1859-cu ilin noyabrında V.V.Smitten tərəfindən nəzərdən keçirilərkən, təqdim olunmuş sənədlər 1861-ci ildə canişinlik yanında təzədən baxıldıqdan sonra belə qənaətlə gəlinmişdi ki, sahibkarların siyahısının tutulması ilə bəy komissiyaları öz işlərini bitirmiş hesab etsinlər. Lakin bu dəfə də Şura vahid bir qərar çıxara bilməmişdi. «Cənubi Qafqaz diyarında ali müsəlman təbəqəsinin şəxsi hüquqları haqqında iş» 1862-ci ildə Məhkəmə işləri departamentinə təhvil verilmişdi (176, s.190). «Zaqafqaziya əyalətində ali müsəlman təbəqəsinin şəxsi hüquqları haqqında iş» əsasən 940 sahibkarın malikanə hüquqları təsdiq edilmiş və onlara xüsusi vəsiqələr verilmiş, 468 sahibkara isə malikanə hüquqlarının müəyyən olunması Dövlət Əmlak İdarəsinə həvalə edilmişdi (102, s.10).

Bəy komissiyaları tərəfindən yığılmış sənədlərə baxılması üçün 1864-cü ildə canişinlik yanında xüsusi komissiya yaradılmışdı. Xüsusi komissiya malikanələri üç kateqoriyaya bölürdü: 6 dekabr reskriptinin birinci maddəsinə görə hüquqları olanlar, işğaldan əvvəlki dövrdə malikanələri olsa da sənədləri olmayan şəxslər və hökumətdən ömürlük malikanələr almış bəylər (1, iş 1936, v.168).

Qüzey Azərbaycanda aqrar islahatın hazırlanması ilə əlaqədar olaraq 1866-cı ilin 29 mayında Tiflis, Bakı, İrəvan və Şuşa şəhərlərində Qafqaz canişini tərəfindən yenidən müvəqqəti «bəy komissiyalarının» təsis olunmasının vacibliyi bildirilir və bu komissiyalara «ali müsəlman təbəqəsinin şəxsi tərkibinin öyrənilməsi» (203, s.3) həvalə edilmişdi.

Yerlərdə bəy komissiyalarının yaradılması yenilik deyildi. Qafqaz canişini vəzifəsini icra edən knyaz Q.D.Orbeliani 1856-cı ilin 13 sentyabrında Qafqaz komitəsinin sədri knyaz A.İ.Qaqarınə yazırdı ki, 1849-cu ildə təşkil olunmuş bəy komissiyalarının işləri hal-hazırda başa çatdırılmışdır. Q.D.Orbeliani daha sonra Tiflisdə, Bakıda, İrəvanda və Şuşada «yeni bəy komissiyaların yaradılmasını bu təbəqənin böyük hüquqlara malik olan şəxsləri

haqqında əvvəlcədən dəqiq məlumatlar toplamaq səyi kimi» qiymətləndirirdi (176, s.229).

Belə bir vəziyyətdə yenidən yaradılmış bəy komissiyaları «bəylərin» hüquqlarını müəyyən etməklə yanaşı islahatın keçirilməsi üçün lazımi materiallar hazırlamaq məqsədi ilə öncə hakim təbəqənin qeyri-müəyyən qalan torpaq münasibətlərinin aydınlaşdırılmasının vacib olduğunu hesab edirdi. O, yazırdı: «Torpaq hüquqlarına baxılarkən öncə şəxsi hüquqlar müəyyən olunmalıdır» (176, s.390).

1865-ci ilin oktyabrında Tiflisdə keçmiş «tatar (Azərbaycan türkləri N.R.) distansiyalarında»-Borçalıda, Qazaxda, Şəmşəddildə və Sartala məntəqəsində, Ahalsix və Yelizavetpol qəzalarında habelə İrəvan quberniyasında bəy komissiyaları işə başlamalı idi. Bəy komissiyaları hökumət məmurlarının rəhbərliyi ilə bəylərdən və mülüklərdən ibarət tərkibdə təşkil edilmişdi. Komissiyalar öz işlərini iki il müddətində başa vurmaqla hesabatlarını hazırlamalı idi (203, s.3).

1869-cu ildə Şuşa bəy komissiyası Yelizavetpol quberniyasında işə başlamışdı. Bu komissiya Şuşa, Zəngəzur, Nuxa və Ərəş qəzalarında ali təbəqənin şəxsi hüquqlarını müəyyən etməli idi. Bakı quberniyasında isə işə başlamış bəy komissiyası fəaliyyətləri Şamaxı, Lənkəran, Göyçay, Bakı və Quba qəzalarında qurmalı və öz işlərini xüsusi qaydada aparmalı idi (1, iş 1936, v.147-153). Yerli inzibati idarələr bəy komissiyalarının fəaliyyətinə böyük ümidlər bəsləyirdilər.

Çar hökuməti hələ XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda xəzinə və xüsusi torpaq sahələrinin sərhədlərinin dəqiq müəyyən olunması problemi ciddi şəkildə qoyulmuşdusa da, məsələ həll olunmamış qalırdı. Belə vəziyyət kəndli islahatının həyata keçirilməsində, bəzi yerlərdə hətta sonralar da davam etmişdi. Sənədlərə gəldikdə «Cənubi Qafqazda torpaq xüsusiyyətçiliyi qeyri-müəyyən qalırdı, bu isə torpaq münasibətlərində qarışıqlıq yaradırdı» (203, s.51).

Çarizmin Qüzey Azərbaycanda yeritdiyi belə siyasət, aqrar qanunların həyata keçirilməsində və yerlərdə onların icra olunması tərzini, qanunlardakı qarışıqlıq və siyasətdən doğan digər amillər kəndlilərin narazılığına gətirib çıxarmışdı. Bir sənəddə oxuyuruq: «1846-cı ilin 6 dekabr reskripti zəbt etmə tarixində yeni bir era

açdı. Məzhləmə zamanı bəylər və mülüklər xəzinə torpaqlarını özbaşına olaraq öz torpaqlarına qatırdılar» (1, iş 1993, s.249).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qüzey Azərbaycandakı quberniyalarında həyata keçirilən «Əsasnamələr» kəndlilər ilə sahibkarları arasında münasibətləri rəsmi qanunvericilik əsasında nizamlamalı idi. Lakin bu qanun səciyyəli sənədlər yerli əhali arasında kəndli-sahibkar münasibətlərində ziddiyyətlər yaradır, onları münasibətlərə cəlb edirdi. Bəylər bir tərəfdən xəzinə torpaqlarını zəbt edir, digər tərəfdən həmin torpaqlarda yaşayan kəndliləri bəyin özü üçün işləməyə məcbur edirdilər. Çünki «torpaq sahibi həm kəndin böyüyü və həm də öz torpaqlarında yaşayan bütün sakinlərin polis rəisi sayılırdı» (153, s.369). Bundan əlavə «məhkəmə hakimiyyəti də onun əlində idi və o, kənd məhkəməsinin rəisi olduğundan, bu məhkəmənin hökmlərini təsdiq edirdi» (153, s.360).

Şamaxı qəzasının Qaraman kəndinin sakinləri torpaqlarının Ərəb kəndinin poruçik Mehdi bəy Hacı Əhməd Sultan oğlu tərəfindən zəbt olunmasından şikayətlənirdilər. Ərizənin müəllifləri olan Xəlil Lələ oğlu, İsmayıl Xıdır oğlu, Əhməd Məmməd oğlu, Musa Hacı Məmməd oğlu və Kərim Heybət oğlu qeyd edirdilər ki, «bəylər torpaqlarımızın çox hissəsini öz torpaqlarına qatmışlar və bizi ora yaxın buraxmırlar» (2, f.45, siy.2, iş 36, v.106).

Bəylər çox vaxt torpaqları heç bir qanuni sənəd olmadan əllərində saxlayırdılar (2, f.22, siy.5, iş 98, v.3-4). Şamaxı qəzasının Sündü kənd sakinləri şikayət ərizəsində yazırdılar «xanlıq dövründən bizə məxsus torpaqları ... kəndxuda Şeyda bəy sahibkar hüquqlarına əsaslanaraq 155 desyatin şəxsi torpaq sahəsindən əlavə xeyli torpaq zəbt etmişdir» (2, f.22, siy.5, iş 98, v. 9-10).

Ərəb Əbdülkərim obasında poruçik Ağabəy Hacı oğlu öz qardaşları ilə birlikdə 3 min baş mal-qara sahibi idi. 1852-ci ildə o, həmin obanın sakinlərinin istifadəsində olmuş Damlı qışlağından istədiyi kimi istifadə edirdi. Bundan əlavə o, digər torpaqları da zəbt edərək öz mülklərinə qatmışdır. Şikayətçilər yazırdılar ki, «İndi onun ixtiyarında zəbt olunmuş torpaqlarla birlikdə min desyatin torpaq sahəsi vardır» (1, iş 1936, s.383).

Xəzinə torpaqlarının bəylər tərəfindən zəbt olunması sakinlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Xəzinə torpaqlarında yaşayan kəndlilər bəydən asılı vəziyyətə düşərək ikiqat zülmə məruz qalırdılar. Onlar eyni zamanda bəyə və xəzinəyə vergilər ödəmək məcburiyyətində qalırdılar (Bax: 2, f.6, siy.1, iş 8, v. 6-8).

Cavad qəzasının Xələc kənd sakinləri Bakı hərbi qubernatoruna Qaraçala torpaq sahəsinin Şirəli bəy tərəfindən zəbt olunmasından yazırdılar. Məhkəmə Şirəli bəyin burada hüquqlarının qanuniliyi haqqında hökm çıxarmışdı (2, f. 22, siy. 5, iş 197, v.9).

1868-ci ildə Quba qəzasının İqrix kəndinin sakinləri də belə çətin vəziyyətə düşər olmuşdular. Bəylər kəndli torpaqların zəbt edərək onlardan vergilər tələb edirdilər. Əhali bu cür ağır zülmə qurtarmaq üçün 600 rubl gümüş pul yığıb bəyi Quba barışıq şöbəsi qarşısında cavab verməyə çağırmış, ağır vergilərdən qurtarmaq üçün bu torpağı satın almaq qərarına gəlmişdilər (2, f.22, siy.5, iş 225, vərəq 16).

Bəylər bəzən zəbt olunmuş torpaqlarda yaşayan kəndlilərə sudan istifadə etmək imkanı vermir və su üçün xüsusi vergi tələb edirdilər. Zığ kəndinin sakinləri və Abşeron mayakının işçiləri Zığ kəndinin ərazisində olan ictimai quyulardan istifadə edirdilər. Bakıda yaşayan praporşik Bağır bəy Səlimxanov bu sahəni zəbt etmiş və bütün quyuları bağlatdırmışdı (2, f.22, siy.5, iş 172, v.24). Çoxsaylı şikayətlərə baxmayaraq «həmin mübahisəli torpaq sahəsi kənd əhalisindən alınaraq Səlimxanovə verilmişdi» (2, f.22, siy.5, iş 172, v.39). Əksər hallarda məhkəmə orqanları hakim təbəqənin maraqlarını müdafiə edirdilər.

1861-ci ilin 7 fevral tarixli arxiv sənədində Ərəş mahalının Toyfun kənd sakinlərinin şikayətləri saxlanılır. Toyfunlular (29 ailə) torpaqlarının Məmməd bəy, Mürsəl bəy və digərləri tərəfindən zəbt olunduğunu bildirirdilər. Şikayət ərizələrindən məlum olur ki, «bütün torpağın üçdə bir hissəsi Toyfun kəndinin sakinlərinə və üçdə iki hissəsi bəylərə məxsus idi, hal-hazırda bəylər özbaşına hər üç hissəni əllərində cəmləşdirmişlər» (2, f.23, siy.3, iş 13, v.2).

Naxçıvan qəzasının Arpa kəndinin sakinləri İrəvan qubernatoruna yazdıqları ərizədə göstərilirdi ki, siyahıyaalma zamanı kənddə evlərin sayı 30-a qədər artmışdı. Onlar sahibkar

Həsənəlisultan bəydən zəbt olunmuş 2 xalvar torpaq sahəsinin qaytarılmasını xahiş edəndə bəy Dərələyəz mahalının rəisi ilə birlikdə bu sakinlərə məxsus olan torpaqdan 5 xalvar torpaq da öz torpağına qatmışdır (177, s.115).

Qüzey Azərbaycanda torpaqların zəbt olunmasını müəyyən qədər asanlaşdıran amillərdən biri də mülkədarın, kənd icmalarının və kəndlilərin pay torpaqlarının aydın surətdə mərzlənməsi idi. Hələ 1861-ci ilin iyununda «Cənubi Qafqaz diyarının mərzlənməsi haqqında əsasnamə» təsdiq edilmiş və sonralar mərzləmə işi həyata keçirilməyə başlanmasma baxmayaraq torpaqların zəbt olunması davam edirdi. Cox vaxt zəbt olunmuş torpaqlar çar hakimiyyəti orqanları tərəfindən sahibkarın şəxsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunurdu. XIX əsrin 60-cı illərinə kimi zəbt olunmuş torpaqlarının ümumi sahəsi, bəzi məlumatlara görə 130 min desyatınə çatmışdı (38, s.97).

Ali zümrənin torpaq üzərində şəxsi hüquqlarını təyin edən bəy komissiyalarının işində də bir sıra özbaşnalıq halları olurdu. Bu isə «kənd cəmiyyətlərinin torpaq mülklərinin qarışıq salınmasından irəli gəlirdi» (2, f.22, siy.5, iş 257, v.34). Bəy komissiyalarının işində yaxından iştirak etmiş, Qafqaz canişinliyinin Şuşaya göndərilmiş məmuru P.A.Dzyubenko yazırdı: «Mən Şuşa şəhərində olarkən silahlı camaat üzərimə gələrək bildirdi ki, mənim gəlişimlə bütün kəndlilər hər cür sahibkar asılılığından azad olmalıdırlar, əks təqdirdə onlar bəhrəni ödəməyəcəklər. Digər tərəfdən silahlı xanlar, bəylər və digər sahibkarlar da qarşıma çıxmışdılar. Varlılar kəndlilərin vergilərin ödəməməsindən və onların iğtişaşlarından şikayətlənirdilər» (34, 1897, s.53-54).

Kənd sakinləri tərəfindən yazılmış ərizələrin heç biri müsbət nəticə vermirdi. Şikayət ərizələrinə baxılmırdı. Çünki bu, çar hakimiyyətindən çara, canişinlikdən canişinə, qubernatorluqdan qubernatora şikayət idi. Ələcsiz qalmış kəndlilər silahlanaaraq mübarizəni davam etdirirdilər. Kəndli çıxışları ilk növbədə ağaların zülmünə və çarizmin müstəmləkəçilik rejiminə qarşı çevrilmişdi. Üsyanlar həm mərkəzi hökumət, həm də əhali üçün böyük itkilərlə nəticələnirdi və bu çıxışlar Rusiyanın müstəmləkəçilik sisteminin sosial-iqtisadi, siyasi əsaslarını tədricən sarsıdır, imperiyanın süqutunu yaxınlaşdırırdı.

1.2. Kəndli hərəcanları

Şimali Azərbaycan həm Rusiya tərəfindən təcridi işğal olunarkən, həm də işğaldan sonrakı dövrdə xalqın müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsi meydanı olmuş və bu mübarizə müstəqillik əldə olunanaqədək davam etmişdir. İşğaldan sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycanda genişlənmiş kəndli çıxışlarının qarşısı çarizmin buradakı hərbi qüvvələri tərəfindən çətinliklə alınır. Çar hökuməti belə çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə M.S.Vorontsovun canişinliyi dövründə bəylərə, ağalara və digər sahibkarlara güzəştlər etməklə Cənubi Qafqaz siyasətində dəyişiklik etmiş, xalqı əks qütblərə ayıraraq üsyan edən kəndlilərə qarşı çara sədaqətli olacaq yerli sosial zümrə yaratmağa çalışmışdır.

Belə bir vəziyyətdə kəndli çıxışları ötən illərə nisbətən daha da artaraq, həm ictimai zülmə, həm də müstəmləkəçiliyə qarşı çevrilirdi. 1849-cu ilin iyulunda daşınmaz əmlak üzərində yeni vergi sisteminin qoyulması ilə əlaqədar olaraq həmin vergidən əziyyət çəkən Nuxa əhalisi üsyana qalxmışdı. Toqquşmalarda yaralananlar var idi. Üsyanın daha fəal iştirakçılarından iyirmi nəfəri həbs edilir, onlardan bir neçəsi o cümlədən müridizmin yayıcılarından olan Dəmirqaya Abdulla oğlu, habelə onun müridləri olan Dəmir İsmayıl oğlu və Ağabəy Əlican oğlu Rusiyanın Voronej quberniyasına sürgün edilir (267; 1, iş 2083). 1850-ci ildə Göyçədə Bonni kəndinin sakinləri sahibkara qarşı mübarizəyə qalxmışdılar (177, s.49).

XIX əsrin 50-ci illərin əvvəllərində Çar-Balakən dairəsində kəndlilərin bir sıra çıxışları baş vermişdi. Üsyana İlisunun keçmiş sultanı Daniyal bəy başçılıq edirdi. 1844-cü ildə İlisu sultanlığında Rusiyaya qarşı üsyan qaldıran Daniyal sultan məğlub olduğdan və sultanlıq Rusiya tərəfindən ləğv olunduğundan öz qohumları və silahdaşları ilə birlikdə Dağıstana-Şamilin yanına getmişdi. General A.I.Neydqart hələ o zaman sultanlığa nəzarət etmək üçün İlisuya pristav təyin olunmuşdu (25, c.VII, s.617).

Daniyal bəyin məcburiyyət üzündən çıxıb getməsinə baxmayaraq, İlisuda onun xeyli tərəfdarı qalmışdı. 1850-ci ilin mayında min nəfərdən ibarət olan üsyançı mürid dəstəsinin gözlənilmədən Balakənə hücumu keçməsi haqqında şayiələr

yayılmaya başlamışdı. Çar hökumət idarələrinin əmri ilə gürcü milis dəstəsi və Tiflis könüllü alayı döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gətirilmişdi.

Bəzən Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində də müridizm tərəfdarları və çar hərbiçiləri arasında kəskin çarpışmalar olurdu. Məsələn, belə toqquşmalardan biri də Rus hərbi hissəsinin başçısı qərargah kapitanı Kolubov qarşısından gələn 50 nəfər müridi görə kimi 200 nəfərlik hərbi dəstə ilə onları təqib etməyə başladı. Lakin müridlərin rəhbəri molla Şaban meşədə ruslara qarşı pusqu quraraq onları mühasirəyə aldı. 160 nəfər rus hərbiçisi öldürüldü və əsir ələ keçirildi. Rusların az hissəsi qaçaraq canlarını qurtara bildilər. Əsir düşmüş Kolubovun başı kəsildi. Molla Şaban əsirləri də (14 nəfər) götürərək dağlara çəkildi (25, c.VII, s.623).

Bu hadisədən sonra Qafqazın «Ləzgi gözetçi xəttinə» nəzarətə komandanlıq hərbiçilər arasında qəddarlığı ilə seçilən general Belqarda tapşırılmışdı. Onun başçılığı ilə 1850-ci ilin iyunun 15-də rus hərbi dəstəsi dağlara molla Şabana qarşı yürüşə başladı. Məlumatə görə, həmin dəstənin tərkibi aşağıdakı kimi idi: Gürcü qrenader (seçmə əsgər) alayının üçüncü batalyonu və dördüncü batalyonunun 2 rotası, İrəvan karabiner alayının ikinci və üçüncü batalyonları, Tiaş yeger alayının dördüncü batalyonu, Qafqaz istehkamçı batalyonunun birinci rotası, Qafqaz atıcı batalyonunun xüsusi komandası, 200 nəfərlik gürcü piyada drujinası, 12 saylı Don kazak alayından 100 nəfər, Qafqaz qrenader artilleriya briqadasının 1 saylı dağ batareyasından 4 top, 3 saylı dağ batareyasından 4 top və iyirmi birinci artilleriya briqadasının yüngül və 7 saylı batareyasından raket komandasının 4 qurğusu. Bu dəstə iki hissəyə bölünmüşdü. Birinci dəstə Tamalda, digəri isə Dindədağ tərəfə istiqamət götürmüşdü (25, c.VII, s.624).

General Belqard «Ləzgilərin (carlıların N.R) bu qələbəindən» bərk təşvişə düşmüşdü. O, Tamalda mövqeyində qorax tuta bilmir, güllələrin səsi və topların gurultusu olmadan keçinə bilmirdi. İyunun 20-sində general Belqard Molla Şabanın 300-400 nəfərlik dəstəsinin Tamaldanın 5 verstliyində Renqo-ori və Curmut çayları arasında qorax tutması haqqında məlumat almışdı (25, c.VII, s.626).

General tezliklə hərbi hissələri nizamlayaraq ertəsi gün carlılara qarşı hərəkət etməyə başlayır. Üsyançılar Bexeldü kəndini

öz əllərinə keçirmiş, Curmut və Renqo-ori çaylarının qayalıqlarında pusqu qurmuşdular. Üsyan başçısı 100 nəfərə qədər dağılımı kənddə saxlamışdı. General Belqard onları «zərərsizləşdirmək» üçün üç istiqamətdə kəndə doğru irəliləməyə başladı. Sağ istiqamətdə hərəkət edən hərbi hissələrə knyaz İ.M.Andronikov, mərkəzi hissələrə knyaz M.Y.Şalikov və sol cinaha mayor Suslovski başçılıq edirdilər. Hərbi cəhətdən zəif silahlanmış olan üsyançılar qısa toqquşmalardan sonra geri çəkilməyə məcbur oldular. Rusiya hərbi hissələri Bexeldu kəndini ələ keçirdilər (24, 1852, s.268). Onlar həmin kəndin yaxınlığındakı 5 oba ilə birlikdə yandırdılar. Üsyançıların itkisi haqqında məlumat yox idi, çünki onlar hərəkət edə bilməyən silahdaşlarını da özləri ilə aparmışdılar. Hərbçilərdən isə bir zabıt və beş əsgər yaralanmışdı (25, c.VII, s.627-628).

1850-ci ilin 20 iyulunda polkovnik Davidovun rəhbərlik etdiyi hərbi hissə Zaqatalaya göndərilmişdi. Bu hərbi hissə naib Tamim ağanın çıxışlarının qarşısını almalı idi. Polkovnik Davidovun aldığı məlumata görə üsyançı dəstələr Dindi dağına kimi çatmışdılar. O dövr üçün müasir silahlarla təchiz olunmuş hərbi dəstələr üsyançıların üzərinə hücumla keçdilər. Üsyançılar 1500 nəfər idilər. İyulun 25-ində tərəflər arasında baş vermiş atışmalarda üsyançılar hərbi hissələr qarşısında tab gətirə bilməyərək Baş-Kusur kəndinə geri çəkildilər (25, c.VII, s.634-637).

Sentyabrın 25-ində çar hərbi dəstələri ilə Car-Balakən dairəsinin Kəpənəkçi kəndi yaxınlığında başqa bir üsyançı dəstəsi arasında toqquşma baş vermişdi. Bu toqquşmada hərbiçilərə qərargah kapitanı knyaz M.Y.Şalikov başçılıq edirdi. Bu vuruşmada üsyançılara o zamanlar adı dillər əzbəri olmuş Məlikül Rəcəb başçılıq edirdi. O, bu döyüşdə rus hərbiçisinin gülləsinə tuş gələrək ağır yaralanır (24, 1852, s.270).

1850-ci ilin 10 oktyabrında Hacı Murad atlı dəstəsi ilə Qax kəndinin 4 verstliyində yerləşən Qum kəndinə gəlmişdi. Onun dəstəsi 700 nəfərdən ibarət idi (25, c.VII, s.643). Ertəsi gün Hacı Muradın dəstəsi Tiflis-Nuxa yolu tərəfə irəliləmişdi. Rusiya hərbiçiləri Hacı Muradın gəlişindən xəbərdar idilər, lakin onlar ehtiyat edib üsyançıların üzərinə hücum etmədilər. Həmin gün dəstənin başçısı Babaratma körpüsünü yandıraraq, Tiflis-Nuxa

yolunda bir müddət gözləyib, yolüstü Suçma kəndini keçir və əhalisi ermənilərdən ibarət olan Daşbulaq kəndini dağıtmaqla həmin kəndin bir neçə ailəsini əsir almışdı. Gecəni Qaşqaçay kəndində keçirmiş Hacı Murad səhəri gün dağlara çəkilir. Oktyabrın 12-də əlavə qüvvələrlə təchiz edilmiş hərbi hissələr döyüşə hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Lakin artıq gec idi (25, c.VII, 645).

1852-ci il aprelin 25-də M.S.Vorontsov Hacı Murada Nuxada yaşamağa icazə verməsinə baxmayaraq, vəziyyətin dəyişdiyini anlayan naib və onun 3 nəfər silahdaşı (Potto bu zaman Hacı Murad ilə 6 silahdaşın olduğunu yazır; bax: 211, s.185) Biləcik kəndi yaxınlığındakı meşədən keçərək qaçmağa cəhd göstərmişdi. Lakin polkovnik Karqanovun başçılığı ilə milis dəstəsi Hacı Muradı tutmaq üçün göndərilir. Ələ keçməyən Naci Murad və onun silahdaşları milis dəstəsi tərəfindən öldürülür. A.Potto yazırdı: «Knyaz M.S.Vorontsov üsyan başçısının tutulmasına inanmayaraq onun hədəfindən ayrılmış başını yanına gətirmişdi» (211, s.187).

Car-Balakən camaatlarının nümayəndələri 1847-ci ildə çoxdan bəri Qafqazı bürümüş müridizm hərəkatının rəhbəri Şeyx Şamilə buraya gələrək onları zülmədən qurtarmasını xahiş etmişdilər. Əhalinin xahişini nəzərə alan imam Şamil Daniyal bəyi dəstə ilə ora göndərmişdi. İribdə olan iqamətgahında bir neçə gün qalan Daniyal bəy general A.V. Şvarts ilə üz-üzə gəlməli olmuşdu. Lakin Daniyal bəy Rusiya hərbiçilərinin sayca üstün qüvvələr qarşısında davam gətirməyərək geri qayıtmalı olmuşdu (233, s.83).

Bu uğursuzluğa baxmayaraq Daniyal bəy 1852-ci ildə yenidən Car-Balakən dairəsinin yuxarı bölgələrinə gedərək, Samur çayının hər iki sahilindəki bir neçə kənddə möhkəmlənmişdi. Knyaz Q.D.Orbeliani kömək məqsədilə general Volkovun sərəncamına 4 batalyon göndərmişdi (46, c.X, s.354). Həminin Zaqatalada general-mayor baron A.Y.Vrangelin komandanlığı altındakı hərbi dəstə döyüşə hazır vəziyyətə gətirilmişdi.

İyulun 16-sında rusların bir dəstəsi İlisu dərəsiindən keçib Sarıbaş kəndinə gələrək Kürdül istiqamətində, digər dəstəsi isə Gəlməs kəndindən keçərək Luçek istiqamətində Daniyal bəyə qarşı yürüşə başlamışdı. İki tərəfindən hücumlara məruz qalmış Daniyal bəy Saxur kəndinə getməyə məcbur olmuşdu. Gəlməs və

Kurdul kəndlərinin sakinləri Daniyal bəyin tərəfində hərbi hissələrə qarşı vuruşurdular. İyunun 26-sında general A.Y.Vrangelin qoşunları Luçək kəndini və onun ətrafındakı digər kəndləri tutdular (46, c.X, s.354). Knyaz M.S.Vorontsovun əmri ilə iyunun 22-də üsyana qoşulmuş kəndlilərə qarşı amansız tədbirlər görülməyə başlandı. M.S.Vorontsovun Balakən dairəsinə göndərdiyi cəza dəstələri bir neçə kəndi dağıtmış və yandırmışdılar.

Sovet tarixşünaslığında vaxtilə Dağıstanda və Şimali Qafqazda baş qaldırmış Şamil hərəkatı «İngilis kapitalizminə və türk sultanına xidmətdən irəli gələn mürtəcə millətçi hərəkat» (11) kimi qiymətləndirilirdi. 1956-cı ilin oktyabrında Mahaçqalada «İmam Şamilin rəhbərliyi ilə dağlıların hərəkatı» mövzusunda elmi sessiya öz işinə başlamışdı. Sessiyada Şamil hərəkatı haqqında müxtəlif çıxışlar olmuşdu. Həmin ilin noyabrında isə Moskvada bu problemin yeni müzakirəsi keçirilir (200,s.188-198). S.K.Buşuyev İmam Şamilin Zaqatalaya və oradan Tiflisə yürüşünü Krım müharibəsinin başlanması ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, 1853-cü ildə başlamış Krım müharibəsi ərəfində türk sultanı Əbdülməcidi İmam Şamilin bu məzmunlu məktubu yayılmışdı: «Allah yolunda sərvətini və həyatını qurban verən sənin mərdliyinə və ağına görə, çalışacağam ki, sənin üçün şan-şöhrət yaradım. Allah səni o dünyada mükafatlandıracaq, lakin sən mənim böyük bəxşişlərimi də alacaqsan» (95, s.76).

1853-cü ilin payızında İmam Şamilin öz dəstəsi ilə Zaqatalaya gəlib çıxması rus qoşunları arasında çəşqinlik yaratmışdı. Döyüşə hazır vəziyyətə gətirilmiş hərbi hissələr İmam Şamilin dəstəsi üzərinə yeridilər. Tərəflər arasında qanlı döyüş baş vermiş, döyüşdə xeyli mürid yaralanmış və həlak olmuşdu (64, s.106).

Car-Balakənin varlıları vəziyyətin çətinliyini hiss edərək, öz ailələri ilə Zaqatala qaləsindəki rus hərbi qərargahına sığınmışdılar (64, s.106).

Həmin ilin avqustunda İmam Şamil öz tərəfdarları ilə «ləzgi xəttinin» sağ cinahına gəlmişdi. Yolda yerli kəndlərin sakinləri də onun dəstəsinə qoşulurdular. Üsyançıların ümumi sayı 15 min nəfərə çatırdı (233, s.96). Avqustun 15-ində İmam Şamil artıq Dağıstanın Qarata kəndində idi.

İmam Şamil Balakən dairəsinə buradakı müridlərin xahişi ilə gəlmişdi. General-adyutant baron Nikolai yazırdı: «Qətiyyətlə demək olar ki, 1853-cü ilin payızında Qafqazın bütün şərq hissəsi nəhəng barıt anbarı kimi dəhşətli partlayışın baş verməsi üçün qığılcım gözləyirdi» (16, s.161).

Çarın Qafqazdakı bütün əsas hərbi qüvvələri İmam Şamilə qarşı səfərbər edilmişdi. Bu zaman Zaqatalanı müdafiə etməli olan rus hərbi hissələrinin tərkibi 10 batalyon, 700 nəfər atlı süvari, 12 top, 400 nəfər drujinaçı, 625 nəfərlik milis alayının atıcı batalyonu, 100 nəfər istehkamçı və yığma könüllü dəstədən ibarət idi. Bu ordu Tuşin-Xevsur dairəsi ərazisindən Nuxa qəzasının qərb sərhədlərinə kimi 180 verst məsafədə səpələnmişdi (25, c.XI, s.502).

İmam Şamilin Car-Balakən dairəsinə gəlməsi rusların Telavi, Sığnax və Nuxa qəzalarında mövqeləri üçün strateji təhlükə yaradırdı, ona görə də çar hərbi hissələrinin azlığı bütün «ləzgi xətti»nin müdafiəsinin təşkili ilə bərabər bu qəzaların da müdafiəsinin təkilini vacib edirdi. Sol cinahı möhkəmləndirmək məqsədi ilə Telavi qəzasında 700 nəfərlik, Sığnax qəzasında isə 250 nəfərlik milis dəstələri cəmləşdirilmişdi. Knyaz D.Y.Orbeliani Nuxa qəzasının Şin kəndində Minqreliya alayının 2 rotasını Qafqaz istehkamçı batalyonunun rotalarını və 21 saylı Don kazak alayından 50 nəfəri yerləşdirmişdi. Bir az sonra həmin dəstə Nuxa şəhərindən götürülmüş səkkizinci xətt batalyonunun rotaları hesabına gücləndirilmişdi. Bundan əlavə Şirvan hərbi qubernatoru general-mayor Çilyayevin sərəncamı ilə Nuxa qəzasına Minqreliya alayının 3 rotası da gətirilmişdi (25, c.XI, s.504).

İmam Şamilə qarşı rus hərbi hissələrinin bütün hazırlıq işləri 2 həftə ərzində görülmüşdü. Artıq avqustun 24-ündə axşam saat 5-də Zaqatala qalası yaxınlığındakı Car təpəliklərində dağlıların güclü altı dəstələri görünürdü. Bu dəstənin tərkibində İmam Şamil və onun tanınmış naibləri də var idi. Dağlılar fasiləsiz olaraq İmam Şamilin qüvvələrinə qoşulurdular. Belə mənzərənin şahidi olan knyaz D.Y. Orbeliani Balakəndən, Messedelherdən və Muxax dərəsindən Zaqatalaya 4 ağır və 2 yüngül topla bərabər 3 batalyonun göndərilməsini əmr etmişdi (25, c.XI, s.505).

Avqustun 25-ində gündüz saat 2 radələrində İmam Şamil öz qoşunu ilə döyüş-döyüşə dərəcə düşərək qalanın yaxınlığındakı Köhnə Zaqatala kəndini ələ keçirdi. Lakin qarantlıq düşməyə yaxın

aramsız artan hərbi hissələrin qarşısında itkilərin sayını artırmamaq məqsədi ilə İmam Şamil geri çəkilməyi qərara aldı. Bu döyüşdə çoxlu ölən və yaralanan var idi. Rus hərbi hissələri tərəfindən 74 nəfər ölmüş, 75 nəfər yaralanmış (123, s.104) və 36 nəfər kontuziya almışdı (46, c.X, s.355).

Çoxlu itki vermiş İmam Şamil təpəliklərə çəkilməli olmuşdu. Knyaz D.Y.Orbeliani isə hərbi hissələri yenidən əvvəlki xəttə qaytarmışdı və bu xəttə əlavə, tələb olunan sayda hərbi qüvvə toplanmışdı. Avqustun 29-unda İmam Şamil yenidən ruslara qarşı döyüşə girişdi. Sentyabrın 3-ü və 4-ündə isə Muxax dərəsində həlledici döyüşlər baş vermişdi (25, c.XI, s.505). Həmin gün Balakonda Daniyal bəylə rus hərbi hissələri arasında qanlı vuruşma baş verdi. Tərəflərin sayı qeyri-bərabər olduğundan Daniyal bəy geri çəkilməmiş və İrib kəndindəki hissələrlə birləşə bilmişdi (46, c.X, s.356).

Bu döyüşlərdə rus hərbi hissələri bütövlükdə 800 nəfərədək döyüşçü itirmişdi. Rusların inadlı cəhdlərinə baxmayaraq, İmam Şamil öz mövqelərində möhkəm dayanmışdı. Knyaz D.Y. Orbelianinin knyaz M.S. Vorontsovun adına göndərilmiş raportunda bu barədə yazılırdı: «Onu qərarlaşdığı mövqedən çıxarmaq mümkün deyildir. Çünki, bunun üçün sərəncamında olan qoşun hissələri azdır. Etibar etdiyim dəstələrlə cürətım yalnız Nuxada ləzgi xəttindən Tiflis şəhərinə qədər olan yolu qorumağa çatır, lakin Zaqatalanın dağlarında qərar tutmuş Şamilin bütün vasitələrdən istifadə edərək, kəndlərdə camaat arasında təbliğat aparmasına və əyalətin həyəcana gəlməsinə mən cavabdeh deyiləm» (46, c.X, sənəd 310).

İmam Şamilin dəstələri ilə rus hərbi hissələri arasında döyüşlər davam edirdi. General-adyutant baron Nikolai yazırdı: «Ümumi əhval-ruhiyyənin pis olmasının birinci güclü təzahürü sentyabr ayında Şamilin böyük dəstə ilə ləzgi xəttini yarıaraq, Zaqatalanı təhlükə altına saldığı zaman özünü bürüzə vermişdi» (16, s.161). İmam Şamil rus qoşunlarını tədricən hər tərəfdən əhatəyə alaraq onları sıxışdırır və bu yerlərə yiyələnməyə çalışırdı.

Tərəflər arasında Zaqatala bölgəsindəki döyüşlər bütün sentyabr ayı ərzində davam etmişdi. İmam Şamil Car-Balakən vilayətində rus hərbi qüvvələrinə qarşı son məqamədək dayana bilməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İmam Şamil döyüşlər

zamanı Zaqatala əhalisinin kütləvi köməyinə ümid etmiş, lakin bu yardımı ala bilməmişdi.

1854-cü ildə İmam Şamil yenidən Car-Balakənə gəlmişdi. Lakin bu dəfə onun dəstəsi Car-Balakən dairəsini keçərək Kaxetiyaya yürüş etmişdi. Bu dəfə onun dəstəsində 12 min nəfər var idi. İmam Şamil yürüşünün məqsədləri barədə heç kimi məlumat verməmişdi. Buradan o, Zaqatalaya rusların yanına «fətrəkar casus» göndərdi. Casus onlara xəbər verməli idi ki, guya «Şamil saysız qoşunla keçən ilki şapalağın əvəzini çıxmağa gəlir». Həmin casusa tapşırılmışdı ki, Zaqatala qarnizonunun rəisinə istehkamı döyüş hazırlığına gətirmək məsləhəti verilsin, «əks təqdirdə Zaqatala müridlərin hücumuna məruz qalacaqdır». Zaqatalanın rus rəisləri bu məlumata inandılar. Onlar hər yerdən qoşunları köməyə çağıraraq gərgin halda hücumu gözləməyə başladılar» (64, s.107).

Şamil ehtiyat hissələri ilə sərhəd istehkamında gözləmə mövqeyini seçərək, oğlu Qazi Məhəmmədin başçılığı ilə süvarilərini, Daniyal bəyin başçılığı və Rəcəbil Məhəmmədin ona göstərdiyi köməyindən yararlanmaqla piyada qoşununu Kaxetiya üzərinə göndərdi.

İmam Şamil ilə rus hərbi hissələri arasında baş verən döyüşlər fasilələrlə 1859-cu ilə kimi davam etmişdir. O, rusların müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Onun və silahdaşlarının rus hərbi hissələri ilə toqquşmaları bəzən yerlilərin qələbəsi ilə başa çatırdı.

Əvvəllər olduğu kimi XIX əsrin 50-ci illərində də Lənkəran qəzasının Muğan çöllərində şahsevənlərin müstəmləkəçiliyə qarşı çıxışları sönmədən davam edirdi. Feldmarşal knyaz A.İ.Baryatinski polkovnik Bartolomeydən aldığı məktubda şahsevənlərin çıxışlarının təhlükəli olmasını və yaxın gələcəkdə bu çıxışların qarşısının alınması üçün görülən tədbirləri qeyd edirdi (149, s.83).

1852-ci ilin yanvarında Qocabəyli tayfasından olan 30 nəfər şahsevən Rusiya imperiyasının sərhədlərini keçmiş, bir neçə nəfəri öldürmüşdülər. Təqib olunan şahsevənlərlə rus hərbiçiləri arasında atışma baş vermiş və Lənkəran qəza rəisinə müşayiət edənlərdən 2 nəfər yaralanmışdı (46, c.XI, s.594).

Şahsevənlərin çıxışlarının qarşısını almaq üçün İran hökumətinə xəbərdarlıq göndərilməsinə baxmayaraq, 1853-cü ilin qışı ərzində şahsevənlərin özbaşına olaraq sərhədi keçməsi, Şimali Azərbaycandakı qaçaqlara himayədarlığı, rus hərbi mühafizə dəstələrinə silahlı həmlələri və nəhayət, şahsevənlərin Lənkəran qəzasından külli miqdarda ev heyvanları aparması kimi hallar davam edirdi (46, c.XI, s.594).

1854-cü ilin aprelində şahsevənlər dəfələrlə «qiyam» etmiş, Rusiyanın vaxtı ilə işğal etdiyi Şimali Azərbaycandan cənuba bir neçə ailənin köçüb getməsinə şərait yaratmışdılar. Həmin ilin avqustunda isə «cinayətlərə görə» Əhməd xanın yanında gizlənən və İran təbəəliyini qəbul etmiş Qaçaq Qəmbər şahsevənlərin rəisi olmuş Sultan Əhməd Nəminli tərəfindən təqib olunan, həyəcantlara görə sərhəddən qovulan, rus tabeliyinə keçmiş Nəcəfqulu bəylə dəyişdirilmişdi (46, c.XI, s.594). Noyabrda 40 nəfərlik dəstə Privolnoye kəndindən Salyana gedən iki rus kəndlisini qarət etmişdi. Sonra həmin dəstə Don kazak alayının qərargahından 3 verst uzaqda polkovnik Rodiçkinin fərqlənən qarət etmiş və geri qayıdarkən poçt apararı arabanı qarət edərkən, poçtu müşayiət edən kazaklarla atışma olmuş, atışma zamanı «quldurlardan» bir nəfər öldürülmüş, bir nəfər kazak yaralanmışdı. Sonra atışma tədricən əlbəyaxa döyüşlə əvəz olunmuş və şahsevənlərdən daha iki nəfər yaralanaraq hadisə yerindən uzaqlaşmışdı (46, c.XI, s.594).

Bu hadisədən sonra qaçaqların Qocabəyli tayfası tərəfindən gizlədilməsi haqqında məlumat almış Lənkəran qəza rəisi bu qaçaqların təhvil verilməsi tələbi ilə şahsevənlərin başçısı Qasım xanın yanına getməli olur. Şahsevənlərin yanında həmçinin Sibir sürgünündən qaçmış, «quldur» dəstəsinin başçısı Ağacan Alarlı özünə sığınacaq tapmışdı. Razılığa gələ bilməyən rus hərbi hissələri ilə Qasım xanın tərəfdarları arasında atışma baş verir. Bu atışmada qaçaqların başçılarından biri olan Nurulla bəy ölümə qurban olmuşdu. Lakin ertəsi gün böyük hissələrlə qayıdan qəza rəisi İran tərəfə keçərək, Qocabəyli kəndində böyük qırğınlar törətmişdi.

1856-cı ilin aprelində Şimali Azərbaycan tərəfə keçmiş, Rzabəyli tayfasından olan şahsevən dəstələri rus sərhədçiləri ilə toqquşmuş və toqquşan tərəflər itkilər vermişdilər.

M.N.Şerbin öz xatirələrində yazırdı: «Cənab Berje 1854-cü ilin noyabrında Qafqazda canişin təyin olunmuş general N.N.Muravyovu Qafqazda qorxu və həyəcanla gözlədiyini qeyd edirdi». Həqiqətən çoxları terror vaxtının gəlib çatdığını söyləyirdilər: «Muravyovun canişin təyin olunmasının bütün qafqazlılarda vahimə hissi yaratdığım iddia edə bilmərəm. Bunu Qafqazda olmuş müasirlərimə istinad edərək yazmışam» (260, s.106). Qafqazda canişin olmuş ayrı-ayrı səlahiyyətli şəxslərin ciddi tədbirlərinə baxmayaraq, Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçiliyə qarşı xalqın mübarizəsi davam edirdi.

Bu dövrdə baş verə biləcək çıxışların qarşısı bəzən güzəşt vədləri ilə alınır. Mühəribə vəziyyəti, İmam Şamilin Cəbrailə yürüşü zamanı Quba qəzasında da üsyan qorxusu var idi. General-adyutant knyaz Arqutinski-Dolqorukiy 1853-cü ildə Quba qəzasında vergi sistemi islahatını keçirməsinə dayandırmışdı. Çünki kəndlilər bunu çıxışlar üçün işarə kimi qəbul edərdilər (176, s.304).

1854-cü ildə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz mahalında üsyana hazırlıq görülürdü. May ayında Ərkəs kəndinin sakinləri Sadiq bəy Hüseyn bəy oğlu və Ələkbər Babaxan oğlu Ərinə kəndinə getmiş və həmin kəndin sakini Şirinsultan Nəbi bəy oğlu ilə birlikdə müsəlmanları üsyana səsləyən çıxışlar etmişdilər. Sadiq bəy Dərələyəz mahalında, Şirinsultan isə Naxçıvan qəzasında özlərinin nüfuzundan istifadə edərək atlı silahlı müsəlmanları üsyana dəvət etmişdilər (46, c.XI, s.619-621).

Naxçıvan qəza rəisi İrəvan hərbi qubernatorunun adına yazdığı 1854-cü il 28 may tarixli raportunda göstərirdi ki, Şirinsultan və Sadiq bəy köç edənlərin köməyi ilə hakimiyyətə qarşı üsyana hazırlaşdılar. Artıq Şirinsultan öz ətrafında 60 nəfərə kimi adam toplamışdı. Hazırlıq işlərini görənlər üsyançılar Şuşa qəzasında fəaliyyət göstərən «quldurlarla» birləşməli idilər. Lakin onlar Şirinsultanla birləşmək haqqında razılıq əldə etməmişdilər (Yenə orada, s.620).

Hökumət qüvvələrinin ciddi tədbirləri nəticəsində baş verə biləcək üsyanın qarşısı alınmışdı. Şirinsultan isə Osmanlı dövlətinin ərazisinə qaça bilməmişdi (46, c.XI, s.622-644).

Şimali Azərbaycanda baş qaldıran kəndli çıxışları böyük amansızlıqla yatırılırdı. Rusiyada təhkimçilik sistemi ləğv edilən ildə

Lənkəran qəzasında kəndlilərin çıxışları baş vermişdi. Bu çıxışlar müstəmləkəçi rejimə qarşı çevrilmişdi. Həmin çıxışlar hökumət hərbi hissələri tərəfindən tezliklə yatırılmışdı. Çar məmurlarından biri bunun sayısız itki ilə başa gəldiyini göstərirdi (75, s.329).

İşğaldan sonrakı dövrdə çarizmin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də bu qədim müsəlman ölkəsinin xristianlaşdırılması idi. Bu məqsədlə buraya Rusiyanın daxili quberniyalarından rusdilli əhali köçürülür, həmçinin İrandan və Osmanlı ərazisindən ermənilər kütləvi şəkildə gətirilib yerləşdirilirdi. İşğal ümidlərlə qarşılamaş ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi köçürülməsi ölkənin demografik vəziyyətində böyük dəyişikliklər yaratmışdı. Azərbaycanda ermənipərəst siyasət yürüdən Rusiya çoxəsrlik, bənzərsiz tarixi olan Alban kilsəsini ləğv etmişdi. Çarizmin xristianlaşdırma siyasəti ermənilərin Şimali Azərbaycanda yayılması üçün şərait yaratmış, beləliklə də rusların əli ilə əzəli Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yardımının bünövrəsi qoyulmuşdu.

Qafqazda xristianlaşdırma siyasəti imperiya rəhbər dairələrinin daim diqqət mərkəzində idi. General-leytenant Çernyavski yazırdı: «Xristianlıq o dərəcədə genişlənməmişdir ki, Şimali Osetiyanın bütün əhalisi (47 min nəfər), Zaqatala dairəsinin 10%-i, Suxuminin 2/3 hissəsi xristian dininə etiqad edirlər, 25 il bundan əvvəl demək olar ki, burada on minlərlə adam müsəlman idi» (122, s.58). Bu siyasət nəticəsində müsəlmanların müəyyən qismi Qafqazdan çıxıb getməli olmuşdu. 1852-1864-cü illərdə rus-xristian təzyiqləri və zülmü üzündən vətən torpaqlarından didərgin düşməyə məcbur olmuş müsəlmanların sayı 493 194 nəfər idi (86, s.167). Fikrimizcə, heç bu dəson rəqəm deyildir. Osmanlı imperiyasına kösənlərin çoxu Şimali Azərbaycanın şimal bölgələrindən olanlar idi. Belə ki, təkcə 1868-1870-ci illərdə Quba qəzasından oraya 873 nəfər, yaxud 92 ailə köçüb ketmişdi (1, iş 1643-1649, v.276).

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda xristianlaşdırmanın nəticələri Zaqatala dairəsinin təmsalında özünü daha qabarıq göstərirdi. İmperator xristianlığı qəbul edənləri vergilərdən və digər mükəlləfiyyətlərdən azad etmək haqqında fərman vermişdi. Fərmana görə xristianlığı qəbul etmiş müsəlmanlar həbsxanadan «azadlığa» buraxılırdılar.

Keşişlər daim həbsxanalarda məhbuslar arasında xristian təbliğatı aparırdılar. Xristianlığı qəbul edənlər həbsdən azad olunurdular. Təklifdən boyun qaçıranları isə işgəncələr gözləyirdi (1, iş 2073, v.129).

1859-cu ildə Cəfər-Balakəndə kəşkel sahiblərinin torpaq hüquqları bərpa edildikdən sonra keçmiş İlisu sultanlığında yaşayan, xristianlığın pravoslavlıq məzhəbini qəbul etmiş yengilələrin vəziyyəti «yaxşılaşmışdı» və «onların yaşayışı ləzgi cəmiyyətləri (burada Cəfər-Balakənd əhalisi əsasən avarlardan ibarət olan camaatlar nəzərdə tutulur N.R.) səviyyəsinə qaldırılmışdı» (73, c.IV, s.113).

Ağır həyat şəraitində yaşayan müsəlmanları elə vəziyyətdə salmışdılar ki, onların bir qismi könüllü surətdə xristianlığı qəbul etmişdi. 1850-ci ildə ibadət xana bayramında Qax kəndindən gəlmiş 8 nəfər yengiləy pravoslav məzhəbi əsasında xaç suyuna salınmalarını keşişdən «xahiş etmişdi» (219, s.20).

1851-ci ildə Qax kəndində ştatlı prixod (aşağı kilsə təşkilatı R.N.) təsis edilmişdi. Həmin ildən bu ərazidə xristianlığın genişlənməyə başlamışdı. Beləki, 1853-cü ildən xristian missionerləri fəaliyyətlərini genişləndirərək başqa kəndlərdə də belə prixodların açılmasına nail olmuşdular. Yeni prixodlar artıq Qorağan, Əlibəyli, Tasmalı və Yengian kəndlərində fəaliyyət göstərirdi (219, s.21).

1856-cı ildə İlisu mahalının Qax, Əlibəyli, Qorağan, Kötüklü, Meşəbaş və həmçinin Şotavar kəndlərinin bir hissəsi «xristianlığı qəbul etmişdi» (2, f.579, siy.1, iş 1, v.6). Xristianlıq Yenisevski mahalının kəndlərində də yayılmağa başlamışdı. Bu kəndlərdə kilsələr və ibadət evləri açılmışdı (2, f.579, siy.1, iş 1, v.10-11). Çarizmin bu siyasəti sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. 1858-ci ildə xristianlıq Tasmalı, Zəyli, Lələ-Paşa, Marsan və Yengian kənd cəmiyyətləri tərəfindən «qəbul edilmişdi» (2, f.579, siy.1, iş 1, v.11-12).

Sırası kəndlilərdən başqa bəzi mollalar da xristianlığı qəbul etmişdilər və bunun müqabilində həmin mollalara dövlət tərəfindən xeyli pul verilirdi. Məsələn, 1854-cü ildə Əlibəyli kəndinin sakinləri, əvvəllər molla olmuş İvan və Aleksandr Aslamazaşvili, İvan Baba Buluçayvili xristianlığı qəbul etmişdilər.

Hökumət tərəfindən onlara ömürlük (ildə 50 rubl məbləğində) təqaüd təyin olunmuşdu (176, s.396).

Kənd cəmiyyətlərinin çoxunda xristianlıq dinini kəndlilərin əksəriyyətinə zorakılıqla, müstəsna dərəcədə qəddarlıqla və təhqirlərlə qəbul etdirirdilər. Xristianlığı qəbul etmək istəməyən müsəlmanları qamçılayırdılar, əsgərlər onları artilleriya hədəsi ilə gölməçəyə, «xaç suyuna» doğru qovurdular (154, s.182).

Müsəlman ruhanilərinin imtiyazları məhdudlaşdırılmışdı. Özbaşnalıq, rüşvətxorluq bütün dövlət orqanlarını sarmışdı. Bunların şahidi olmuş K.Borozdin yazırdı: «Məşhurlaşmış rüşvətxorlar, dairə rəisi knyaz Tarxan Mouravov da və bütün bunlar..., əlbəttə, hər hansı bir kədərli görüş qabiliyyətinə malikdirlər. Bu da yerli inzibatchılığın təsirini sifirə endirir...» (90, s.76).

Dairədə vəziyyət elə həyəcanlı olmuşdu ki, hətta knyaz M.Y.Şalikovun özü belə bundan narazı idi və o, xalq arasında hörmətli olan mollalarla və naiblərlə xüsusi münasibət yaratmaqla onlara yanaşmaq niyyətində idi. Knyaz onları özünə inandırmaqla və onlara istinad etməklə hər hansı iğtişaşın qarşısını əvvəlcədən almaq qərarına gəlmişdi (90, s.75).

Xristianlığı qəbul etmiş kəndlilərə torpaq payı vəd olunurdu. Lakin vədlər yerinə yetirilmədiyinə görə əhali yenidən onları islama qaytarmağı tələb edirdi. Zaqatalada yenə də torpaq çatışmazlığı hökm sürürdü (182, s.23). Qeyd etmək lazımdır ki, xristianlığı qəbul etmiş əhali ilə müsəlmanlar arasında ziddiyyətlər yaranırdı. Yerli inzibati idarələr tərəfindən torpaq münaqişələrinin həlli uzadıldığından, müvəqqəti qərarlar çıxarıldığından, həmin qərarların tez-tez dəyişdirilməsi üzündən sahə rəisliyi yanında müzakirələr zamanı yenidən torpaq münaqişələri yaranırdı. Belə ki, çar orqanları muğalları və yengiloqları heç bir sübutu olmayan «köhnə hüquqlarını» bərpa etmək şərti ilə mahalda daha çox torpaq sahəsinə malik olan türk müsəlmanların üzərinə getməyə təhrik edirdilər (265, s.209). Bütün bunlar üçün hamı tərəfindən xeyli miqdarda pul ödənilirdi, lakin heç kim istədiyi hüquqları ala bilmirdi. Yoxsul cəmiyyətlər yerli hakimiyyət ilə kəndlilər arasında dəllalliyə edən sələmçi ermənilərdən böyük faizlə pul almalı olurdular (265, s.210).

Zorakılıqla xristianlaşdırma siyasətindən narazılıq 1862-ci ildə yerli müsəlmanların yaşadığı Balakən kəndində kilsənin tikilməsi zamanı özünün yüksək nöqtəsinə çatmışdı. Kilsə tikdirilməsinin təşəbbüsçüsü kadet korpusunun yetişdirməsi, xristianlığı qəbul etmiş Aleksandr Qalacov idi. Çar hakimiyyət orqanları ilə bilavasitə özü üçün lazımı münasibət yaratmağa nail olan A.Qalacov hakimiyyət orqanlarında işləyən havadarlarına arxalanaraq balakənlilərin camaat torpaqlarının bir qismini zəbt etmişdi. Çar-Balakən dairəsində yaranmış belə vəziyyət 1863-cü ildə üsyanla nəticələndi.

Artıq gizli surətdə üsyana hazırlıq əvvəlcədən görülürdü. Danaçı meşəsində gizli toplantı keçirilmişdi. Hakimiyyətə sədaqətli olan zabitlər mayor Kürkünəli, Məhəmmədəli, qərargah kapitanı Cəngohməd inzibati idarələrə üsyanın hazırlığı barəsində məlumat vermişdilər. Lakin ötürülən məlumatlara inanmayan məmurlar xəbərçilərə məsləhət görmüşdülər ki, onlar əsassız şayiə yaymasınlar (265, s.205).

1862-ci ilin baharında həyəcanlar getdikcə güclənir və hakimiyyətdən narazılıq edənlər «danaçılıqlara» qoşulmağa başlamışdı. Bütün kəndlilər cümə günləri Çar kəndində məscidin yanına toplaşaraq bu hadisələri müzakirə edirdilər. Belə sözsöhbətlər tez bir zamanda əhali arasında geniş yayılmışdı. Yerli mollalar başda Zəngi Dibir olmaqla qəzavat təbliğatı aparırdılar. Lakin çıxışa başçılıq edəcək vahid rəhbər hələ təyin olunmamışdı (265, s.206).

Artıq 1862-ci ildə Çar kəndliləri Bürcəli və Murtuzəli Cəngmusa oğlu Qabaqçöl kəndinə Hacı Murtuzun yanına gələrək, ondan üsyana hazırlıq işlərinə rəhbərlik etməsini xahiş etmişdilər. Bununla da onlar və çar hökumətinə qarşı çevrilmiş planın reallaşdırılmasına rəhbərliyin Hacı Murtuz tərəfindən ələ alınması arzusunda olduqlarını bildirirdilər. Hacı Murtuz vəziyyətlə diqqətlə tanış olandan sonra təkcə Çar kəndliləri ilə (başqa kəndlilərin iştirakı olmadan) bu planın reallaşdırılmasının qeyri-real olduğunu bildirmişdi (1, iş 2073, s.157).

Beləliklə, 1863-cü ildə ciddi surətdə üsyana hazırlıq davam edirdi. Mart ayının axırlarında Hacı Murtuzun yanına gəlmiş Zəngidibir məlumat vermişdi ki, xalq üsyana hazırdır və o,

kəndlilərin adından Hacı Murtuzun üsyana başçı olmasını xahiş etmişdi (1, iş 2073, s.158).

Qərargah kapitanı Hacı Murtuz çara sədaqətli adamlardan biri idi və Dağıstanda müharibə zamanı bu sədaqətini əməli işlə dəfələrlə sübut etmişdi. Zaqatala dairəsinin bütün tanınmış hökumət adamları Hacı Murtuzun xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdilər. Xüsusilə general, knyaz M.Y. Şalikov ona yaxınlıq göstərirdi və onun hökumətə «təmiz bir insan kimi xidmət edəcəyiniz» inanırdı. İşğaldan sonra Dağıstanda dini təhsil almış Murtuz vətəne qayıdandan sonra müsəlman dininə qulluq etməyə başlamışdı. General M.Y.Şalikov Murtuzu, özünün ən yaxşı qonağını xristian simasında görmək istəyirdi. Buna görə də M.Y.Şalikov Murtuz üçün kilisə tikdirmək məqsədi ilə yer ayırmışdı. Belə vəziyyətlə razılaşmayan Hacı Murtuz knyaz M.Y.Şalikovdan uzaqlaşaraq Qabaqçöl kəndinə qayıtmış və sonralar rəsmilərin gözlərinə görünməmişdi (265, s.205-207).

Üsyançıların geniş fəaliyyət planı var idi. Müvəffəqiyyət qazanmaq üçün onlar bir sıra hazırlıq tədbirləri görmüşdülər. Çar ordusunda xidmət etmiş, təcrübəli Hacı Murtuz Tin-Tin Mahoma vasitəsilə dairədəki çar ordusunun tərkibini və gücünü öyrənməyi bilmişdi. Bütün dəstələrlə əlaqə yaratmış Hacı Murtuz bildirmişdi ki, əgər o, Zaqatala qalasını ələ keçirə bilsə, qalan dəstələr lazımi məqamda onun köməyinə gələ bilərdilər (1, iş 2073, s.159).

Üsyana başlayan kimi Zaqatalada yerləşmiş qarnizonun köməyinə gələcək rus hərbi hissələrinin qarşısını almaq məqsədi ilə körpülər bilavasitə üsyan ərafəsində dağıdılmışdı. Rus hərbi hissələrinin keçəcəyi Laqodexi-Balakən yolu güclü nəzarət altına alınmışdı.

1863-cü ilin 4 iyununda Hacı Murtuz 5 minlik silahlı dəstə ilə Zaqatala şəhərciyinin 3 verstliyində dayanmışdı (16, 1865, №8, s.610). Üsyançılara Tala, Çar, Göyən, Sumaylı, Dardokkaz, Qarahacılı, Katex və Mazıx kəndlilərinin sakinləri də qoşulmuşdular. Həmin dövrdə nəşr olunmuş hərbi icmalda yazılırdı: «Üsyançılar qala ilə olan bütün əlaqəni kəsmişlər, Muğanlı kəndinin yaxınlığındakı körpü yandırılmışdır və bütün bərələr dağıdılmışdır. Onlar Dağıstandan kömək gözləyirlər» (16, 1865, №8, s.611).

Zaqatalaya barıt gətirmək üçün göndərilmiş xüsusi dəstə Alazan çayını keçəndə addımbaşı silahlı üsyançılara rast gəlirdi. Bu dəstəni silahlı kəndlilərin çox olduğu bir yerdə saxlamışdılar. Dəstənin barıt daşımaq üçün Zaqatalaya getdiyini bildikdə üsyançı kəndlilər dəstəni qəsdən buraxmışdılar ki, geri qayıdanda barıtı dəstənin əlindən alıb istifadə etsinlər (32, c.210, s.177).

İyunun 4-ündə üsyançılar Alazan çayı üzərindəki körpüyə basqın etdilər. Burada hərbi qüvvələrlə üsyançılar arasında baş vermiş atışmada Tillis qrenader alayının bir praporşiki və 55 əsgəri öldürüldü (123, s.125).

Hacı Murtuzun özü Zaqatala qalasına hücum etdi, lakin ilk cəhd bir nəticə vermədi, o, geri qayıdıb yenidən hücum hazırlamağa başladı (265, s.208). Bəzənkdən Zaqatalaya qayıdan 25 sayılı Gürcü xətt batalyonu ilə qanlı döyüşlər baş verdi. Bu döyüşlərdə bir poruçik və 67 əsgər öldürüldü, 4 əsgər isə yaralandı (32, s.125). Həmin gün üsyançılar Muğanlı poçt stansiyasına da hücum etdilər.

Qalaya hücum etmək üçün son hazırlıq işləri görülürdü. İyunun 5-ində Hacı Murtuz özünün düşərgəsində təntənə ilə imam elan olundu.

İyunun 5-dən 6-ya keçən səhər güclü yağış altında üsyançılar hücum etməyə başladılar. Onların çoxu qala divarlarına nərdivanlar qoyaraq qalaya daxil olmağa can atırdılar. Lakin qaladan açılan top atışları üsyançıları pərə-n-pərə saldı. Güclü artilleriya atışlarına baxmayaraq hücumlar davam edir, rus hərbi hissələri buna əks-hücumla cavab verirdilər. Səhər açılanda artıq böyük itki vermiş üsyançılar geri çəkilməli oldular.

General M.Y.Şalikovun hərbi hissələrinin qalanın köməyinə gəlməsi xəbərini almış Hacı Murtuz onu «qarşılamaya» silahlı dəstə göndərmişdi. İyun ayının 6-da rus hərbiçiləri ilə üsyançılar arasında atışma baş verir. Bu zaman general-mayor knyaz Şalikov və 5 nəfər əsgər öldürülmüş, 4 nəfər əsgər isə ağır yaralanmışdı (32, s.125).

İyunun 6-da Katex tərəfdən gəlmiş hərbi hissələr üzərinə hər tərəfdən hücum etməyə keçən üsyançılar rus hərbiçilərini böyük itkiyə məruz qoydular. Bu döyüşlərdə iştirak etmiş poruçik Serafimoviç yazırdı: «Həmin məqamda hər bir addım irəliləyiş qan bahasına başa gəlirdi» (16, 1863, №29, s.238).

Rus hərbi hissələri Katex kəndinə yaxınlaşan zaman həmin kənddən olan 150 sakin onlara Zaqatalaya kimi kömək edəcəyini bildirdilər. Onlar hərbi hissələrə qoşulmağa icazə verilməsini xahiş etdilər. Hərbi hissələrə qoşulmuş katexlilər arxadan ruslara atəş açmağa başladılar və tezliklə üsyançılara tərəf keçdilər. Bu zaman çaparaq gəlmiş kəndlilər Serafimoviçin dəstəsi üzərinə atıldılar. Pis silahlanmış kəndlilər əlbəyaxa döyüşə can atırdılar, lakin əsgərlərin silahlardan atəşləri onları əlbəyaxa döyüşdən uzaqlaşdırırdı (16, 1863, №29, s.239).

Üsyançıların təqibləri Suapkat aşırımından başlayaraq davam edirdi. Hərbi hissələrin vəziyyəti getdikcə çətinləşirdi. Dəfələrlə üsyançıların hücumlarına məruz qalmış hərbi dəstə böyük çətinliklə Zaqatala yoluna gəlib çıxı bilmişdi (16, 1863, №29, s.239). Lakin Zaqatala qalası uğrunda gedən döyüşlərə girişmiş Serafimoviçin dəstəsi yenidən çoxlu itkilər vermişdi. Bu döyüşlərdə Tiflis qrenader alayı çoxlu əsgər itirmişdi. Bu alaydan 55 nəfər öldürülmüş, 95 nəfər isə yaralanmışdı (123, s.125).

Üsyan çətinliklə yatırıldı. Xalq mərdliklə vuruşurdu, lakin coxsaylı və nizami hərbi hissələrlə vuruşmalarda uğur əldə etmək çox çətin idi. Dərhal Zaqatala dairəsində üsyançılara qarşı amansız cəza tədbirləri görülməyə başlanmışdı. Peterburqdan alınmış gəndərişdə deyilirdi: «Məhkum edilənlərin ailələri buradan həmişəlik Sibirə sürgün edilsinlər, onların evləri uçurdulsun, bağlarındakı ağaclar qırılsın, torpaqları müsadirə edilsin. Döyüşlərdə iştirak etmiş bütün üsyançılar ... sürgün edilsinlər..., dəymiş zərərin ödənilməsi üsyanda iştirak etmiş bütün kəndlərin əhalisinin üzərinə qoyulsun» (39, s.236).

Üsyançıların rəhbəri Hacı Murtuz yaxın silahdaşları ilə meşələrə çəkilərək gizlənmişdi. Yenidən üsyanın hazırlanmasından və ya qaçaq dəstəsi yaradılacağından qorxuya düşmüş çar məmurları Hacı Murtuzun başı üçün 3 min rubl qiymət qoymuşdu. Çar hakimiyyəti tərəfindən üsyanın rəhbərinə qarşı görülən tədbirlər heç bir nəticə verməmişdi. Lakin 1864-cü il fevralın 8-də Hacı Murtuz könüllü olaraq Zaqatala dairəsinin rəisi Stolctovun yanına gələrək özünün təslim olduğunu bildirmişdi. Ertəsi gün Tiflisə göndərilən üsyan başçısı Yenisey quberniyasına sürgün edilmişdir (182, s.25).

Hərbi-səhra məhkəməsinin qərarı ilə üsyanın 180 nəfər fəal iştirakçısı dar ağacından asılmış, 1000 nəfərdən çox üsyançı, o cümlədən onların ailələri həbs edilərək katorqa işlərinə sürgün olunmuşdular (182, s.25).

Bu dövrdə müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə formalarından biri də qaçaq hərəkəti idi. Lakin qaçaq hərəkəti XIX əsrin son rübündə daha çox genişlənmişdi.

Qeyri-mütəşəkkiliyyə, pərakəndəliyyə, lokal xarakter daşmalarına və sadələvh xülyaların hökmranlığına baxmayaraq, kəndli hərəkəti mövcud qayda-qanunlara və müstəmləkəçiliyə qarşı təcridən genişləndirdi. Kəndlilərin bu qeyri-mütəşəkkil mübarizəsi obyektiv olaraq çarizmin Şimali Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətinin icraçılarına qarşı çevrilmişdi. Kəndlilər həm müstəmləkəçilik rejiminə, həm də geridə qalmış aqrar münasibətlərə qarşı çıxır, azadlıq naminə mübarizə aparırdılar. Kəndlilərin sildahlı mübarizəsi onların vəziyyətinin nə dərəcədə ağır olmasının göstəricisi idi. Bu mübarizə islahatdan sonrakı dövrdə də yüksələn xətlə davam etmiş, bu da bütövlükdə Şimali Azərbaycanda Rusiya çarizminin mövqelərinin xeyli zəifləməsində, müstəmləkə rejiminin nəticə etibarlı ilə ləxləməsində çox böyük rol oynamışdır.

II FƏSİL

İSLAHATDAN SONRAKI DÖVRDƏ RUS ÇARİZMİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ VƏ KƏNDLİLƏRİN AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

2.1. Qüzey Azərbaycan kəndinin vəziyyəti

1870-ci il 14 may islahatından sonrakı onilliklərdə çarizmin Şimali Azərbaycanda yeritdiyi ağır müstəmləkəçilik siyasəti kəndliləri azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmağa vadar edirdi. Bu problemin tədqiqi baxımından azadlıq hərəkatını törədən səbəbləri aşkara çıxarmaq böyük əhəmiyyətə malikdir. Fikrimizcə hərəkatın səbəblərini araşdırılmasından öncə həmin dövrdə Şimali Azərbaycanın torpaq fondu haqqında dolğun təsəvvür yaradılması zəruridir. Çünki bu amil aqrar münasibətlər və aqrar hərəkatda son dərəcə mühüm bir məqamdır.

Şimali Azərbaycanın torpaq fondu qəzalar üzrə belə bölünürdü: Bakı qəzası-bütün torpaq sahəsi 356 213 desyatin idisə, bunun yararlı hissəsi 243 935 desyatin; Göyçay qəzası 487 301 desyatin (365 709 desyatin); Quba qəzası 647 100 desyatin (490 656 desyatin); Cavad qəzası 914 764 desyatin (618 432 desyatin); Lənkəran qəzası 487 950 desyatin (402 558 desyatin); Şamaxı qəzası 653 678 desyatin (463 393 desyatin); Yelizavetpol qəzası 944 408 desyatin (758 095 desyatin); Ərəş qəzası 250 733 desyatin (187 829 desyatin); Cəbrayıl qəzası 353 805 desyatin (244 915 desyatin); Cavanşir qəzası 502 733 desyatin (427 102 desyatin); Zəngəzur qəzası 728 244 desyatin (499 944 desyatin); Qazax qəzası 550 476 desyatin (523 935 desyatin); Nuxa qəzası 397 980 desyatin (291 883 desyatin); Şuşa qəzası 477 684 desyatin (378 938 desyatin); Zaqatala dairəsi 378 216 desyatin (289 567 desyatin) idi. Naxçıvan qəzasının torpaq sahəsi 426 917 desyatin, Şərur-Dərələyəz qəzasının torpaq sahəsi isə 281 184 desyatin

hesablanırdı (təəssüf ki, yararlı torpaq sahələri haqqında məlumat tapa bilməmişik) (222, s.1-15).

Yuxarıda göstərilən yararlı torpaqlarda aşağıdakı mülkiyyət formaları mövcud idi: 1) dövlətə məxsus olan xəzinə torpaqları; 2) xüsusi şəxslərə məxsus olan torpaqlar. Bunlar iki qrupa bölünürdü: a) sahibkar kəndlilərinin istifadəsində olan bəy-mülkədar torpaqları; b) bəy-mülkədarların bilavasitə öz ixtiyarlarında olan və ayrı-ayrı kəndlilərə və qolçomaqlara məxsus olan torpaqlar; 3) müsəlman məscidlərinə, erməni-qriqoryan və pravoslav kilsələrinə məxsus olan vəqf torpaqları (Bax: 45, s.74; 59, s.177-200; 138, s.37)

Burada bütün torpaq fondunun 83 faizini xəzinə torpaqları, 16 faizini xüsusi sahibkar torpaqları və cüzi hissəsini isə vəqf torpaqları təşkil edirdi (156, s.81; 2, f., 187, siy. 1, iş. 442, v. 10).

İslahataqədərki dövrdə rus çarizminin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi bütün tədbirlər burada çarizm üçün bir sox hallarda əlverişsiz və anlaşılmaz olan bütün aqrar münasibətlərin mənafeclərinə müvafiq şəkildə yenidən nizamlamaq məqsədindən irəli gəlirdi. Realizə olunacaq islahatların qayəsi Rusiyada verilmiş 1861-ci ilin 19 fevral islahatı ilə demək olar ki, eyni idi.

Rusiyada 1861-ci il islahatından əvvəlki dövrdə ayrı-ayrı quberniyalarda töycü və biyar arasında müxtəlif əlaqə mövcud idi. Məhsuldar torpaqlara malik olan quberniyalarda, torpaq sahəsinin daha da genişləndirilməsi mülkədarların maraqlarına uyğun gəldiyindən, onlar biyarın tətbiq olunmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdilərsə, torpağın məhsuldarlığı daha az olan quberniyalarda isə mülkədarlar torpaq sahələrini kəndlilərin istifadəsinə verməklə töycünü artırmaq tərəfdarı olduqlarını açıq-aydın bürünə verirdilər (137, s.205). Toqquşan mənafeclər belə mülahizə yürütməyə əsas verir ki, əgər məhsuldar torpaqları olan varlı sahibkar kəndlilərin torpaqsız azad olunmasına çalışırdısa, digərləri isə torpağı kəndlilərin istifadəsinə verməklə, bazar qiyməti ilə vergi əldə etməyi faydalı hesab edirdilər.

Rusiyanın daxili quberniyalarına nisbətən Cənubi Qafqazda bu islahat kəndlilər üçün ağır şəraitdə keçirilmişdi. Təbii ki, belə vəziyyət islahat keçirilməsinin müstəmləkəçi səciyyə daşdığını göstərirdi. İslahat Şimali Azərbaycan kəndində, kəndlilərin

daxilində mövcud vəziyyətə qarşı düşmənçilik münasibətlərini daha da gücləndirdi.

Çar məmurları özləri belə imperiyanın heç bir yerində kəndli islahatının keçirilməsinin Şimali Azərbaycanda olduğu qədər ağır və əzabverici olmadığını bilavasitə etiraf edirdilər. Hökumətin bütün qanunlarında və tədbirlərində kəndlilərin normal məişətini təmin etmək məsələsi sonuncu dərəcəli hesab olunurdu və onlara yalnız öz sahibindən asılı olmaq, tabeçilik «hüququ» verilmişdi. Burada cəmiyyətin yuxarı təbəqələri üçün isə geniş mülki və silki hüquqlar nəzərdə tutulmuşdu (225, c.I, hissə II, s.57).

1870-ci ilin 14 mayında verilmiş «Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflisin ali müsəlman silkindən olan şəxslərin və habelə erməni mülklərinin torpaqlarında məskunlaşmış dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə»nin maddələri üç əsas məsələyə aid idi: Kəndlilərin şəxsi asılılığının ləğvi, torpaq və vergilər (176, s.401-423). İslahat 1847-ci ildə verilmiş «Kəndli əsasnamələr»i əsasında hazırlanmışdı.

Bu dövrdə Qüzey Azərbaycan kəndliləri iki əsas kateqoriyaya bölünürdü: sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilər və xəzinəyə məxsus olan torpaqlarda yaşayan dövlət kəndliləri. Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinə nisbətən dövlət kəndliləri çoxluq təşkil edirdilər. Kəndlilərin 69-70 faizi dövlət, 30-31 faizi isə sahibkar kəndlilərinin payına düşürdü.

İslahata görə, bütün torpaq bəylərin, mülklərin, ağaların və varlı kəndlilərin mülkiyyəti hesab edilirdi (42, s.314-321). 1870-ci ilin kəndli islahatı sahibkar kəndlilərinin yerli torpaq sahiblərindən şəxsi asılılığını ləğv etdi (241; 242), lakin iqtisadi asılılığı aradan qaldırmadı. İslahat sahibkar kəndlilərinə aid olub, kəndlilərin böyük hissəsinin təşkil edən dövlət kəndlilərinə şamil edilməmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərində, yeni islahatın həyata keçirilməsinin ilk illərində həmin tədbir Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında 119 mülkə və 124 sahibkara, Şuşa qəzasında 116 mülkə və 142 sahibkara, Zəngəzur qəzasında 101 mülkə və 127 sahibkara və Nuxa qəzasında 99 mülkə və 111 sahibkara nüfuz etmişdi (73, c.III, s.70).

İslahata görə sahibkar bütün kəndli torpaqlarının 1/3 hissəsini özü üçün götürmək hüququna malik idi. Artıq XIX əsrin sonlarına yaxın Şimali Azərbaycanda 1 115 000 desyatın sahibkar torpaqlarının 687 700 desyatını sahibkarlar özlərinin şəxsi torpağı hesab edirdi, qalan torpaqlar isə kəndlilərin əlində idi (230, s.34-35). S.L.Avalianinin hesablamalarına görə, Yelizavetpol quberniyasında sahibkarların əlində 440 798 desyatın, kəndlilərin əlində 124 314 desyatın, Bakı quberniyasında isə sahibkarların əlində 246 902 desyatın, kəndlilərin əlində 110 315 desyatın torpaq sahəsi var idi (73, c.IV, s.3-4).

Şimali Azərbaycan quberniyalarında 15 yaşına çatmış kişi hər bir sahibkar kəndlisinin torpaq payı 5 desyatınə bərabər olmalı idi. Lakin bu rəqəm kağız üzərində qalırdı. Senator Kuzminskinin hesablamalarına görə, Bakı quberniyasında hər bir kişiye düşən pay torpaq sahəsi orta hesabla 1,6 desyatınə, Yelizavetpol quberniyasında isə 2,9 desyatınə bərabərdir (105, s.439-441).

Sahibkar kəndlilərinə nisbətən dövlət kəndlilərinin vəziyyəti cüzi olsa da, yaxşı idi. Rusiyanın daxili quberniyalarında və Gürcüstan quberniyalarında olduğu kimi Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında da kəndlilərin torpaqlardan daimi istifadə etmək hüququ var idi. Lakin bu, bəylər tərəfindən pay torpaqlarının zəbt olunmasına, kəndli torpaqlarının azalmasına və kəndlilərin torpaqsızlaşmasına gətirib çıxarırdı. XIX əsrin 80-ci illərinin məlumatına görə, Bakı quberniyasında dövlətə məxsus olan təxminən 1 077 kənddən 31-i torpaqsız idi. 115 kənddə hər bir kəndlinin 1 desyatınə, 359 kənddə 1-dən 2 desyatınə, 290 kənddə 2-dən 3 desyatınə, 116 kənddə 3-dən 4 desyatınə, 101 kənddə 4-dən 5 desyatınə, 50 kənddə 5-dən 6 desyatınə qədər torpaq sahəsi var idi. Yalnız 73 kənddə hər bir kəndliyə 6 desyatından 17 desyatınə qədər torpaq sahəsi düşürdü. Yelizavetpol quberniyasının 708 dövlət kəndindən 7-si tamamilə torpaqsız idi. 71 kənddə hər bir kəndlinin 1 desyatınə, 195 kənddə 1-dən 2 desyatınə, 186 kənddə 2-dən 3 desyatınə, 129 kənddə 3-dən 4 desyatınə, 54 kənddə 4-dən 5 desyatınə, 30 kənddə 6-dən 14 desyatınə qədər torpaq və yalnız bir kənddə hər bir kəndliyə 30 desyatından 40 desyatınə qədər torpaq sahəsi düşürdü (227, s.72-74).

Çarizmin gördüyü bir sıra tədbirlər nəticəsində kəndlilərin torpaq sahələri azalmağa başladı. Bakı və Yelizavetpol

quberniyalarının dövlət kəndlilərinin 83-85 faizinin hər nəfərinə düşən pay torpaqlarının sahəsi 4 desyatindən yuxarı deyildi. 1884-1886-cı illərin məlumatlarına görə, Bakı quberniyasında yaşayan 423 286 dövlət kəndlisindən 1180 kəndlilin hər birinə 1 desyatindək, 217 304 kəndlilin hər birinə 2 desyatindək, 170 931 kəndlilin hər birinə 2-dən 5 desyatinə qədər, 34 871 kəndlilin hər birinə 5 desyatindən yuxarı pay torpağı düşürdü. Yelizavetpol quberniyasında 397 881 dövlət kəndlisindən 50 744 nəfərin hər birinə 1 desyatinə qədər, 172 799 nəfər dövlət kəndlisinin hər birinə 2 desyatinə, 141 565 dövlət kəndlisinin hər birinə 2 desyatindən 5 desyatinə qədər və 32 773 dövlət kəndlisinin isə hər birinə 5 desyatindən yuxarı pay torpağı düşmüşdür (114, s.85). Azərbaycan kəndində aztorpaqlılıq və torpaqsızlıq hökm sürürdü. Naxçıvan qəzasında zəbt olunmuş torpaqların həcmi 1 174 desyatinə bərabər idi (185, c.I, buraxılış V, s.543).

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasından sonrakı ilk illərdə xəzinə torpaqlarında məskunlaşmış, kənd icmalarının istifadəsindəki torpaqlar bəzi yerlərdə 3-4 ildən bir kənd icmasının üzvləri arasında müxtəlif əlamətlərə görə bölüşdürülürdü. Lakin bütün kənd icmasını əllərinə almış varlı kəndlilər, bu vaxtaşırı bölgüləri pozmağa çalışırdılar. Sonrakı illərdə isə (xüsusən 80-cı illərdən başlayaraq) torpaqların bölüşdürülməsi işi bəzi kəndlər istisna olunmaqla demək olar ki, tamamilə dayandırıldı. Məlum olduğu kimi, icmaların çoxunda torpaq 20, 30 və 40 ildən bir bölüşdürülürdü. Bu isə «pay torpaqlarının çox hissəsini öz əlində toplamağa müvəffəq olmuş azlığa qarşı çoxluğun tələbinin dəhşətli səciyyə aldığı zaman edilirdi» (227, s.41). «Kəndlilərin pay torpaqları məhsuldar olmayan, xırda hissələrlə ayrı-ayrı yerlərdə idi, kəndlilər tez-tez öyrüşsüz, otlaq sahəsiz qalırdılar, iş o yerə çatmışdı ki, onlar mülkədarın icazəsi olmadan içməli sudan belə məhrum idilər» (251, s.55).

Bu dövrü tədqiq etmiş M.Ə.İsmayılovun hesablamalarına görə, XIX əsrin sonlarında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hər iki cinsdən olan 780 911 dövlət kəndliləri arasında 12 996 torpaqsız, 390 103 aztorpaqlı, 354 179 orta səviyyədə təmin olunmuş və həmçinin 239 961 varlı kəndli var idi (163, s.100-101).

XIX əsrin 90-cı illərinin sonlarında (1899-cu il) Yelizavetpol quberniyasında artıq 538 həyətdə, Bakı quberniyasında isə 1 996 həyətdə müflisləşmiş, torpaqsız kəndli həyəti var idi (72, c.V, s.45).

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti və varlı kəndlilərin torpaqları ələ keçirməsi nəticəsində 1884-1903-cü illər arasında Bakı və Yelizavetpol quberniyaları üzrə dövlət kəndlilərinin pay torpaqlarının sahəsi orta hesabla təxminən 19 faizə qədər azalmışdı (38, s.181). Əkinçilik və dövlət əmlakı nazirliyinin 1897-ci ildə Azərbaycanda olmuş məmuru Lisenkov bu barədə yazırdı: «Yerli əhali içərisindən olan diribaş və nüfuzlu adamlar Yelizavetpol quberniyasında yüz minlərlə desyatın xəzinə torpaqlarını ələ keçirmişlər» (37, s.273).

Rusiyadan və Gürcüstandan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda bu idarələrə rus məmurları təyin olunmuşdu. İddia edilirdi ki, «ölkədə belə idarələrin təşkili üçün lazimi şəxslər tapılmamışdı» (225, c.I, buraxılış II, s.67).

Nizamnamə fərmanlarında qarışıqlıq və anlaşılmaz müddəalar çox olduğu üçün narazılıqlar meydana çıxırdı. Barışıq hakimlərinə münsiflərə həqiqi məlumat çox çətinliklə çatdırılırdı. Mülkədarlar torpaqların miqdarının dəqiq göstərilməsindən imtina edirdilər, bəziləri hətta nizamnamə fərmanlarına əməl etməkdən boyun qaçırdılar.

Nizamnamə fərmanları heç vaxt kəndlilərin hüquqlarını müdafiə etmirdi. Mülkədarlar yaradılmış qarışıqlıqdan məharətlə istifadə edərək öz torpaqlarını genişləndirirdilər.

Mahiyyətə belə fərmanların tərtib olunması, bir qayda olaraq, varlı kəndlilin ixtiyarına verilir, həm barışdırıcı münsiflər, həm də kəndli işi ilə məşğul olan idarələr yalnız fərmanın tərtib olunmasının düzgünlüyünü yoxlayır, könüllü razılaşmada şahidlik edir və torpaq vergisi ilə bağlı yaranan hər hansı bir mübahisəni aradan qaldırırdılar. Şübhəsizdir ki, münsiflər adətən varlı kəndlilərin mənafeyini müdafiə edirdilər. Əgər onların arasında «müstəsna olaraq yoxsul kəndlilərin müdafiəçisi kimi çıxış edən olsa idi, bu halda əsl müharibə baş verirdi» (6, 1876, №146).

Məzhləmə işi dövlət kəndlilərinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirirdi. Məzhləmə işinin başa çatdırıldığı kəndlərdə vergilər xeyli artırılırdı (60, s.201). Cənubi Qafqazın

başqa quberniyalarına nisbətən Şimali Azərbaycandakı quberniyalarda məzrləmə işi daha ləng gəldirdi. 1862-1869-cu illər arasında Bakı quberniyasında məzrləməli olan bütün torpaqların 0,1 faizi, Yelizavetpol quberniyasında isə 0,5 faizi məzrlənmişdi (53, s.9). Lakin məzrlənmə işinin 90-cı illərin əvvəllərində xeyli sürətləndirilməsi nəzərə çarpır. Artıq bu rəqəmlər 1887-ci ildə Bakı quberniyasında 47,6 faiz Yelizavetpol quberniyasında isə 58,3 faizə çatmışdı (53, s.9-10).

Çar məmurları özləri belə Şimali Azərbaycan ərazisindəki quberniyalarda məzrlənmiş torpaqların 70 faizinin mübahisəli olduğunu, belə torpaqların 50 faizə qədərini dövlətə verdiyini, təəssüflə etiraf edirdilər (112, s.18). 1894-cü ilə qədər Cənubi Qafqaz torpaqlarının yalnız 5 faizi mübahisəsiz məzrlənmişdi (53, s.10).

1870-ci ilin islahatı sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ vermişdi. Pay torpaqlarının satın alınması müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilməli idi (176, s.422). Lakin kəndlilərin torpaq almaq üçün pulu olmadığından və dövlət onlara maliyyə köməyi göstərmədiyinə görə, demək olar ki, heç bir kəndli öz pay torpağını ala bilməmişdi. 1878-ci ilə aid olan bir sənəddə yazılır: «Kəndlilərə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ verən əsasnamənin uzun müddətdən bəri qəbul olunmasına baxmayaraq, cəmi on nəfər torpaq payı almağı arzu etdiyini bildirmişdi. Yalnız Kəndli bankı təşkil edildikdən sonra bu işdə müəyyən irəliləyiş oldu» (145, s.67).

Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq dövlət Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə bu məqsədlə pul ayırmamışdı. Məcburiyyət qarşısında qalan kəndlilər isə sələməçilərdən 100-150 faiz sələmi ilə borc almağa məcbur olurdular (Bax: 244, s.14-15).

1913-cü ilin əvvəllərinə yaxın, yəni 40 il ərzində kəndlilər tərəfindən Bakı quberniyasında cəmi 98 326 desyatin, Yelizavetpol quberniyasında isə 268 449 desyatin pay torpağı sahəsi satın alınmışdı (73, c.IV, s.137).

Rusiyada olduğu kimi Cənubi Qafqazda da dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədi ilə hərracla icarəyə verilməsi imperiyanın ümumi qanunlarına əsasən həyata keçirilirdi. Şimali Azərbaycanda xəzinə torpaqlarının bir hissəsi pay torpağı şəklində

dövlət kəndlilərinin, daha böyük hissəsi isə bilavasitə xəzinənin ixtiyarında idi. Çar hökuməti həmin torpaq sahələrini hərracla ayrı-ayrı kəndli həyətlərinə, kəndli birliklərinə ümumiyyətlə və ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə verirdi.

Hərracla torpaq icarəsi ilə bağlı olan mühüm məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir. Məsələ burasındadır ki, əksər hallarda torpağa böyük ehtiyac hiss edən kəndli kütlələri hərracla icarəyə verilən torpaqları birbaşa dövlətdən icarəyə götürə bilmirdi. Çox zaman varlı kəndlilər hərracla idarəyə verilən torpaq sahələrini əlverişli şərtlərlə icarəyə götürür və sonralar onu özlərinin müəyyən etdikləri qiymətlərlə kəndlilərə təkrar icarəyə (subicarəyə) verirdilər. «Hökumət kəndlilərlə bilavasitə təmasda deyildi, dövlət hakimiyyəti ilə yoxsul kəndlilər arasında mülkədar hakimiyyəti dayanırdı» (137, s.210). Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında, habelə Naxçıvan qəzasında «kəndlilərə» hərrac yolu ilə icarəyə verilmiş xəzinə torpaqlarının ümumi sahəsi 40 981,36 desyatına bərabər idi (53, s.27).

XIX əsrin sonunda pay torpaqlarının satılması hallarına tez-tez təsadüf edilirdi, bu isə az torpaqlı və torpaqsız kəndlilər zümrəsinin artmasına təsir göstərirdi. Yoxsul kəndlilərin çoxu öz torpaq sahəsini varlı kəndlilərə satmağa məcbur olurdu. Məsələn, Bakı quberniyasında çoxlu torpaq sahələri satılmışdı. 1887-1899-cu illər ərzində həmin quberniyalarda yüzlərlə torpaq sahəsinin satılması halları qeydə alınmışdır (2, f.43, s.2, v. 1126). Həmin dövrdə bu ilk növbədə nəfli torpaq sahələrinə olan ehtiyacla əlaqədar idi.

Kəndlilər kənd təsərrüfatı texnikasının geridə qalmasından, bəzən belə texnikanın yoxluğundan əziyyət çəkirdilər. Cənubi Qafqazda ən çox ikitarlı və üçtarlı əkin sistemi mövcud idi və bu sistem şəraitində əkin sahəsinin üçdə bir və yaxud ikidə bir hissəsi becərilməmiş qalırdı (Bax: 23). Mövcud şəraitin ağırlığı, vergilərin çoxluğu və qazanc dalmca digər səbəblər kəndliləri pay torpaqlarını satmağa və şəhərə işləməyə getməyə məcbur edirdi. Çar hökuməti kəndliləri öz pay torpaqlarını icarəyə vermək hüququndan məhrum etməsinə baxmayaraq, bu qadağaya əməl olunmurdu və torpağın icarəyə verilməsi geniş hal almışdı. Məsələn, Nuxa qəzası haqqında yazılır ki, başqa icarə hallarına nisbətən dövlət kəndlilərinin ya icma daxilində, ya da ondan

könarda torpağı icarəyə verməsi halları geniş yayılmışdı. Bu məlumatla görə, 1885-ci ildə, həmin qəzanın Aşağı Köynük kəndində 30, Daşağılda 15, Ağpiləkənddə 45, Baş Köynükdə 142, Sincanda 13 kəndli təsərrüfatı əkin üçün yararlı, suvarılan pay torpaqlarını icarəyə vermişdilər (185, c.V, hissə I, s.37-38). Elə həmin dövrdə Şamaxı və Göyçay qəzalarının 20 kəndində dövlət kəndliləri öz pay torpaqlarını xüsusi şəxslərə icarəyə vermişdilər (185, c.V, hissə II, s.125-126). Lənkəran qəzasında isə 1849 bələ icarə halı qeydə alınmışdır (185, c.VII, s.617). Bakı qəzasında 1899-cu ilə qədər pay torpaqlarının icarəyə verilməsi haqqında 100-dən çox müqavilə imzalanmışdır (105, s.431-453).

Bəhs etdiyimiz dövrdə icarəyə verilmiş torpaqlarının sahibkarlar tərəfindən zəbt olunması da nadir hadisə deyildi. Məsələn, Nuxa sakini Həmid Həmidov Zaqatala dairəsinin Dayıkənd kəndinin əhalisindən torpağı 12 illiyə icarəyə götürməklə kifayətlənməmiş, qpnunsuz olaraq onu öz əlində saxlamağa çalışmışdı (2, f.396, siy.1, iş 897, v. 1).

İslahatdan sonra da vergi və mükəlləfiyyətlər kəndlilərin üzərində ağır yük idi. Maddi nemətlər istehsal edən kəndlilərin özləri insani həyat şəraitinə böyük ehtiyac hiss edirdilər. Kəndlilər öz gəlirlərindən həm sahibkara, həm də dövlətə çoxsaylı vergi ödəməli və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər.

Qeyd olunduğu kimi islahatdan sonra kəndlilərin vəziyyəti nəinki yaxşılaşdı, əksinə mükəlləfiyyətlər daha da artdı və kəndli sələmçiyə daha tez-tez müraciət etməyə məcbur oldu. Mükəlləfiyyətlərin kəndlilər üçün ağır olması onları borca salırdı. Alınmış bərelərə faizlər əlavə olunurdu. Əgər bəreclu təklif olunan işi görməkdən boyun qaçırırdısa, bəre vermiş şəxs tezliklə borcun qaytarılmasını tələb edirdi. Bələ bir vəziyyət bəreclu qalan kəndlini ən ağır işləri görməyə vadar edirdi. Yoxsul kəndlilər tərəfindən yazılmış ərizələrin çoxunda bu sətirləri oxuyuruq: «biz vergiləri ödəmək naminə ev əşyalarımızı satmalı oluruq. Bu hal bizə dövlət vergilərini ödəməyə imkan vermir» (2, f.22, siy.4, iş 1020, v. 2-3).

Həm dövlət kəndliləri, həm də mülkədarın torpaqlarında işləyən kəndlilər aşağıdakı vergiləri ödəməli idilər (75, s.272)

1. Bəhrə (bəzi bölgələrdə bu vergi malçəhət və ya dəhyək adlanırdı) torpaqdan istifadə müqabilində götürülmüş məhsulun 1/10-dən 1/2-ə qədəri;

2. Qış otlaqlarından istifadə müqabilində hər bir ev heyvanına görə 6 qəpikdən 20 qəpiyə qədər pul verilməsi;
3. Sabalax yaylaq otlaqlarından istifadəyə görə haqq;
4. Tüstü pulu hər bir kəndli ailəsi (təsərrüfatından) sahibkara və ya dövlətə ödənilən vergi;
5. Bağ pulu - bağa və bostan sahəsinə görə ödənilən vergi.

Bu vergilərdən əlavə kəndlilər qanunda nəzərdə tutulmamış və heç kim tərəfindən təsdiq olunmamış aşağıdakı vergi və rüsumları ödəməli idilər (132, s.13):

1. Bayramlıq Novruz bayramında ağaya bəxşiş verilməsi;
2. Toy pulu kəndlilin toy edəcəyi təqdirdə ağaya müəyyən miqdarda ödədiyi pul;
3. Toy xərci mülkədar ailəsində toy olarkən, kəndlilərin ona bağışladıkları bəxşiş;

Dövlət kəndliləri də dövlətə bir sıra vergilər verir və mükəlləfiyyətlər icra etməli olurdular. Ödənilən vergilər arasında məbləğ baxımından ən böyüyü tüstü pulu və torpaq vergiləri idi. Bəzi qəzalarda torpaq vergisi ayrıca toplanmır, tüstü pulunun məbləğinə daxil edilirdi. Torpaq vergisi torpağın keyfiyyətindən (kateqoriyasından) asılı olaraq hər bir ev üçün 0,5-13 rubla bərabər idi (163, s.197).

Təbii ki, kəndlilərin əksəriyyəti çox vaxt bu vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyə bilmir, bəreclu qalırdılar, bərelər isə artırdı. 1885-ci ildə Yelizavetpol quberniyasının dövlət kəndlilərinin tüstü pulu bəreləri 64 232 rubl idisə (1, iş 4101(2), s.47), 1896-cı ildə bərelər artıq 188 001 rubla qədər artmışdı (1, iş 2361(4), s.20-21).

Kəndlilərdən həmçinin yollardan, çaylardan, çəmənliklərdən istifadə etdiklərinə görə də vergi alınır (2, f. 22, siy. 4, iş 1020, v.2-3). Qanuni vergi və mükəlləfiyyətlərlə bərabər kəndlilər şəriətə görə səyidlərə könüllü qurban payı, «xüms» (yəni illik gəlirin 1/5 hissəsini), müctəhidlərə «zəkat» (1/10 hissəsini), mollalara isə «fıtrə» verməli idilər (132, s.13,s.17).

XIX əsrin 80-ci illərin məlumatına görə, Bakı quberniyasının dövlət kəndliləri 29 adda mükəlləfiyyət icra etməli idilər. Hər bir kəndli evindən 1-dən 14 rubla kimi pul yığılırdı. Yelizavetpol quberniyasında isə 28 adda vergi mövcud idi və hər bir ev 50 qəpikdən 13 rubla qədər pul ödəməli olurdu (225, c.I, hissə III, s.129).

Kənd yollarının, körpülərin, sərhəd xətlərinin, su arxlarının və kanalların təmiri üçün ayrıca vergi nəzərdə tutulmuşdu (1, iş 1714, s.70).

Çar hökuməti imperiyanın müsəlman əhalisinə etibar etməyərək müsəlmanları orduya çağırmasa da onlardan xüsusi olaraq hərbi vergi toplayırdı. Müsəlman əhalisinin orduda xidmətinə etibar etməyən çar hökuməti 1887-ci ildə Cənubi Qafqaz müsəlmanları üzərində kəndli həyətlərinin kameral siyahısı üzrə bölünən hərbi vergi qoymuşdu. Şimali Azərbaycan üzrə bu verginin illik məbləği 117 min rubla bərabər idi (38, s.183). 1902-ci ilin məlumatına görə, Yelizavetpol quberniyasının əhalisindən 63 963 rubl 91 qəpik hərbi vergi yığılmışdı ki, bu da əhalinin illik gəlirinin az qala 40%-ni təşkil edirdi (1, iş 3982(2), s.352).

Vergilərin toplanılmasında özbaşınalıq hökm sürürdü. «Hərbi rəislər qamçı zərbələri və başqa zorakılıq tədbirləri ilə ac kəndlilərdən dövlət vergisinin qalıqları ilə birlikdə mülkədarə çatacaq pulu da alırdılar» (146, s.80). XIX əsrin 80-ci illərin ortalarında Qazax qəzasının tədqiqatçısı tərəfindən vergi yığılması mənzərəsi belə təsvir olunur: «Vergi və mükəlləfiyyətlərin yığılması prosesi bir sıra kədərli mənzərələrlə müşayiət olunur. Burada vergi yığanlar onların artıq vergi almasının üstünü açıb çığır-bağır salmış qoca ilə dəyişirlər; orada mis qazanı satılmaq üçün kəndxuda tərəfindən əlindən alınan dul arvad şivən qaldırır; bir yanda pulun olmaması bəhanəsi ilə canını qurtarmaq istəyən kişini döyür, elə oradaca müsadirə olunmuş inəyi tövlədən çıxarırlar. Gah vergilərin ədalətsiz bölgüsü üçün vergi yığanların ünvanına qarşı çəkilir, gah onları sui-istifadəyə görə təqsirləndirirlər, gah da, nəhayət, onlara aman vermək barədə yalvarır və ya vergilərin alınmasını təxirə salmaq barədə onlardan xahiş edirdilər» (185, 2 c., 2 hissə, s. 212-213). Öz vəzifələrindən sui-istifadə edən çar məmurları kəndlilərdən müxtəlif əlavə vergilər yığır və onu mənimsəyirdilər. 1904-cü ilin noyabrında Şuşa qəzasının Qaravəlli kəndinin sakini, nəzarətçi Heybətov əhalidən 425 rubl pulu toplayaraq həmin məbləği mənimsəmişdi (2, f.23, siy.2, iş 13, v. 1).

Sudan istifadə ilə əlaqədar olaraq torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında münasibətlər 1870-ci il islahatı əsasında qismən qanuniləşdirilmişdi. Həmin qanunun 51-ci maddəsində deyilirdi ki, kəndlilər öz əkinlərini, bağlarını və bostanlarını suvarmaq, yaxud

öz torpaqlarına suvarma arxı çəkmək məsələsində müəyyən qanun veriləndə qədər yerli adətlərə əsaslanmalıdırlar (176, s.409). Göründüyü kimi, söhbət yeni qanuni əsasdan yox, mövcud yerli adət-ənənələrin qanuni yolla təsdiqindən gedirdi.

Torpaqların suvarılması üçün lazım olan suyun çatışmaması aztorpaqlılıqdan əzab çəkən, çarizmin və yerli sahibkarların istismarına məruz qalan yoxsul kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Qüzey Azərbaycan kəndində su üzərində hüquq məsələsini, sudan istifadə qaydalarını rəsmiləşdirən heç bir qanunun olmaması, bu məsələdə hələ də adət və ənənələrə əsaslanılması suvarma təsərrüfatında bəzən qarışıqlıqlar və özbaşınalıqlar üçün zəmin yaradırdı.

Suvarılan torpaqların azlığı yalnız suvarmaya ehtiyacı olan torpaqların çox hissəsinin suvarılan torpağa çevrilməsi ilə əlaqədar idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanın əkin üçün yararlı olan torpaqlarının yarısından çoxu suvarılan torpaqlardır. Şimali Azərbaycanda qəzalarda dövlət və sahibkar kəndlilərinin istifadəsində olan 620 962 desyatın əkin torpağının 55%-i suvarma vasitəsi ilə məhsul verə bilirdi (228, s.26).

Suvarma vasitələri ibtidai səviyyədə qaldığından suvarılan torpaq sahəsi az olurdu. Arxlar təmizlənmirdi, onların əksəriyyəti köhnəlmiş və sıradan çıxmışdı. Türyançay və Göyçay hövzələrinin aşağı axarlarında sıradan çıxmış arxlar xüsusilə çoxalmışdı (2, f.429, siy.1, iş 538, v. 127).

İslahatdan sonrakı illərdə də arxların təmizlənməsi və təmiri işi yerli hakimiyyət orqanlarını narahat etsə də, onlar heç bir əməli tədbir görmürdülər. Onların bu sahədə gördükləri işlər çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi.

1890-cı ilin 3 dekabrında Cənubi Qafqazda suvarma və sudan istifadə haqqında ilk xüsusi qanun verildi. Lakin bu qanun da suvarmada əsaslı dəyişiklik yaratmadı. Onun Şimali Azərbaycana gətirdiyi yenilik yalnız su idarə sisteminə aid idi. Bu işə köhnə inzibatçılarla yanaşı xüsusi dövlət orqanları sayılan su mühəndisi, su mühəndisi və digər vəzifələrdən ibarət idi (6, 1892, №10). Qanun kənddə sosial-iqtisadi münasibətlərə mühüm təsir göstərən sudan istifadənin rəsmi hüquq qaydalarını müəyyən etdi. Qanun mövcud su mənbələrindən istifadə adətlərinin qaydalarının hüquqi əsaslarını yaratdı (1, iş 4640, s.27).

Bu qanun əsasında suvarmaya nəzarət və rəhbərliyin yeni sistemi yaradılmışdı. Mirab artıq mahalın özbaşına hakimi deyildi. Onun konkret hüquq və vəzifələri qanun ilə müəyyən edilirdi (141, s.26). Qanun aktı kənd cəmiyyətindən tutmuş hər kəndli həyətinə qədər ayrı-ayrılıqda sudan istifadə qaydalarını və suvarma üçün zəruri olan su üzrə hüquq normalarını müəyyən etmək üçün tərkibi əhali tərəfindən seçilən su idarələrini təsis etdi (141, s.33).

1890-cı ilin 3 dekabr tarixli qanununun nöqsanlı və ziddiyyətli cəhətləri az deyildi. Buna görə də qanunun həyata keçirilməsində minlərlə anlaşılmazlıq faktları meydana çıxırdı (136, s.271). 1870-ci il kəndli islahatı torpaq məsələsini həll edə bilmədiyi kimi 1890-cı ilin 3 dekabr tarixli qanunu da kənddə su məsələsini həll edə bilmədi. 1890-cı il qanunundan 1902-ci ilə kimi olan dövrdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının ərazisində heç bir arx çəkilməmişdi (226, s.289).

Şimali Azərbaycanda sudan istifadə qaydalarında hökm sürən qanunsuzluq və özbaşınalıq yoxsul kəndlilərin vəziyyətinə bilavasitə mənfi təsirini göstərməkdə davam edirdi. Suvarma üçün zəruri olan suyun çatışmazlığı, onun düzgün bölüşdürülməməsi, 1890-cı il qanununa qədər Şimali Azərbaycan kəndində su üzərində hüquq məsələsini və sudan istifadə qaydalarını rəsmiləşdirən heç bir qanunun olmaması suvarma təsərrüfatında qarışıqlıq yaratmışdı. Sudan istifadə qaydalarına aid olan hər bir qanun verildəndən sonra da Şimali Azərbaycan kəndində vəziyyət əsasən dəyişmirdi.

Şimali Azərbaycanda ərazisindəki quberniyalarda suvarma vasitələri əsasən sahibkarların əlində cəmləşmişdi və buna görə də kəndlilər sudan istifadə etmək üçün onlara müraciət etməyə məcbur olurdular. Sahibkar kəndliləri üzrə tərtib olunmuş torpaq nizamnamələri göstərir ki, suvarma üçün zəruri olan su qeyri-bərabər bölüşdürülürdü. Cavanşir qəzasının Qarapirin kəndi üzrə tərtib olunmuş torpaq nizamnaməsinə görə, arx suyunun yalnız 1/4 hissəsi kəndlilərin payına düşürdü (2, f.64, siy.2, iş 20, v.16). Şuşa qəzasında da belə hallar az deyildi (185, c.VI, s.464).

Mirablar və onların köməkçiləri olan cuvarlar suyu təsərrüfatlar arasında müxtəlif qaydada bölərək öz qohumlarının və sahibkarların xeyrinə iş görürdülər. Yelizavetpol quberna-

torunun 1876-cı il üçün hesabatında deyilirdi ki, cuvarlar suyun bölüşdürülməsindən sui-istifadə edirdilər. Vəziyyəti düzəltmək üçün belə yerlərdə onların əvəzinə xüsusi nəzarətçilər təyin olunmuşdu. Bir çox hallarda hökumət kəndli təsərrüfatlarının su ilə normal təminatına nail ola bilmirdi (106, s.8).

Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Həsən bəy Zərdabi kənd təsərrüfatının geriliyini məhz suvarma üçün zəruri olan suyun çatışmamasında da görürdü (147, s.437-438). O, 1899-cu ildə qeyd edirdi ki, yayda Kür çayı ovalığında «hər tərəfdən «biza su!» səsləri eşidilirdi» (7, 1899, №136, 27 iyun). Şimali Azərbaycan qəzalarında çar idarələrində rüşvətçorluq elə yayılmışdı ki, çar məmurları kəndlilərin şikayətlərini rüşvətsiz qəbul etmirdilər. Çar məmurları, məhkəmə hakimləri və kəndxudalar aşkar cinayət, özbaşınalıq yolunda idilər. Lənkəran qəza rəisinin Bakı qubernatoruna göndərdiyi raportunda qəza hakimləri və kəndxudaları haqqında yazırdı: «...bu şəxslər maaş almırlar və onlar bütün işləri rüşvət verənlərin xeyrinə həll edirlər» (60, s.216).

Kəndxudalar seçilərkən bəzən çar məmurları, bəylər bu vəzifəyə seçilmək istəyənlərdən rüşvət alır və daha çox rüşvət vermiş şəxsi kənxuda elan edirdilər. Hər bir kəndxudadan bu vəzifə üçün müəyyən miqdarda pul alınır və onlar da pristavın himayəsindən istifadə edərək xalqı talayırdılar (1, iş 3982(1), v.123-125).

Təbiidir ki, Şimali Azərbaycana Güneydən kəsbkarlığa gələnlər kəndin həyat şəraitinə təsir edirdilər. Onlar daha ucuz qiymətə işləyirdilər. Məlumatə görə, XIX əsrin sonlarından etibarən Yelizavetpol quberniyasında hər il kəsbkarlığa gələnlərin sayı yüz minə yaxın idi (84, s.116).

Müxtəlif borclar məngənəsində sıxılan kəndli təsərrüfatı cüzi sarsıntıya dözə bilmirdi; məhsulsuzluq, heyvanların kütləvi şəkildə qırılması, çəyirtkənlərin əkinləri məhv etməsi bəzən bütöv qəzaların kəndli təsərrüfatını fəlakət qarşısında qoyurdu. 1899-cu ildə çəyirtkənin məhsulu 80%-ni məhv etdiyi Qazax, Yelizavetpol, Şuşa, Ərəş, Bakı və Naxçıvan qəzalarında məhz belə vəziyyət yaranmışdı (38, s.190).

Kənd təsərrüfatının geriliyi və məhsulsuzluq nəticəsində çox zaman aclıq əmələ gəlirdi. Məsələn, 1889-1893-cü, 1897-1899-cu və digər illərdə Şimali Azərbaycanda məhsulsuzluq zəhmətkeş əhali üçün böyük fəlakətə çevrilmişdi. 1898-ci ildə Yelizavetpol

quberniyasındakı məhsulsuzluğun nəticələri xüsusilə ağır olmuşdu (238, s.342-349).

XIX-XX əsrin əvvəllərində rus çarizminin Cənubi Qafqazda yeritdiyi müstəmləkəçi köçürmə siyasətinin yerli əhali üçün həm də ağır nəticələri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Çarizmin ən yaxşı torpaqları «köçürmə fondu» adlanan fonda ayırması yerli kəndlilərin vəziyyətinə ciddi və ağır təsir göstərirdi.

Çarizmin Cənubi Qafqaza köçürmə sahəsindəki fəaliyyəti buraya rus əhalisinin deyil, qeyri-rus xalqların köçürülməsi ilə başlamışdı. Mərkəzi hökumət hələ 1818-1819-cu illərdə Vürtemberq almanlarının 500 ailəsinin Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarında məskunlaşdırılmışdı.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra İrandan 40 min və Türkiyədən 84 min erməni Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarına köçürülərək, onlar üçün əlverişli, məhsuldar dövlət torpaqları ayrıldı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində və Göyçə gölü sahilində köçürülən ermənilərə yerləşmək üçün icazə verilmişdi. Onların sayı rəsmən 124 min nəfər idisə, buraya qeyri-rəsmi gələnlər də xeyli çox idi. Beləliklə, köçürülən ermənilərin ümumi sayı 200 min nəfərə çatırdı (255, s.63).

Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin xeyli hissəsi müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişdi. «Köçürülənlərin burada möhkəm qərarlaşması üçün onlara meşələr və başqa yerlər ayrılmışdı... Köçürülənlər çox sıx yerləşir və özləri də müsəlmanları sıxışdırırdılar. Müsəlmanlar daim narazılıq edirlər və bu da əsassız deyildi» (51, s.7).

Rusiyanın xeyrinə başa çatmış rus-osmanlı müharibəsindən sonra Kiçik Asiyadan Cənubi Qafqaza fasiləsiz olaraq ermənilərin köçüb gəlməsi prosesi daha da sürətlənməyə başladı. Ermənilərdən başqa digər xalqlardan olanlar da Şimali Azərbaycana köçürülürdülər. Məsələn, Bakı quberniyasında xeyli aysor yerləşdirilmişdi. Lakin köçürülənlər arasında ermənilərin sayı daha çox idi. Belə ki, rus müəlliflərinin məlumatlarına görə XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən bir milyon nəfəri XIX əsrin ilk onilliklərindən sonra buraya köçürülən ermənilər və onların törəmələri idi.

1897-ci ilə kimi olan dövrdə Cənubi Qafqaza köçürülənlərin sayı belədir (255, s.65): ermənilər 1 000 000 nəfər (hər iki cinsdən),

yunanlar 82 043 nəfər, yəhudilər 30 890 nəfər, polyaklar 17 264 nəfər, estonlar 5 421 nəfər, aysorlar 5 028 nəfər, latışlar 4 561 nəfər, moldavanlar 2 724 nəfər, çexlər və başqaları 2 041 nəfər.

Həmin ildə əhalinin siyahıya alınması zamanı Qarabağda yaşayan 54 841 ailənin 18 616-nın erməni ailəsi olduğu göstərilir (72, s.10).

İndi isə rusların Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesinə və onların necə yerləşdirilməsinə nəzər salaq. Onların bu əraziyə köçürülməsi 1830-cu ildən başlanmışdır. Mərhələlərlə köçürülən ruslar əsasən Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran qəzalarında və Yelizavetpol quberniyasının Göyçay qəzasında yerləşdirilmişlər. 1873-cü ilin məlumatına görə, rus əhalisinin sayı Bakı quberniyasında artıq 18 229 nəfərə, Yelizavetpol quberniyasında isə 8 891 nəfərə çatırdı (160, s.57).

Şimali Azərbaycana köçürülmüş ruslara kəndlər salmaq üçün məhsuldar torpaqlar ayrılmışdı və ölkədə çoxlu rus kəndləri meydana gəlməyə başlamışdı. 1886-cı il məlumatına görə, Şimali Azərbaycanda salınmış olan rus kəndlərdəki sakinlərinin sayı aşağıdakı kimi idi:

Yelizavetpol quberniyası üzrə: Yelizavetpol qəzasında Mixaylovka 131, Borısı Russki 647, İvanovka 946, Saratovka 1099, Novo-Qorelov 474, Novo-Spasskoye 222, Slavyanka 1512, Novotroitskoye 211 nəfər; Cəbrayıl qəzasında Qarabulaq 213 nəfər; Zəngəzur qəzasında Bazarçay 465 nəfər; Qazax qəzasında Qolovino 70, Dilican Novıy 372, Dilican starıy 45, Mixaylovka 120 nəfər; Nuxa qəzasında Xankəndi 276 nəfər.

Bakı quberniyası üzrə: Bakı qəzasında İvanovka 991, Qaraməryəm russkoye 88, Kuzzulu 127 nəfər, Cavad qəzasında Kolyubinina 86, Novo-İvanovka 174 nəfər; Quba qəzasında Qusar 758, Mixaylovka (Zubrovka) 383 nəfər; Lənkəran qəzasında Andreyevka 708, Astarxanka 309, Novoqolovka 962, Pravoslavnoye 495, Privolnoye 2573, Prişib 1033, Vel 144 nəfər; Şamaxı qəzasında Cəbeni russkoye 735, Dmitriyevka 96, Maryevka 584, Çuxuryurd 618, Altı-ağac 2034, Astraxanka 1397, Mərzə-russkoye 1609, Xilmili 2223 nəfər;

Hələ Naxçıvan qəzasının Karmalinovka kəndində 164 nəfər rus vardı. Zaqatala dairəsində ruslar yalnız Zaqatalada 167 nəfər yaşayırdılar (1, iş 3993(1), v.10-12; 17, s.589; 27, s.108).

Köçürülən əhalini yerləşdirmək məqsədi ilə bəzən yerli kəndliləri tamamilə qovaraq onların torpaqlarında Rusiyanın daxili quberniyalarından gətirilmiş rus kəndlilərini məskunlaşdırırdılar. 1889-cu ildə Quba qəzasının Hacı Hüseyn, Dəyləş və Sərkərqişlaq kəndlərinin əhalisi ata-baba yurdlarından məhz bu məqsədlə çıxarılmışdı. Bəhanə isə ondan ibarət idi ki guya «bu kəndlərin əhalisi «quldur dəstələrinə» yardım edirlər» (89, s.218-219).

Çar məmurları özbaşnalıq edərək, dövlət kəndlilərini bir yerdən digər yere qovur, çox zaman onların yurdlarını dağıdırdılar. 1892-ci ildə Ərəş meşəbəyisi atlı polisin köməyi ilə Yelizavetpol quberniyasının Kiçikli kəndinin əhalisini kənddən qovub çıxarmışdı.

Cavanşir qəza polisi Yelizavetpol quberniyası dövlət əmlakı idarəsinin tələbinə əsasən 40 ildən artıq həmin qəzanın Çaxırlı-Kərrəvan kəndində yaşayan 12 ailəni oradan çıxarmışdı (89, s.218-219).

1904-cü ildə rus müstəmləkəçiləri Lənkəran qəzasındakı Mirmöhşün kənd əhalisini onların istifadəsində olan torpaqlardan məhrum etdilər. Bu torpaqlar rus köçkünlərinə verildi. Didərgin salınmış yerli sakinlər bu barədə yazırdılar: «Köçürmə rəisləri bizim bütün torpaqlarımızı kəndimizlə birlikdə köçürülmüş rus kəndlilərə vermiş və biz tamamilə torpaqsız qalmışıq. Qışın soyuğuna, xəstəliklərə baxmayaraq, bizi arvad və uşaqlarımızla birlikdə çölə qovdular, evlərimizi və başqa tikintilərimizi dağıdıb yandırdılar» (2, f.22, siy.4, iş 861, v.51-52).

Cənubi Qafqaz torpaqlarına təxminən 100 il ərzində rus hökuməti tərəfindən 1 milyon 200 mindən artıq erməni və başqa millətlərin nümayəndəsi, habelə 240 minə yaxın rus buraya köçürülüb yerləşdirilmişdi (255, s.69; 256, s.164-166).

Yelizavetpol quberniyasının mövcud vəziyyəti haqqında 1897-ci ilin hesabatında quberniyaya rus köçkünlərinin yerləşdirilməsini «əlahəzrət» şəxsən özü tərəfindən tapşırıldığı, çarın «quberniyada tezliklə rus kəndlilərini məskunlaşdırmaq lazımdır» buyurduğunu xüsusi qeyd olunurdu (1, iş 3993(1), v.127).

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən müstəmləkəçi köçürmə siyasətindən irəli gələn, qəzalarda hökm sürən aztorpaqlılıq və torpaqsızlıq, əkin üçün zəruri olan suyun

çatışmazlığı, habelə vergilərin ağırlığı və çar məmurlarının özbaşnalığı yerli əhalinin vəziyyətini getdikcə daha çox ağırlaşdırır və onun hiddətinə səbəb olmuşdu. Belə vəziyyət Şimali Azərbaycan kəndində kəndlilərin azadlıq mübarizəsinin yeni qüvvə ilə qızışmasına gətirib çıxardı ki, bu mübarizə də özünü müxtəlif formalarda büruzə verirdi.

2.2.Kəndli çıxışlarının formaları

Şimali Azərbaycanda kəndli islahatı Rusiyada və Gürcüstanda islahatlar həyata keçirildikdən sonra hazırlanmağa başlanmışdı. İslahatın əsas müddəaları, bəzi məqamları nəzərə, almasaq Rusiyada və Gürcüstanda verilmiş islahatların müddəaları ilə demək olar ki, eyni idi. Səriştəsi olan çar məmurları Cənubi Qafqazda kəndli islahatını yerlərdə həyata keçirərkən qanunla onlara çatacaq vəd edilmiş «azadlığa» yeni üsyanlarla cavab verəcəklərindən ehtiyat edirdilər. İslahat mövcud vəziyyətdə elə bir əməli dəyişiklik etməsə də hüquqi cəhətdən kəndlilərin torpaq sahibkarlarına çevrilməsinə, nəticə etibarilə kəndə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin daha sürətlə daxil olmasına əlverişli şərait yaratdı. Torpaq əvvəllər olduğu kimi yenə də sahibkarın əlində qalırdı və kəndlilər torpaqdan istifadə etmək müqabilində feodal mükəlləfiyyətləri icra etməli olurdular. Kənddə hələ də Cənubi Qafqaz üçün tipik olan feodal münasibətləri hökmranlıq edirdi (115, s.104-105).

Qeyd etdiyimiz kimi Şimali Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizə aparən kəndlilərin daha çox dövlət kəndlilərindən ibarət idi. Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlərin belə bir xüsusiyyəti ölkədə kəndli hərəkətinin iki mühüm səciyyəvi cəhətini səciyyələndirirdi. Birincisi, kəndlilər feodal dövlətinin istismarından xilas olmağa çalışırdılar, ona görə də bu mübarizə bilavasitə çarizmə qarşı yönəlmişdi. İkincisi, çarizm ictimai və müstəmləkəçi zülmün daşıyıcısı kimi çıxış etdikcə kəndlilərin feodal və müstəmləkəçi zülmünə qarşı mübarizəsi üzvi olaraq güclənirdi (116, s.163).

İslahata qarşı kəndli mübarizəsi müxtəlif formalarda baş verirdi. Kəndlilər feodal mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməkdən və vergiləri ödəməkdən imtina edirdilər, bəzən mülkədarları kənddən

qovurdular. Belə hallarda mülkədarlar adətən hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə kəndliləri cəzalandırır və onların başçılarını, iğtişaçıları həbs edirdilər. Əlbəttə, mülkədarlar həmişə tezliklə kəndliləri cəzalandırmağa nail olurdular. Həyəcanlar bəzən aylarla və hətta illərlə davam edirdi. Lakin kəndli həyəcanları nadir hallarda kəndin və ya qəzanın hüduvlarından kənara çıxırdı. Bəzən də kəndlilər mübarizə nəticəsində hakimiyyətdən cüzi güzəştlər qopara bilirdilər. Səciyyəvidir ki, islahat elan olunarkən kəndlilərin çıxışları az bir müddətdə zəifləmişdi. Kəndlilər o zaman «xilaskar» islahatın mahiyyətini anlamamışdılar, onların bəziləri torpaq və azadlıq alacaqlarına inanırdılar. Onlar 1871-ci ilin əvvəlinə kimi «İslahat»ın həyata keçirilməsini gözlədilər. Kəndlilər islahatın cəhbəcər xarakterini sonra anladılar, tez bir zamanda onların çar tərəfindən «cinayət» kimi qələmə verdikləri çıxışları və həyəcanları başlandı. Kəndlilər qeyri-fəal mübarizə formasından bilavasitə öz düşmənlərinə qarşı fəal çıxışlara keçdilər.

Kəndlilərin qeyri-fəal mübarizə formalarından biri onların şikayət ərizələrinin təqdimi idi. Onlar tez-tez şikayət ərizələri ilə yerli hakimiyyət orqanlarına, qəza rəislərinə, qubernatorlara müraciət edirdilər. Qafqaz canişinliyinə və hətta bəzən Peterburqa, imperatora (padşaha) şikayətlərin göndərilməsi halları getdikcə artırdı. Hökmdara inam hələ də kəndlinin düşüncəsində qalmaqda idi.

Kəndlilər çarizmlə açıq toqquşmalardan çəkinərək, çar məmurlarının diqqətini cəlb etməyə, ağır şəraitdə yaşadıklarını şikayət ərizələri vasitəsi ilə bildirməyə çalışırdılar. Kəndli şikayət ərizələrinin böyük bir hissəsi sahibkarlar tərəfindən onların torpaqlarının zəbt olunması haqqında idi. Şamaxı qəzasının Zarsu kəndinin sakindərinin şikayət ərizəsində hələ XIX əsrin 60-cı illərində, Şamaxı şəhərinin sakini Artyomböy Serebryakov tərəfindən zəbt olunmuş kənd icma torpaqlarının qaytarılmasını tələb edirdilər. Onların Qafqaz canişinliyinə təqdim olunmuş şikayəti nəticəsiz qalmışdı (2, f.22, siy.1, iş 870, vərəq 6).

Göyçay qəzasının Rəstəcə kəndinin kəndliləri 1869-cu ildə Rəstəcə otlaq sahəsini hər il 73 rubl 88 qəpik ödəmək şərti ilə dövlətdən istifadəyə götürmüşdülər. Lakin 1870-1871-ci illərdə qonşu sahibkar Ağaböy Mehdi oğlu Sultanov bu sahəni zəbt edərək, oraya öz mal-qarasını buraxmağa başlamışdı. Bu barədə

yerli məmurlara verilmiş ərizələrə baxılmadı (2, f.22, siy.1, iş 732, v. 133). Belə vəziyyətə düşmüş Rəstəcə kəndliləri məcbur qalaraq zəbt olunmuş həmin torpaq sahəsini şumlamışdılar (2, f.22, siy.1, iş 732, v. 134).

Quba qəzasının Bədirqala kəndinin yoxsul əhalisinin 1870-ci ildə Bakı quberniyası dövlət əmlak idarəsinin rəisinə təqdim olunmuş şikayət ərizəsində deyilirdi ki, onlar hələ 1855-ci ildə general-mayor Cəfərqulu ağa Bakıxanovdan 15 il müddətinə Qızılgültopa torpaq sahəsindən 150 desyatin torpaq sahəsini icarəyə götürüblər. Cəfərqulu ağa Bakıxanovun ölümündən sonra onun oğlu Abdulla ağa Bakıxanov icarə müddəti qurtardıqdan sonra həmin torpaq sahəsini yenidən icarəyə verməyə etiraz etmişdi. Quba qəzasının bərişdirici məhkəməsi kəndlilər tərəfindən təqdim olunmuş şikayət ərizəsini rədd etmiş, 150 desyatin torpaq sahəsini polkovnik Bakıxanova qaytarmışdı (2, f.22, siy.1, iş 601, v. 26-27). 1879-cu ildə Bakı qubernatoruna bu məlumatı çatdırmağı vacib bilən kəndlilərin ərizəsinə orada baxılmadı və bu barədə tezliklə məhkəmə işinə xitam verildi (2, f.22, siy.1, iş 601, v. 41).

Cəmilli kəndinin mülkədarları Cavanşir qəzası Qaradağlı kəndi dövlət kəndlilərinin torpaqlarını istədikləri kimi öz torpaqlarına qatmışdılar. Zəbt haqqında kəndlilərin yazdıqları şikayət ərizəsi cavabsız qalmışdı.

Bir qrup kəndlinin Qafqaz canişinliyinə göndərdiyi teleqramda yazmışdı: «Talışinski bizim, Lənkəran qəzası Ərkivan kəndinin camaatının, çəltik əkilmiş pay torpaqlarımızı əlimizdən almışdır və bizim orada işləməyimizə imkan vermir. Bütün kəndlilər işsizdirlər, əgər bir həftə ərzində əkin sahəsini təmizləməsək, hər şey məhv olar və bizi açlıq gözləyər. Talışinski buna da nail olacaqdır... Axı qırx ildən çoxdur ki, biz bu torpaqdan qidalanırıq və bu torpağa qulluq edirik» (2, f.1, siy.1, iş 944, v. 22-23).

Hələ 1874-cü ildə Talışinski Siqdaş kəndinin kəndlilərinin 12 desyatin torpaq sahəsini zəbt etmişdi. Həmin kəndin 16 nəfər kəndlisi Bakı quberniyası dövlət əmlak idarəsinə 1875-ci ildə Talışinskinin bu əməli haqqında şikayət ərizəsində məlumat vermişdi. 12 desyatin torpaq sahəsi uğrunda ərkivanlı Mirməmməd bəy Talışinski ilə kəndlilər arasında mübahisə

başlanmışdı. Bu iş Lənkəran qəzasının məhkəməsində baxıldıqdan sonra həmin torpaq sahəsi kəndlilərin əlindən alınaraq Talişinskiyə verilmişdi (2, f.22, siy.1, iş 595, v. 46-47). Kəndlilər şikayət ərizəsində yazmışdılar ki, biz torpaqsız qalmışıq və torpaq sahəmizi özümüzlə qaytarmasını xahiş edirik (2, f.22, siy.1, iş 595, v. 47).

Kəndlilərin şikayətlərinə baxılmır, şikayətlər nəticəsiz qalırdı. Çar məhkəməsi adətən mülkədarların qanunsuz hərəkətlərini müdafiə edirdi. Təsədüfi deyildir ki, hətta Qafqazda çarizmin müstəmləkəçi siyasətinin həyata keçiricisi olmuş çar canişini Vorontsov-Daşkov qeyd edirdi ki, bürokratiya Qafqazdakı bütün imtiyazlı təbəqələri müdafiə edir (231, s.2).

1871-ci ilin 1 noyabrında Yuxarı Otuziki kəndinin sakini Kərbəlayı Xanməmməd və Yuxarı Qaralar kəndinin sakinləri Ağavərdi Məmiş oğlu və İbrahim Abdulla oğlu Cavad qəzası münisflərinə verdikləri şikayət ərizəsində polkovnik Cavadxanın öz qohumları ilə kəndlilərin 20 ilə yaxın istifadə etdikləri torpaq sahəsini, bostanı və başqa yerləri onların istifadəsindən götürüb başqalarına verdiyini göstərmişdilər. Cavadxana məxsus olan bu torpaqda işləyən kəndlilər, mülkədara vergiləri vaxtında ödəyir, iş günlərində onun üçün işləyir və mələhət kimi taxılın yarısını verirdilər. «İndi Cavadxan öz varisləri ilə gəlib bu torpağı onların əlindən alaraq başqalarına vermişdir və kəndlilər tamamilə torpaqsız qalmışlar» (1, iş 1666(1), v.58-59).

Yelizavetpol quberniyası Şuşa qəzasının Tahir-Mirikənd kənd cəmiyyəti yığılmasındakı kobud qanun pozuntularından şikayətlənirdi (1, iş 1666(1), v.152-158).

Aztorpaqlılıq və torpaqsızlıq kəndliləri şikayət ərizəsi ilə «inanılmış» şəxslərə müraciət etməyə məcbur edirdi. «Ümumiyyətlə, Qazax mahalının kəndləri həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkirdilər. Əhalinin sürətlə artması, qısa müddətdə torpağın və məhsulun azalması, kəndli məsrəflərinin artması, torpaq sahələrinin bir-biri ilə qarışmasından yaranan mübahisələr burada torpağın azlığından kütləvi, ədalətli şikayətlər yaradırdı» (143, s.79).

Bəzən nizamnamə fərmanları tərtib olunarkən sahibkarlar rüşvət verərək dövlət kəndlilərinin torpaq sahələrini də nizamnamə fərmanlarına daxil edirdilər. Məsələn, Lənkəran qəzası Qızılavar

kəndinin 14 kəndlisi 1876-cı ilin 22 oktyabrında tərtib etdikləri şikayət ərizəsində məlumat verirdilər ki, bədəlanlılar Qızılavar kəndlilərinin çəltik əkdikləri 20 desyatin torpaq sahəsini zəbt etmişlər (2, f.22, siy.1, iş 905, v. 2).

Cavad qəzası Qalaqayın kənd cəmiyyətinin sakinləri İmamqulu Mehdi oğlu, Sadıq Əli oğlu, Məşədi Abbas Məşədi Rəhim oğlu və Fərəc Hübət oğlu 1893-cü ilin 17 avqustunda Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti əmlak idarəsinə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Ərizədə göstərilmişdir ki, Əsri bəy Tarxanov Qaraqayın kənd sakini Musabəy oğlu ilə birlikdə «Xan bağı» adlanan torpaq sahəsinin ikinci bir şəxsə icarəyə verilməsi haqqında saxta müqavilə bağlamış, eyni zamanda dövlət kəndlilərinin Uzunyer, Qadaxyer, Yekə Hüseyn, Qazan Qovaq, Hacıtəpə adlanan pay torpaq sahələri və Qarəmir kənd cəmiyyətinin torpaq sahəsi haqqında qanunsuz icarə müqaviləsi imzalamışdır. Sonra Əsribəy Tarxanov həmin müqavilənin əsli əsasında torpaq sahəsini şumlamadığına görə kənd cəmiyyətini təqsirləndirərək qeyd edirdi ki, onun icarəyə verdiyi torpaqdan düşdüüyü ziyanın qiyməti güya 716 rubl 66 qəpikdir (2, f.22, siy.1, iş 1111, v. 1). Kəndlilərin etirazına baxmayaraq, Qalaqayın sahəsinin rəisi Tarxanovun xeyrinə qərar çıxarmışdı. Kəndlilər dairə məhkəməsinə şikayət etdilər və Musa bəyin kənddən uzaqlaşdırılmasını tələb etdilər (2, f.22, siy.1, iş 1111, v. 2). Bakı dairə məhkəməsi 1897-ci ilin 10 iyulunda bu işə baxaraq, Tarxanovun hərəkətlərini əsassız hesab etdi və kəndlilərə məlumat verildi ki, torpağın şumlanması haqqında Qalaqayın sahə məhkəməsinin qərarı ləğv edilir (2, f.22, siy.1, iş 1111, v. 78-79).

Kəndlilər üzərində kəndxudaların hakimiyyəti böyük idi. Quba qəzası Zəvar kəndinin sakini Həsən Hüseyn oğlu Bakı qubernatoruna yazdığı şikayətində göstərirdi: «Dörd ilə yaxındır ki, kənd cəmiyyətinin kəndxudası Kərbəlayı Həmid Kərbəlayı Abdul oğludur. Neçə illərdir ki, kənd cəmiyyəti onun kobudluğuna və təhqirlərinə dözür. Son vaxtlar o, hədə-qorxu vasitəsi ilə, bizim arvadlarımızı apararaq bizdən tələb olunan muzdu almayınca onları azad etməyəcəyini bildirmişdir. O, məndən 10 pud arpa, bir arı pətəyi aldı, bundan əlavə ona 12 rubl 40 qəpik pul verməyə məcbur oldum. Pulun alınması haqqında

qəbzə tələb edərkən o, məni qamçı ilə döydü» (2, f.44, siy.3, iş 997, v. 60).

Kəndlilər çox zaman qorxudan şikayət ərizəsini açıq surətdə yazıb göndərə bilmirdilər. Hesablamalara görə, bir neçə il ərzində mülkədarlar tərəfindən Qazax kəndlilərinin 2 630 desyatına yaxın torpaq sahəsi zəbt olunmuşdu. Görünür ki, «ya qorxu hissi, yaxud da başqa səbəblər kəndliləri susmağa məcbur edirdi və onlar heç kimə və heç yerə şikayət etmirdilər» (143, s.74, s.82, s.83).

Su çatışmazlığı, rüsvətخورluq və başqa səbəblər kəndlilərin narazılığını artırırdı. Bu, ilk növbədə suvarma suyundan istifadə qaydalarını pozan, suvarma sistemlərini zəbt edən qolçomaqlara, sələmçi kəndlilərə qarşı yönəlmiş şikayət ərizələrində öz əksini tapırdı. Mülkədarlar suvarma sistemlərinin çox hissəsini öz əllərində cəmləmişdilər. Bəzə cyni su mənbələrindən həm sahibkar kəndliləri, həm də dövlət kəndliləri istifadə edirdilər. Belə ki, Quba qəzasının Həşimoba, Qulamlı və Zeyid kəndlilərinin 1883-cü ilin 15 martında Dəvəçi barışdırıcı sahəsinə göndərdikləri şikayət ərizəsində qeyd olunurdu ki, bir az əvvəl onlar Çapaçuq çayının suyundan müxtəlif ölçüdə istifadə edirdilər. Arx hökumətin icazəsi ilə 23 il bundan əvvəl göstərilən üç kəndin kəndliləri üçün çəkilmişdi. Arx 2 verst məsafədə əvvəl Nügədi kəndinin sahəsindən axıb gəlirdi, sonra onu sahibkar kəndlisi olan Hacı Əli Kişləqinin torpağına keçirdilər. Kəndin sahibkarları Məmməd həsən bəy Cavad bəy oğlu və Məstən bəy Əlisultan bəy oğlu Həşimoba, Qulamlı və Zeyid kəndlilərinin istifadə etdikləri arx suyunun bərabər miqdarda axınına maneçilik edirdilər. Onlar sudan istifadə etdikləri üçün kəndli cəmiyyətlərindən pul istədilər, kəndlilər bundan imtina etdikdə onlar suyun öz torpaqlarından axıtılmasını qadağan etdilər (2, f.22, siy.1, iş 1047, v. 16-17). Sahə barışdırıcı məhkəməsi kəndlilərin şikayətinin əsaslı olduğunu təsdiq etmiş və həmin mülkədarlar cərimə olunmuşdular (2, f.22, siy.1, iş 1047, v. 32).

Kəndlilərin kütləvi surətdə şikayət ərizələri tərtib etmələri onların istismarçılara qarşı mübarizəsinin müəyyən mərhələsinə təşkil edirdi. Bu şikayət ərizələrində kəndlilər suvarma suyunun, torpaq sahələrinin qolçomaqlar, varlı kənd cəmiyyətləri tərəfindən zəbt edilməsinə, sudan istifadə qaydalarının pozulmasına, su ilə pis təmin edilməsinə, suyun oğurlanmasına qarşı çıxaraq qəti etirazla-

rını bildirirdilər. Azərbaycan ərazisini əhatə edən ayrı-ayrı inzibati sahələr üzrə su mühəndislərinin Qafqaz su müfəttişliyinin, qubernatorların, dövlət palatalarının, hətta Qafqaz canişinliyinin dəftərxanalarına göndərdikləri şikayət ərizələrini qruplaşdırsa, yalnız suvarma ilə əlaqədar olaraq torpaq sahiblərinin özbaşınalığına qarşı yazılmış şikayət ərizələrinin daha çox olduğunu görmək olar. Çünki, torpaq sahiblərinin özbaşınalığına qarşı yazılmış şikayət ərizələrinin daha çox olduğunu görmək olar. Bu da ona görə idi ki, torpaq sahibləri suvarma vasitələrinin çox hissəsini öz əllərində toplayaraq, bununla nəinki öz kəndlilərini, hətta dövlət kəndlilərini özlərindən asılı etməyə çalışırdılar. Buna görə də belə şikayət ərizələrini həm sahibkar kəndliləri, həm də cyni zamanda dövlət kəndliləri yazırdılar.

Şimali Azərbaycan kəndində 1890-cı ilin 3 dekabr qanunu həyata keçirildikdən sonra da vəziyyət dəyişməmişdi. Yelizavetpol quberniyası Dəllər kənd icmasının qraf Vorontsov-Daşkova göndərdiyi şikayət ərizəsində yazılmışdı: «Hiddətləndirici və ədalətsiz fakt ondan ibarətdir ki, bəylər su mənbələrini də ələ keçiriblər. Əvvəllər mirab əhalinin öz arasından seçilirdi, indi isə qanuna baxmayaraq mirab qubernator hakimiyyəti tərəfindən bəylərdən seçilir və bu halda mirablar bəylərlə qohum olaraq, istədikləri kimi hərəkət edirlər» (2, f.1, siy.1, iş 1025, v. 8-10).

Tədqiq olunan dövrdə kəndlilər su uğrunda torpaq sahiblərinə və digər kənd istismarçılara qarşı açıq mübarizəyə qalxırdılar. Kəndlilər silaha sarılaraq bəyləri və qolçomaqları onlara su verməyə məcbur edirdilər. Bu mübarizədə yalnız kişilər deyil, qadınlar da iştirak edirdilər. «Kəndlilərin bu çıxışları bir çox hallarda suvarma vasitələrini inhisara almağa çalışanların öldürülməsi ilə nəticələnirdi» (62, s.226). 3 dekabr qanunundan sonra torpaq sahibləri ilə əlbir olan mirablara, cuvarlara və başqa inzibatçılara qarşı kəndlilərin mübarizəsi xüsusi yer tuturdu. Sənədlər göstərir ki, mirabların və cuvarların özbaşınalığından təngə gəlmiş kəndlilər çox zaman onlara müqavimət göstərərək suyun bölüşdürülməsini, sudan istifadə qaydalarını istədikləri kimi təşkil edirdilər. «Lənkəran qəzasında İsa kəndinin sakinləri miraba və strajniklərə müqavimət göstərərək, çayın suyunu öz əllərinə keçirmiş və vəzifəli şəxsləri daşa basıb qovmuşdular» (2, f.429, siy.1, iş 90, vərəq 71).

XIX əsrin sonlarına yaxın Şimali Azərbaycan kəndliləri suya nəzarət edən mirablara və strajniklərə silahlı hücumlar edir, onlarla əlbəyaxa döyüşə girirdilər. Bəzən cuvarlar kəndlilərə güzəşt etməyə məcbur olurdular. Məsələn, Heran su davirəsinin mirabı üçüncü su sahəsinin mühəndisinə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Səfikürd kəndinin cuvarı Cəfər Əsgər oğlu başqa cuvarlarla birlikdə Zəkərər xın suyunu ayırarkən, Qaraçinar kəndinin sakinləri onları silahla hədələmiş və qaçmağa vadar etmişdilər (2, f.429, siy.1, iş 664, vərəq 24). Qoşqar su dairəsində də belə hal olmuşdu. Mirabın üçüncü su sahəsinin mühəndisinə göndərdiyi raportunda suyun bölüşdürülməsi zamanı kəndlilərin tez-tez cuvarlara qarşı çıxdıqları və onlarla əlbəyaxa döyüşə girişmələri göstərilirdi. Raportda cuvarların güzəşt etməyə məcbur olduqları qeyd olunurdu (2, f.429, siy.1, iş 669, v. 33).

Kəndlilərin su uğrunda istismarçılara qarşı mübarizəsi son dərəcə kəskinləşmişdi. Mirablar və cuvarlar iş yerinə silahsız getməkdən çəkinirdilər (2, f.429, siy.1, iş 669, v. 25).

Şimali Azərbaycanın düzənlik bölgələrində süni suvarma olmadan heç bir bitki becərmək mümkün deyildir. Bu zonalarda suvarmadan istifadə olunmaması həmin yerlərin səhralara çevrilməsi deməkdir. Belə torpaqlara suyun gətirilməsi həyat demək idi. Əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər suyun qüdrətini möcüzə hesab edərək deyirdilər: «Su olsa, hər şey öz-özünə düzələr» (198, s.15). Kəndlilər «suyu torpağın ürəyi» hesab edirdilər (1, iş 2267(1), v.274).

Həsən bəy Zərdabi kəndlilərin ağır vəziyyətini «Əkinçi» qəzetində ustalıqla göstərirdi. O, üzünü istismarçılara tutub yazırdı: «... Siz xalqın qanını sormaqla onu ölümə məhkum edirsiniz, lakin xalqın ölümü sizin də ölümünüz olacaq» (55, s.328). O, kəndliləri cəmiyyətin əsas istehsalçıları hesab edirdi və getdikcə artan yoxsulluğu görüb hiddətlənirdi. H.Zərdabi qolçomaqları və möhtəkirləri kənd üçün böla hesab edərək yazırdı: «Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılı başlandıqda möhtəkirlər çalağan kimi kəndin üzərinə düşürdülər, bazar qiymətləri-mazandalar (məzənnə R.N.) yaradır və məhsulları almağa başlayırdılar» (147,s.474).

Obyektiv iqtisadi proseslər kənd əhalisi içərisində ictimai təbəqələşməni dərinləşdirir, xırda kənd təsərrüfatı istehsalını

tədricən məhdudlaşdırırdı. Ağır zülm kəndlilərin çoxusunu doğma yerlərini tərk edib getməyə məcbur edir, kəndlilərin səhərə axını güclənirdi. Ağdaş kəndi sakinlərinin şikayət ərizələrindən məlum olur ki, şəraitin dözülməzliyi 30 həyətdən 23-ündə heyvanların, əmlakın satılmasına, kəndlilərin başqa yerə qaçmasına səbəb olmuşdu (131, s.57). Cavanşir qəzasının Dəllər, Sarov, Qələndəraz, Şahvənd və Qaravənd kəndliləri də əmlakını satıb getmişdilər (69, s.18).

Kəndlilərin bir yerdən çıxıb başqa yerlərə getməsinə 1870-ci il islahatının bilavasitə təsiri var idi. Məlumdur ki, islahat kəndlilərə torpaq vermədi, kəndlilərə torpaqsız «azadlıq» bəxş edildi. Lakin qeyd etmək ki, Şimali Azərbaycanda verdi və mükəlləfiyyət, borcu olmayan həm sahibkar, həm də xəzinə kəndliləri hələ islahata qədər də istədikləri yerə çıxıb gedə bilirdilər. Kəndlilərin bir yerdən başqa yerə getməsi həm qəza daxilində, həm də qəza xaricində azad idi.

Şimali Azərbaycanda yayılmış mübarizə formalarından biri də vergilərin ödənilməsindən və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsindən imtina etmək idi. Məsələn, 1878-ci ildə Ağalar bəy Abdulla bəy oğlu Zəngəzur qəzasının Darsulu kəndinin sakinlərinin torpaq vergisini ödəməmələrindən şikayətlənirdi. O, həmçinin yazırdı ki, İçəri Mutulan, Zəngilan, Məmmədbəyli, Kaştahlı və digər kəndlərin sakinləri bəhrəni verməkdən imtina edirlər (2, f.183, siy.1, iş 131, v. 5-6).

XIX əsrin sonlarına yaxın Şimali Azərbaycan ərazisindəki qəzalarda vergilərin ödənilməməsi halları xüsusilə artmışdı. Kəndlilər qəza və quberniya mərkəzlərinə getməyə və töycünün ağırlığına etiraz etməyə məcbur olurdular. Ona görə də canişin Voronsov-Daşkov Qafqazda olarkən aqrar məsələ ilə xüsusi məşğul olurdu. «Asılılıq münasibətlərinin ləğvi ilə yerlərdə sakitliyi bərpa etmək olar və Qafqazın digər yerlərində kəndli həyətcanlarının baş qaldırması ehtimalının qarşısını almaq lazımdır, bu, daha çox pay torpaqları az, vergiləri isə çox olan qəzalarda çox idi» (Bax: 202).

Şikayətlərin noticəsiz qaldığını gören kəndlilər fəal mübarizə üsullarına əl atır, sahibkarların bəylərin, qolçomaqların, çar məmurlarının əmlakını yandırır və tez-tez silaha sarılırdılar. H.Zərdabi ölkədəki vəziyyəti belə şərh edirdi: «Hər yerdə

qanunsuzluq və dağılıqlıq hökumranlıq edirdi, müstəntiqlər adam öldürmək, oğurluq və yanğın ilə bağlı olan işlərlə yüklənmişdilər, barışıq məhkəməsi ... əslində fəaliyyətsiz idi, inzibati idarələr cinayətin qarşısını almaqda aciz idilər, hökumət məmurlarının belə hərəkəti üzündən kəndlilərin qəzəbi birə beş artırdı» (147, s.76).

Məsələn, 1882-ci ilin 15 avqustunda Cavanşir qəzasının Evoğlu kənd sakinləri-Qara Əli oğlu, Dadaş Allahyar oğlu və Ələsgər Fərzəli oğlu sahibkar Əli bəy Nəcəfqulu bəy oğlunun 3 taya taxılını yandırmışdılar (2, f.183, siy.1, iş 583, v. 3). 1881-ci ildə həmin qəzanın Cəmilli kəndinin sakinləri Qasım bəy Kərbəlayı Həsən oğlunun 450 rubl məbləğində əmlakını dağıtmışdılar (2, f.183, siy.1, iş 361, v. 7). 1882-ci ilin 28 dekabrında isə Hüsülü kəndinin sakinləri Qasım Hacı Məmməd oğlu və Mahmud Mirzə Məmməd oğlu həmkəndliləri olan sahibkar Babakəşi bəy Hacı Məmməd Əli bəy oğlunun evini yandırmışdılar (2, f.183, siy.1, iş 378, v. 6).

1881-ci ilin 20 iyulunda Abbas İsmayılqulu oğlu, Qasım İmamqulu oğlu, Allahverdi Şahəhməd oğlu Yelizavetpol quberniyası Seyfəli kənd sahibkarı Kərbəlayı Mehdiqan Rüstəm oğlunun evini və at tövləsini yandırmışdılar (2, f.183, siy.1, iş 300, vərəq 8). Həmin ilin avqust ayının 12-dən 13-nə keçən gecə Qazax mahalı Aşağı Salahlı kəndinin sahibkarı Mehdi xan Vəkilovun 700 ədəd dərzini yandıraraq külə döndərmişdi (2, f.183, siy.1, iş 321, v. 19). Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisindəki qəzalarda yanğınlar ən çox yayılmış hal idi.

Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Bakı quberniyasında da kəndlilərin əsas mübarizə üsulu sahibkarın əmlakını yandırmaq idi. Bu hal Quba qəzasında xüsusilə geniş vüsət almışdı. 1878-ci ildə yanğından dağıntı halları Qusar mahalında da çox nəzərə çarpırdı. Burada yanğınların sayı 61-ə, zərərin dəyəri isə 101 365 rubla çatmışdı (75, s.342).

Yanğınların tez-tez törədildiyi kəndlərdə polislər məhkəmə pusqular qurur və gecə növbətçiləri təyin edirdilər. Lakin bu tədbirlərin heç bir faydası olmurdu.

Ümumiyyətlə, yanğınlarla əlaqədar olan cinayətlər qanun pozğunluqları arasında birinci yeri tuturdu və bu da kəndlilərin qisas almasının ən asan yolu idi. 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 68 yanğın halı olmuşdusa, 1879-cu ildə bu rəqəm

316, 1887-ci ildə 564, 1896-cı ildə isə 531 idi. Göründüyü kimi, 1870-1897-ci illər ərzində quberniyada yanğınların sayı artırdı. Əgər 1870-1876-cı illərdə yanğın halı 583 idisə, 1877-1882-ci illər ərzində yanğınların sayı 1 216-ya, 1883-1889-cu illərdə 3 437-ə və 1890-1894-cü illərdə isə 2 365-ə çatmışdı (1, iş 3993(1), v.18-20).

Kəndlilərin fəal mübarizəsinin digər forması dövlət və sahibkar torpaqlarının özbaşına tutulub şumlanması idi. 1895-ci ildə Nuxa qəzası Peştasar kənd sakinləri özbaşına 4 desyatın torpaq sahəsini şumlamışdılar. Şumlanmış torpaq sahəsi meşənin içərisində idi və kəndlilər meşəbəyinin tələbinə də tabe olmamışdılar (2, f.22, siy.1, iş 1155, v. 2).

Lənkəran qəzası Cangəmiran kəndinin bir neçə sakini özbaşına Lənkəran şəhərinin sakini Mirəmin Mirbədər oğluna məxsus olan əkinə yararlı torpaq sahəsini şumlamışdılar (2, f.22, siy.1, iş 1191, v. 2).

Kəndlilər bütün mübarizə vasitələrinə əl atırdılar. Onların mübarizə vasitələrindən biri də meşələri qırmaqdan ibarət idi. Şamaxı qəzasının Məlhəm və Qələybuğurd kəndlilərinin bir neçə sakini barışıq məhkəməsi tərəfindən özbaşına meşədən ağac kəsdiklərinə görə 1876-cı ilin 23 yanvarında 1 rubl 20 qəpik məbləğində cərimələnmişdi (2, f.22, siy.1, iş 810, v. 4-5).

Həmin il yanvarın 26-da Şamaxı qəzası barışıq məhkəməsinin sədri Hacıiman kəndinin 5 nəfər sakininin hərəsini meşədən özbaşına ağac kəsdiklərinə görə 2 rubl 25 qəpik cərimə etmişdi (2, f.22, siy.1, iş 811, v. 4). 1876-cı il 10 fevralında isə barışıq məhkəməsi Qonaqkənd sakinləri Seyidəli Seyid oğlunu və Məmməd Cavad oğlunu meşədən özbaşına ağac kəsdiklərinə görə 9 rubl 96 qəpik cərimələnmişdi (2, f.22, siy.1, iş 811, v. 4).

1888-1897-ci illərdə Cənubi Qafqazın beş quberniyasında meşəni qırdıqlarına görə 433 032 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdu. 1888-1892-ci illərdə Yelizavetpol quberniyasında bu işə görə 76 646 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdu; Bakı quberniyasında bu cür şəxslərin sayı 32 570 nəfər idi. 1893-1897-ci illər ərzində bu rəqəmlər artaraq müvafiq olaraq 98 891-ə və 42 519-ə çatmışdı (1, iş 3993(1), v. 1-5).

Məsələn, 1895-ci ildə Yelizavetpol məntəqə məhkəməsinin qərarında meşəbəyi Butayevə qarşı kəndlilərin silahlı müqavimət göstərməsi faktı qeyd olunmuşdu (6, 1895, 28 noyabr). 1879-cu ilin

15 sentyabrında Zəngəzur meşəbəyisinə qarşı kəndlilər silahlı müqavimət göstərmişdilər (2, f.183, siy.1, iş 171, v. 8).

1881-ci ildə Qarayazı meşəbəyisi Qurban Aslan oğlu meşəyə ağac kəsməyə gedən Salmanlı kəndinin sakinləri Nəsim Əmir oğlu, Əli Usub oğlu, Bəkir Bünyad oğlu, Əhməd Mənsur oğlu tərəfindən öldürülmüşdü (2, f.183, siy.1, iş 262, v. 17).

Kəndlilərin silahlı çıxışları əsasən varlı sahibkarlara, çar məmurlarına və qolçomaqlara qarşı yönəlmişdi. 1882-ci ildə Qazax mahalı Poylu kənd kəndxudası Tanrıverdi Hüseyn oğlu ölümə qurban olmuşdu (2, f.183, siy.1, iş 531, v. 3). 1883-cü ilin 3 noyabrında Tiflis məhkəmə palatasının qərarı ilə Ərəş qəzası Pırəgir kəndliləri Abdülhəlim Qəhrəman oğlu və Əsgər Musa oğlu həmkəndliləri olan Lələ bəy Məmməd Əli bəy oğlunu öldürdükərinə görə Sibirə sürgün olunmuşdular (2, f.183, siy.1, iş 512, v. 6). 1879-cu ildə Qazax qəza kəndliləri Məmmədkərim Əli oğlu və Əbdürrəhman Əli oğlu Qazaxlı kəndxuda Əli Mustafə oğluna öz vəzifəsini icra edərkən silahlı müqavimət göstərmişdilər (2, f.183, siy.1, iş 267, v. 3).

1896-cı ildə Şərur-Dərələyəz qəzası Putan kəndinin sakinləri «Putan kəndxudası Cəbrayıl Hacı Cəfər oğluna öz xidməti bərcəununu yerinə yetirən zaman silahlı müqavimət göstərmiş və onun həyatına qəsd etmişdilər» (2, f.155, siy.2, iş 1777, v. 34). 1897-ci ilin axırlarında Qazax mahalının pristavı knyaz Abakidzeni öldürmüşdü (6, 1898, 1 fevral).

Bakı quberniyasında da vəziyyət belə idi. Təkcə 1878-ci ildə Quba qəzasında 120 nəfər bəy və başqa varlı sahibkarlar öldürülmüşdülər (75, s.342).

Şimali Azərbaycanda qüvvədə olan qanunlara əməl olunmurdu. «Tətbiq olunan cəzaların təsirli olmaması», «hökumət tədbirlərinin zəifliyi» cinayətləri daha da artırırdı. Oğurluğun artmasını H.Zərdabi belə izah edirdi: «Bu, oğurluq deyil, başdan-başqa qarətdir... İndi oğurluq o qədər artmışdır ki, hətta bütün cavanlar, həmçinin 10-12 yaşlı uşaqlar da oğurluq edirlər» (147, s.149). O, iki ildən sonra yazırdı: «Günəş batan kimi silah götürmək qabiliyyəti olan bütün şəxslər atlı dəstələrlə qarətə, oğurluğa gedirlər» (147, s.162).

Kəndlilərin yaşayışı üçün ən adi şəraitin olmaması onları «cinayətə» sövq edirdi. Bütün istehsal vasitələrindən məhrum

olmuş bu şəxslərdə elə hiss yaranmışdı ki, tələbatın ödənilməsi üçün bütün yollar məqbuldur. H.Zərdabinin fikrincə, belə naqis halların başlıca səbəbi cəmiyyət həyatının düzgün təşkil olunmaması idi. O, yazırdı: «Bu şəxslər həyatı boyu oğurluq etməsələr, əvvəl-axır dilənçi vəziyyətində öləcəklər və himayədarları onları öz hesablarına dəfn edəcəklər» (147, s.79).

Sənədli məlumatlar göstərir ki, su mənbələrinin zəbt olunması su üçün növbənin gözlənilməməsi, digər zorakılıq halları, suyun çatışmaması cinayətlər üçün şərait yaradırdı (143, s.96). 1873-cü ildə Nuxa qəzasında kəndli həyəcanları xüsusilə güclənmişdi. Həmin ildə Nuxa qəzasında 182 yanğın halı olmuşdu ki, bunun da zərəri 22 303 rubl idi (1, iş 1664(2), v.229). Qubernator Nuxa qəzası haqqında yazırdı: «Qarşısının alınması qeyri-mümkün olan əhali qisası mükləri yandırmaqla alırdı, hesabət ilində 403 yanğın olmuşdur ki, bu da bütün quberniyadakı yanğın hallarının 83 faizini təşkil edirdi» (Bax: 6, 1878, №246-247).

O qədər də tam olmayan hesablamalara görə, ölkədə məhkəmə islahatının həyata keçirilməsindən sonrakı 28 il ərzində Yelizavətpol quberniyasında 14 614 qətl, 10 114 yanğın, 4 761 qarət və 9 336 oğurluq halı olmuşdur (1, iş 3993(1), v.18). 1888-ci ildə Yelizavətpol quberniyasında 21 064 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdusa, 1897-ci ildə onların sayı artaraq 39 684 nəfərə çatmışdı. Bu rəqəm Bakı quberniyasında 1888-ci ildə 26 103 nəfər idisə, artıq 1897-ci ildə 35 057-yə çatmışdı (1, iş 3993(1), v.1).

XIX əsrin 70-80-ci illərində sahibkarlara qarşı kəndli çıxışları Şamaxıda, Tovuzda, Qazaxda, Naxçıvanda və habelə Şimali Azərbaycanın digər qəzalarında da baş verirdi.

70-ci illərin axırlarında Qazax mahalının Quşçu kəndinin sakinləri mülkədar İskəndərbəyovların əsarətinə qarşı çıxış etdilər. Kəndlilər bəyin torpağını icarəyə götürüb istifadə edirdilər, lakin onlar az qala təhkimçi kimi istismar olunurdular. Kəndlilər artıq qul kimi işləmək istəmirdilər. Kəndlilərin mübarizəsinə Mehəlibəy Məmmədhasən oğlu, Məşədi Usub Mürşid oğlu, Kərbəlayı Kərimşahqulu oğlu və başqaları başçılıq edirdilər (2, f.62, siy.1, iş 49, v. 12). Tezliklə bəylərin köməyinə gəlmiş kazak dəstəsi üsyanı yatırdı və üsyanın başçıları həbs edildilər. Lakin kəndlilər sakitləşmədilər. Onlar sadələşməsinə düşünürdülər ki, ali

hakimiyyət yerli məmurlar və bəylər tərəfindən törədilən zülm barəsində heç nə bilmir. Kəndlilər canişinə şikayət etmək üçün nümayəndələr seçdilər. Bəylər və yerli məmurlar kəndlilərin vəkillərinə Tiflisə getməyi qadağan etdilər, lakin üsyanın fəal iştirakçılarından biri olan Mürsəlqulu gecə ikən kənddən qaça bildi. Çar casusları onu tapa bilmədilər. Mürsəlqulu canişinin Kocoridə olduğunu öyrəndi və onu sarayın girişində gözləməyə başladı. Canişin saraydan çıxan zaman o, diqqətini özünə cəlb etmək, özünü yandırması haqqında təsəvvür yaratmaq üçün oynındəki paltarları yandırdı. Canişin alovun söndürülməsini əmr etdi. Məmur Mürsəlquludan onu bu hərəkətə nəyin vadar etdiyini soruşdu. Mürsəlqulu İskəndərbəyovların ağır zülmündən danışaraq əlavə etdi ki, təkcə o deyil, Quşçu kəndinin bütün sakinləri bəylərin zülmü altında qalmaqdansa, ölməyə razıdılar. Canişin istər-istəməz kəndlilərin pay torpaqları haqqında xahişini yerinə yetirməyə məcbur oldu. Bu xəbər qəzaya yayıldı və yoxsul kəndlilərin bəylərə qarşı yeni çıxışlarına təkan verdi.

Şamaxı qəzasının Xıxınalı kəndlilərinin mülkədar Zülqədərovlara qarşı çıxışları da ciddi xarakter almışdı. Bu çıxışlara Hacı Əhməd Həsən oğlu, Bicov Sadiq və digərləri başçılıq edirdilər. Kəndlilər torpaq və su tələb edirdilər. Lakin bəylər hər dəfə çar hökumətinin köməyi ilə kəndlilərin çıxışlarını yatırmış və «təhlükəli» şəxsləri həbs etdirmişdilər.

Kəndlilər bu hadisələrdən sonra qərara gəldilər ki, barışıq danışıqları təşkil olunsun və şikayət ərizəsi ilə çar II Aleksandrın qəbuluna nümayəndələr göndərsin. Hacı Əhməd və Bicov Sadiq iki ay piyada yol gedərək Peterburqa çatdılar. Öncə onlar çarın qəbuluna düşə bilmədilər. Onlar yalnız ay yarım vaxtdan sonra çar tərəfindən qəbul olundular (132, s.26).

Yelizavetpol qəzasının Dəllər kənd sakinini İlyas Əli oğlu bəyin zülmünə məruz qalan həmkəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün gecə ikən bəyi öldürdü. Həmin qəzanın Gülüstən, Qızılhacılı və Cinni kəndlilərinin sakinləri mülkədar Adıgözəlovlara qarşı çıxış etdilər. Kəndlilərin başçılarından olan Əbdülkərim İsmayil oğlu Adıgözəlovun üzərinə hücum edib onu ölümlə hədələdi. Kəndlilərin sakin olduqları yerləri pay torpaqları kimi həmin kəndlilərin sakinlərinə vermək haqqında ondan iltizam sənədi aldı. Lakin bəy öz vədinə əməl etmədi.

1881-ci ildə Qazax mahalının Öksüzlü kəndinin sakinləri mülkədar Sultanovlara qarşı mübarizəyə qalxdılar. Bu mübarizəyə Bayraməli Bağır oğlu, Kərbəlayı Qasım Məmməd oğlu, Kərbəlayı Abdulla Əli oğlu başçılıq edirdilər. Bəylər kəndlilərin başçılarına divan tutmağı qərara aldılar. 1882-ci ildə onların müzdlü nöqərləri Kərbəlayı Qasım Məmməd oğlunu yaraladılar. Hiddətlənmiş kəndlilər bəylərə etiraz edərək, öz oğullarını və qızlarını onların yanına xidmətə göndərməkdən boyun qaçırdılar. Bəylər on il ərzində başqa kəndlilərdən nöqərlər gətirməyə məcbur oldular (38, s.194-195).

Şamaxı qəzasının Cəirli kəndinin sakinləri bəy zülmünə etiraz əlaməti olaraq, kənddən çıxıb getmişdilər. Onların canişinə göndərilmiş şikayət ərizəsində yazılırdı: «Biz daşınan və daşınmaz əmlakımızı saxlayaraq ... Abdulbağı adlanan qışlaq sahəsinə köçmüşük». Kəndlilər orada mağaralarda yerləşmişdilər. Bəy onlara geri qayıtmağı qəti qadağan etmişdi». Ərizədə yazılmışdı: «Biz onun xəyanətindən vəba, zəlzələ və ev heyvanlarının məhv olması kimi zülmələrə məruz qalmışıq. Onun zülmündən azad olmaq ölüyə can vermək deməkdir» (75, s.348).

XIX əsrin 80-ci illərində Yelizavetpol qəzasının Qarabulaq kəndinin sakinləri Şaban Şəfəbəyova qarşı çıxış etdilər. Dins yolu ilə öz məqsədlərinə nail olmağın qeyri-mümkünlüyünü anlayan kəndlilər 1888-ci ildə bəyi kənddən qovdular və onun torpaqlarını ələ keçirdilər. Bəy məhkəməyə müraciət etdi, lakin rəsmi idarələr siyasi vəziyyətin gərginliyini nəzərə alaraq, torpaqları kəndlilərdən almağa cəsarət etmədilər.

Şuşa qəzasının Tuğ və Qaraçinar kəndlilərinin, Qazax mahalının Əlibəyli kəndinin sakinləri də əsarətə qarşı çıxış etmişdilər. Naxçıvan qəzasının Əbrəqunus və Bənənyar kəndlilərinin sakinləri mülkədar Sultanbəyovlara qarşı mübarizəyə qalxaraq, vaxtilə bəylər tərəfindən ələ keçirilmiş 260 desyatın torpağı geri aldılar (38, s.195).

Növbəti rus-türk müharibəsinin başlanması ilə Qafqazda çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə alovu yenidən qızışdı. Oktyabr çevrilişindən əvvəlki hərbi və zadəgan tarixşünaslığında Qafqazda qalxmış 1877-ci il üsyanı, habelə bütün digər üsyanlar «Qafqaz xalqlarının müsəlman fanatizminin

nəticəsi kimi» (234, s.3-4) qiymətləndirilir. Lakin bu baxış rus çarizminin müstəmləkəçilik maraqlarına uyğun gəlir.

Üsyan Çeçenistan və Dağıstan həudurlarından çıxaraq Cənubi Qafqaza yayılmışdı (169, s.55; 182, s.314-318; 183, s.16). Cənubi Dağıstandakı hərəkət üsyana qalxmış dağlıların, müridlərin mübarizəsinin ardıcıl müqaviməti ilə səciyyəvi idi.

Üsyan təhlükəsi Samur dairəsini də əhatə etmişdi. Hərəkət Quba qəzasını da bürüməkdə idi. «Artıq sentyabr ayının əvvəllərində qəzanın əhalisinin həyəcanlı əhval-rühiyyəsinin özünü bürüzə verməsinə baxmayaraq, hələ ki, heç bir yerdə qubalılar tərəfindən qanun pozğunluğu törədilməmişdi. Əgər Samur dairəsinin ləzgiləri üsyana qalxmasaydı, hərəkət Quba qəzasına da keçməzdi (1, iş 1664(1), v.188).

Üsyanın Qusarda və Qubada baş verməsi ehtimal edilirdi. Ona görə də bu vaxt Qusarda Şirvan alayının ikinci batalyonu, iyirmi birinci artilleriya briqadasının dördüncü batareyası, Quba şəhərində isə yerli hərbi hissə saxlanılırdı (1, iş 1664(1), v.188).

Dağıstan vilayəti qoşununun komandanlığı tərəfindən hərbi qərargah alayının rəhbərinə qiyamın yayılması halının qarşısını almaq haqqında teleqramdan sonra, sentyabr ayının 10-dan başlayaraq Qusarda müdafiə tədbirləri görülməyə başlandı (1, iş 1664(1), v.188). Həmin gündən başlayaraq hər tərəfdə nəzarətçilər və gecə milisləri qoyulmuşdu. Həmin nəzarətçilər və milislər ruslar idilər (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 75).

Sentyabr ayının 12-ində Kürə dairəsində üsyanın başlanması, üsyançıların Dərbəndə doğru hərəkəti və Samur dairəsinə daha yaxın olan Quba qəzasının kəndlərində həyəcanlı əhval-ruhiyyəyə olacağı haqqında xəbərlər alınır.

Ertəsi gün Dərbənd ilə Qusar arasında teleqraf və poçt əlaqəsi kəsildi və eyni zamanda Cənubi Dağıstanda üsyan dalğası gücləndi. Qusar qarnizonu tezliklə müdafiə vəziyyətinə hazırlandı: qəsəbəyə silah gətirildi, əsgərlər arasında intizam tədbirləri gücləndirildi; Sentyabrın 14-də isə qəzada həyəcanların başlanması ilə əlaqədar olaraq batareyanın yarısı Qubaya göndərildi. 16 sentyabrda kürəlilər Samur yaşayış məntəqəsinə daxil oldular, qəzanın bir neçə kəndinin sakinləri kürəlilərə qoşularaq Xudat və Yalama poçt stansiyalarını qarət etdilər, Yalama yaxınlığındakı alay xutorunu yandırdılar (1, iş 1664(1), v.189). Sonra üsyançılar

Quba şəhərinə doğru irəlilədilər (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 49). Dağlıların tezliklə geriye qayıtmasına baxmayaraq Quba qəzasında üsyan genişlənməkdə idi.

Artmaqda olan təhlükə Qusarın müdafiəsi üçün yeni tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Hərbi qərargahın şimal-qərb tərəfində, Həzrə yolunda birçə rota saxlanmışdı, qarnizon üçün isə ciddi intizam yaradılmışdı. Sentyabrın 18-ində üsyançılar Samur dairəsindən uzaqlaşdıqdan sonra Samur məntəqəsinə tərkibində bir neçə kazak olan Kuban milisləri gəlib çıxmışdılar (1, iş 1662(1), v.190).

Sentyabrın 21-ində Həzrə, Zeyxur və Yalama kəndlərində çıxışlar başlandı (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 66). Qəzanın daxilində kəskinləşən gərgin vəziyyəti hələ bir fakt dəqiqləşdirir: Qubada olan bütün inzibati idarələrin işçiləri Bakıya getmişdilər, lakin onların arasında məhkəmə işçiləri yox idi (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 126).

Üsyançıların ikinci dəfə geri qayıdacaqları haqqında şayiələr yayılanda, sentyabrın 26-da kəşfiyyət məqsədilə Şirvan alayı Həzrə dərəsinə göndərildi və bu alay «heç bir şübhəli hadisəyə» rast gəlmədi. Samur çayının sol sahilində hiddətlənmiş əhalinin yeni üsyan üçün cəmlənməsi haqqında rəsmi məlumat alındıqdan sonra sentyabrın 28-ində Qusardan Həzrəyə kazaklardan ibarət olan piyada rota götərildi.

Təqribən 3 min nəfərlik üsyançı dəstələri Samur çayı sahilində toplaşmışdılar (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 86). Oktyabrın 1-ində Həzrə kəndinə yenidən 4 batareyadan ibarət olan vızvod göndərildi. Hər iki rotaya və artilleriya vızvoduna rəhbərlik Şirvan alayının mayoru Siviniyə həvalə olunmuşdu. Hərbi hissə Əvəcuq kəndindən keçərək ertəsi gün Həzrəyə gəlib çatdı. Üsyançı dəstələr Samur çayının sol sahilində hazır vəziyyətdə idilər. Onlar gecə ocaq qalamışdılar. Artilleriya vızvodu gecə ikən üsyançıların istiqamətinə bir neçə dəfə atəş açdı və dağlıları ocağı söndürməyə məcbur etdi. Həmin gecə güclü yağış yağmışdı. Sivini tezliklə «qiyamçılarla ehtiyatlı olmaq» tapşırığı aldı (1, iş 1664(1), v.190). Hökumət tərəfindən görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, üsyan etmiş dağlılar Quba qəzasının ərazisinə daxil ola bildilər.

Qəza rəisinin Samur məntəqəsindən aldığı məlumata görə, Məmmədli həyin rəhbərliyi altında olan üsyançıların niyyəti 4

oktyabr gecəsi Həzrə kəndində yerləşən iki rota və dörd topdan ibarət olan komandanı mühasirəyə almaq idi (133, s.86). Sonra kəşfiyyatçılar qəza rəisinə belə bir məlumat da çatdırdılar ki, üsyançılar onlara birləşəcəklər. Üsyançılar qubalılarla birlikdə, öz qüvvələrini birləşdirib Hil kəndi yaxınlığındakı dərədə buraya göndərilən qoşun hissələri üçün pusqu qurmaq və habelə Qusarla olan əlaqəni kəsmək istəyirdilər (133, s.86).

Üsyançılar Samur çayını keçərək onun sağ sahilinə çıxdılar. Hökumət hərbi qüvvələri geri çəkilərək Piral kəndi yaxınlığında yerləşmişdilər və üsyançılar Piral kəndinə daxil olan zaman onlara qarşı hücumə keçidilər. Piral kəndinin əhalisi də üsyançılara qoşulmuşdu. Hərbi hissələrə birinci Labinsk alayının 150 nəfərdən ibarət olan kazak dəstəsinin birləşməyi məlumatın alınmasına baxmayaraq, səhər hərbi dəstələr Piral kəndini üsyançıların güclü atəşinin təsiri ilə tərk etməli oldular (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 126).

Hərbi dəstənin içərisində döyüş nizamı bərpa edildikdən sonra dörd batareyadan ibarət olan vzvod yaxınlıqdakı təpəyə doğru irəliləyərək kəndə bir neçə mərmə atdı. Vzvod kəndin sol tərəfində qobunu ələ keçirmiş atlı kütləni gülləyə tutdu (1, iş 1664(1), v.190). Labinsk alayı səhər 9-da gəlib hərbi dəstəyə birləşdi.

Üsyançılar aramsız atəş açaraq irəli gəlirdilər. Hərbi dəstə Hil kəndinin içərisindən keçərkən dar keçidə düşdü. Üsyançılar cəld bu keçidi ələ keçirdikdən sonra, oradan keçən hərbi dəstələri güclü atəşə tutdular. Öndə olan Labinsk alayı müvəfəqiyyətlə bu keçidi keçdi və qarşıdakı təpəni ələ keçirərək oradan üsyançılara atəş açmağa başladı. Üsyançıların aramsız hərəkətlərinə baxmayaraq hərbi dəstə artilleriyadan onlara sərrast atəş açırdı. Köhnə Xudat kəndinə gedən yolda hərbi dəstələr Qusara kimi üsyançıların tərəfindən ciddi təzyiqa rast gəldilər. Üsyançılar geri çəkilən hərbi dəstəni təqib edərkən gündüz saat 4 radələrində Qusara daxil oldular (1, iş 1664(1), v.190). Burada müdafiə üçün birinci piyada batalyonu, 200 kazak və bir batareyə saxlanırdı. Qusar hərbi hissələrin yerləşdiyi qərargah hesab olunurdu (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 117).

Vəziyyətin gözlənilməz şəkildə dəyişməsi oktyabrın 2-də rus hərbi qərargahını Qubadan Qusara yarımatareyadan ibarət vzvod və yerli dəstələri geri çağırmağa məcbur etmişdi. Bu

hissələrin gətirilməsinə baxmayaraq Həzrədəki hərbi hissənin üsyançıların silahlı təzyiqi altında geri çəkilməsi xəbəri Qusar əhalisi arasında çaxnaşma yaratmışdı. Qəsəbəyə üsyançılar tərəfindən hücumu gözləyən əhalinin həyəcanı artmaqda idi. Həzrə hərbi hissəsinin keçdiyi yollar çəşnəlik içərisindəki əhali ilə dolu idi.

Tezliklə üsyançılar şəhərə daxil oldular. Kütlə hərbi qərargahı əhatəyə aldı. Quba yolu da yerli əhali tərəfindən tutulmuşdu. Teleqraf dirəkləri dağıdıldığından mərkəz ilə olan əlaqə kəsilmişdi. Qusarda tərəflər arasında fasiləsiz atışma başladı. Hərbi hissə torpaq səngər qazmaqla bərabər başqa işlərlə də məşğul olurdu, bir rota daim dağılan səngərləri yenidən möhkəmləndirirdi (1, iş 1664(1), v.192). Lakin üsyançılar uzun müddət şəhərdə qala bilmədilər və buranı tərk etməli oldular. Üsyançıların qərargahı Köhnə Xudat kəndində yerləşirdi.

Oktyabrın 6-sında komandanlığın qərarına əsasən kəşfiyyat məqsədi ilə səhər saat 10-da Qusardakı hərbi qərargahdan iki silahlanmış könüllü dəstə mövcud durumu öyrənmək məqsədilə göndərilmişdi. Kazaklardan ibarət atlılar Həzrə yoluna getdilər. Könüllülərdən ibarət piyada dəstəyə kömək məqsədi ilə qəbristanlıq yaxınlığındakı təpəliyə ehtiyat hissələr yola salınmışdı. Üsyançılar onları güclü atəşə tutdular. Atlı dəstələr könüllü piyadadan uzaq düşdüyü üçün ehtiyat hissələr onların köməyinə çatmışdı. Bu zaman Həzrə yolu atəşə tutuldu. 500-700 metrlik məsafədən baş verən atışmadan sonra üsyançılar geri çəkməyə məcbur olmuşdular. Bundan əlavə piyada könüllülər iki artilleriya topundan dağılırlar yerləşdiyi mövqelərə atəş açdılar və onlar ehtiyat hərbi hissələrə birləşə bildilər. Həmin gün saat 2-də hərbi hissələr Qusara qayıtdılar. Bu atışmada üsyançılardan 150 nəfər həlak olmuşdu (1, iş 1664(1), v.192).

Üsyançılara əvvəllər rus milis qoşununda xidmət etmiş poruçik Məmmədli bəy, kapitan Əhməd bəy və həzrəli podporuçik Həsən bəy başçılıq edirdilər. Kəndlilər üsyançılara qoşulur və hərbi dəstələrə qarşı döyüşürdülər (187, s.167).

Üsyanın rəhbərlərindən biri müridizmin təbliğatçısı, Mukraq kənd sakini Xanqulu Baba Müşkür məntəqəsindəki Qız kəndinin hakimi Mahmud Xələf oğlunun evində qalaraq təbliğat aparırlı. Onun Quba qəzasının kəndlərinə gələrək mübəlləlik etdiyindən

xəbər tutan Burno kəndinin sakinləri Xanqulu Babanı təmtəraqla qarşıladılar və o, kənd əhalisi qarşısında «cihad» elan etdi. Bundan sonra başda yunker (hərbi məktəb tələbəsi) Mustafa Hüseyn oğlu olmaqla kəndli dəstəsi Mirzəyevin malikanəsinə tərəf irəlilədi (2, f.74, siy.5, iş 3, v. 21-22).

Üsyançıların öldürüldüyü nailiyyətlər çar məmurlarını narahat etməyə bilməzdi. Oktyabrın 5-də Quba qəzasının məmuru Kozlyakovski Bakı quberniyası qoşunlarının komandanı general Rozenə göndərdiyi teleqramında bildirirdi: «Samur çayından Qubaya kimi olan ərazi üsyançılar-samurlular, kürənilər və qubalılar tərəfindən tutulmuşdur. Onların sayı 10 min nəfərə çatır. Kürə və Samur xanları Köhnə Xudat kəndini tərk ediblər və Ağbil kəndində yerləşiblər. Quba xanı poruçik həzrəli Həsənbəy Qusarı hər tərəfdən mühasirəyə almışdır... Üsyanı yatırmaq üçün göndərilən hərbi hissələr azlıq təşkil edir və onların tərkibini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək lazımdır» (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 216-218).

Oktyabr ayının 6-da üsyançıların məğlubiyyəti Qusar ətrafındakı vuruşmalarda dəyişiklik yaratmadı və dağılır qarargahın mühasirəsini davam etdirdilər. Ayrı-ayrı yerlərdə yenə də atışmalar baş verirdi. Lakin üsyançılar hərbiçilərin atəşlərindən kənarda qalırdılar (1, iş 1664(1), v.193).

Oktyabrın 7-də axşam saat 7-də Qubanın 10 verstliyində Bakıya gedən teleqraf xətti sıradan çıxarılmışdı. Bundan həli olan qəza rəisi teleqraf məmuruna əmr etmişdi ki, mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə olunaraq tezliklə bu xətt bərpa edilsin. Qəza rəisi eyni zamanda göstəriş almışdı ki, Təngi dərəsindən keçərək, Şamaxıdan Qubaya gələcək 100 nəfərdən ibarət yerli hərbi hissənin marşrutu dəyişilsin. Çünki bu yerdə üsyançılar tez bir zamanda asanlıqla hərbi hissəni məhv edə bilərdilər (133, s.89).

Oktyabr ayının 8-ində gecə üsyan başçılarından olan kürəli Məmmədli bəy qohumunun Dərbənd hərbi dəstəsinin Kürə dairəsinə yaxınlaşması haqqında göndərdiyi xəbəri aldığı ertəsi gün Ağbil kəndini tərk edərək Samur çayının sol sahilinə keçdilər. Dəstənin bir hissəsi samurlu Qazi Əhmədin başçılığı ilə Quba qəzasının cənub hissəsində üsyan qaldırmaq məqsədi ilə Zizik kəndində yerləşdi. Həsən bəy isə öz tərəfdarlarını evlərinə buraxaraq doğma Həzrə kəndinə dinc həyata qayıtdı. Üsyançıların

bir hissəsi dağılmış, qalan digər hissəsi isə hərbiçilərin qarargahı olan Qusarın mühasirəsini davam etdirirdilər (1, iş 1664(1), v.194).

Oktyabrın 9-da Bakı qubernatoru və Bakı quberniyası qoşunlarının komandanı general-mayor Rozenə verilmiş məlumatlara görə, üsyançılar tərəfindən Qubanın mühasirəsi qalırdı. Bu məlumatlara görə, Dağıstanda olduğu kimi, qubalılar da həzrəli Həsən bəyi xan seçmişdilər. Kürə və Samur dairələrindən Quba qəzasına 9 minlik üsyançı dəstə ilə gəlib, Həsən bəy ilə birlikdə əmrlər göndərirdilər ki, hər bir ev onlar üçün bir adam versin (1, iş 1664(1), v.194). Qəzanın kəndliləri həm də özləri üsyançılara könüllü olaraq qoşulur və birlikdə çarizmə qarşı döyüşürdülər.

General Rozen Qubada və Qusarda bütün işləri general-mayor Abdulağa Bakıxanova tapşırırmışdı. O, atlı milisləri bir yerdə toplamaq, sonra isə Bakı yerli batalyonunun birinci rotası, 150 nəfər kazakdan ibarət Şamaxı yerli komandası ilə birlikdə Qubaya gəlməli idi. Qubada yerləşdirilmiş qoşunlardan əlavə Bakı quberniyasında Bakı yerli batalyonunun ikinci rotası, Şamaxı, Lənkəran, Cavad və Göyçayın hərbi hissələri, habelə iki yüz nəfər olan Labinsk kazak dəstəsi var idi (1, iş 1664(1), v.194).

Oktyabrın 10-unda Quba ilə Qusar arasında teleqraf rabitəsi bərpa olundu. Ertəsi gün general-mayor Rozen Qubaya gəldi. Onunla birlikdə buraya Bakıdan və Şamaxıdan müxtəlif hərbi hissələr götirilmişdi (1, iş 1664(1), v.195).

Oktyabrın 20-də xəbər yayıldı ki, Qazi Əhməd böyük bir dəstə ilə Samur çayının sol sahilinə qayıtmışdır. Xəbər düz çıxdı. Tez bir zamanda Qazi Əhməd öz üsyançı dəstələri ilə Quba qəzasına qayıtdı və Quba üsyançılarına başçılığı dağıstanlı mayor Cəfərnuh bəyə tapşırırdı. O, bütün ətrafdakı kəndləri üsyançılara qoşulmağa çağırmaq üçün adamlarını göndərdi. Düşərgədəki üsyançıların başçıları arasında Şirvan alayının yunkerli Məmmədli bəy, Cibir kəndinin keçmiş kəndxudası Baba Məcid bəy, Uqur kənd sakini Molla Hacı Zəki Əfəndi var idi (133, s.91-92).

1877-ci ilin oktyabr ayının 22-sində Tiflisdən Quba qəzasına 7 araba silah götirildi. Əlavə olaraq Bakı quberniyası qoşunlarının komandanlığına, habelə artilleriya anbarının rəisinə tüfənglər üçün 24 min patron göndərmək əmri verilmişdi (2, f.45, siy.2, iş 132, v. 4-66). Ayın 23-də Qubaya tərkibində 100 nəfər olan Bakı yerli batalyon rotası, Şamaxı hərbi hissəsi, 50 nəfər atlı milis və 50

nəfər Labinsk kazakı gətirilmişdi. Hələ oktyabrın 21-də buraya 150 nəfərlik daha bir hərbi hissə yerləşdirilmişdi (1, iş 1664(1), v.195).

Oktyabrın 26-da Qubanın 6 verstliyində yerləşən İqrix kəndi yaxınlığında və həmin ayın 30-da Bakı-Quba yolunun 14 verstliyində teleqraf xətti yenidən sıradan çıxarılmışdı (133, s.93).

Oktyabrın 31-də Qubaya göndərilən dəstə qarlı dağ silsiləsini keçərək Xınalıq dərəsinə enməyə başladı. Dərənin dar yerində 300 kazakdan və Yelizavetpol könüllü atlı drujinalarından ibarət olan ön dəstə üsyançılar tərəfindən qurulmuş pusuqaya düşdü. Üsyançılar dar keçidin sürüşkən buzla örtülmüş qayalarında öz mövqelərini möhkəmləndirmişdilər. Xınalıq çayının üzərindəki körpü dağıdılmışdı. Dağıdılmış körpüyə yaxınlaşan hərbi dəstələri üsyançılar güclü atəşlə və daşla qarşıladılar. Bu zaman dağın təpəsində üsyançıların başqa dəstəsi göründü və güclü atışma baş verdi. Kazaklar üsyançılara yaylım atəşləri açdılar və onları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bir kazak öldürüldü, biri yaralandı. Polkovnik Mişenko və 16 nəfər aşağı rütbəli hərbiçisi daşdan zədə almışdılar. Üsyançılar isə 60 nəfərin cəsədini qoyub getmişdilər (1, iş 1664(1), v.215-216). Təbiidir ki, rus rəsmi sənədlərindəki bu məlumatlarda üsyançıların itkilərinin şişirdildiyi şübhəlidir.

General Rozenin razılığı ilə general-mayor Komarovun başçılıq etdiyi dördüncü Bakı yerli batalyonu noyabr ayının 1-də Məhərrəmkənddən Qusara yola düşdü. Buradan onu qarşılamaq üçün noyabrın 2-də 300 nəfərlik kazak dəstəsi göndərildi. Çünki ertəsi gün 100 nəfər rus hərbiçisi İmamqulukənddə 2 min nəfər üsyançı tərəfindən mühasirəyə alındı. Bir qədər sonra Labinsk kazaklarından ibarət hökumət qoşunu İmamqulukəndə daxil oldu. General-mayor Bakıxanovun başçılıq etdiyi qoşunun tərkibində həmçinin şirvanlılardan ibarət 1 rota, Bakı yerli batalyonunun birinci rotası, 4 batareya, 21 briqada vızodu ilə 100 nəfərlik Şamaxı hərbi dəstəsi, habelə digər 100 nəfərlik atlı dəstə var idi (1, iş 1664(1), v.213).

Baş vermiş toqquşma nəticəsində böyük itki verən üsyançılar geri çəkilməyə məcbur oldular. Döyüşdə kazakların başçısı yasavul Dolqov, uryadnik Stepanov və bir neçə başqa kazak yaralandı. Rəsmi məlumatlara görə, üsyançıların itkisi 100 nəfərə yaxın idi (133, s.93).

Knyaz Çavçavadze 4 noyabrda Axtıdan Həzrəyə gələrək vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Qusara yola düşmək qərarına gəlmişdi. Noyabrın 5-də İmamqulukənddən qayıdan hərbi dəstənin ardınca knyaz Çavçavadze də Qusara gəldi. General Rozen Samur dairəsində Qaytaq dəstəsinin olmasından və Çavçavadzenin Quba qəzasına gəlməsindən istifadə edərək qəzanın üsyanda daha yaxından iştirak edən kəndlərini bir-bir gəzməli olmuşdu. O, tərkibində Şirvan alayının dördüncü rotası, Bakı yerli batalyonunun dördüncü rotası, Şamaxı yerli komanda vızodunun dördüncü batareyasının iyirmi birinci briqadasının hissələri və 11 300 nəfərlik Labinsk kazak alayı olan hərbi qüvvə ilə 6 noyabrda İmamqulukəndə yola düşdü. Ertəsi gün İmamqulukənd əhalisinin əhval-ruhiyyəsi ilə tanış olan general-mayor üsyançıları cəzalandırmaq məqsədilə onların evlərini yandırmaq əmri verdi. Həmin gün o, Zeyxur kəndinə də getmişdi. 8 noyabrda Həzrə kəndində olan general-mayor Rozen İmamqulukənddə üsyançıların daha fəal başçılarına işgəncələr vermək tədbirini buradakı üsyançılara qarşı da tətbiq etdi. Ertəsi gün general Piral və Yasah kəndlərini keçərək Hil kəndində qərarlaşdı. Noyabrın 10-da general Rozen Əvəcuq və Köhnə Xudat kəndlərindən keçib Qusara qayıtdı (1, iş 1664(1), v.217).

Quba qəzasında baş vermiş üsyan noyabr ayının 15-nə kimi davam etdi. Əhaliyə vurulmuş ziyanın ümumi məbləği 233 972 rubla çatırdı. Çar hökuməti üsyanda iştirak etdiyinə görə qəzanın bütün əhalisini cəzalandırmaq niyyətində idi. Lakin bu qorxulu və nəticələri çox pis ola biləcək niyyəti gerçəkləşdirilməsindən imtina etmək lazım gəldi. Əgər hökumət qəzanın bütün əhalisini cəzalandırırsa idi, qubernatorun ifadəsi ilə desək, bu, sox arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilərdi (187, s.168).

Üsyan yalnız Quba qəzasını deyil, həmçinin Nuxa qəzasını və Zaqatala dairəsini də əhatə etmişdi. Oktyabrın 18-də dağistanlıların təsiri ilə Nuxa qəzasında kəndli hərəkatlarının başlanması ilə əlaqədar olaraq tərkibi 4 və 8 nizami, habelə 3 piyada rotadan ibarət Qaradəniz alayı knyaz Çavçavadzenin başçılığı ilə İlisu dərəsinə keçərək Qax kəndinə doğru hərəkət etməli oldu. Daha sonra knyaz Çavçavadze özü Nuxada qalaraq yürüşə hazırlaşdı. O, hərbi qüvvələrlə Vəndama yola düşərək

üsyancılar Quba qəzasının hüduflarında görünməyə başladılar. Onlar bütün dağ ərazilərini gəzərək üsyancı dəstələr toplayırdılar.

Oktyabrın sonlarında noyabrın əvvəllərində artıq Nuxa qəzasında və Zaqatala dairəsində də üsyən kifayət qədər geniş vüsət almışdı. Oktyabrın sonunda qubernatora tabe olan Yelizavetpol hərbi hissələrinin komandanı general-leytenant Mamatsov ali komandanlığa yazdığı raportunda göstərirdi ki, dağlılar Nuxanın və digər qəzaların əhalisi ilə gizli əlaqə saxlayaraq onları üsyən etməyə çağırırlar (133, s.96). Başqa bir sənəddə deyilirdi: «Şamaxı qəzasına nisbətən Göyçay qəzasında vəziyyət daha da pisləşmişdir. Dağlıların təsiri nəticəsində buradan da əhali üsyana qalxmışdır» (2, f.45, siy.2, iş133, v. 14). 1877-ci ildə Azərbaycanın şimal-qərbində üsyanın mərkəzi Nuxa qəzası hesab edilirdi.

Oktyabrın 29-da axşam knyaz Orbeliani məlumat verirdi ki, Dağıstan üsyancıları İlisu yaxınlığında yerləşən Sarıbaş kəndini ələ keçirmişlər və onlar Zaqatala dairəsinə hücum etməyə hazırlaşır. Eyni zamanda Yelizavetpol hərbi hissəsinin komandanı Mamatsov, «Ansux naibi Şaqo və axtılı Teyyub bəyin başçılığı ilə Nuxa qəzasına hücumu müzakirə etmək üçün Samur dairəsində ləzgilərin toplanması» haqqında məlumat almışdı. Üsyancılar haqqında çatdırılan məlumatın doğruluğunu yoxlamaq məqsədi ilə knyaz Orbeliani ertəsi gün Qaxdan 200 nəfərlik hərbi dəstəni İlisu dairəsinə kəşfiyyətə göndərdi. Hələ oktyabrın 16-da 400 nəfərlik ikinci Taman kazak alayı qabaqcadan Qaxdan Zaqatalaya göndərilmişdi. İlisu kəndinə gələn hərbi dəstə piyada hissəsini burada saxlayaraq, qalan hərbi hissələrlə Sarıbaş kəndinə yaxınlaşdı. Üsyancılar hökumət qoşununun ön hissə olan könüllü Qaradəniz alayını atlı milislərlə birlikdə kəndə buraxaraq onları daxmələrin damından və ətraf təpəliklərdən güclü atəşə tutdular. Hərbi dəstə geri çəkildi və dağlıların yeni hücumundan qorxaraq Qaxa qayıtmalı oldu. Üsyancılar isə İlisu kəndini də tutdular (1, iş 1664(1), v.204-205).

Ayın axırlarında general-mayor Mamatsovun başçılıq etdiyi hərbi hissələrin tərkibi Yelizavetpolun birinci və dördüncü rotaları, Şuşa yerli batalyonunun 2 rotası, Nuxanın yerli komandası, 400 nəfərlik Labinsk və 100-ə yaxın adamı olan Xapyor kazak alayı, Kuban kazaklarının dördüncü atlı

batareyasından ibarət idi və belə hərbi qüvvələr Nuxada yerləşirdi. Oktyabrın 30-da 400 nəfərlik Nuxa atlı drujinası Samur dairəsi ilə sərhəddə yerləşən məntəqəyə göndərildi. Eyni zamanda Mamatsov knyaz Orbelianiyə Nuxada möhkəmlənmək məqsədilə buraya gəlməyini təklif etdi. Oktyabrın 30-unda axşama yaxın ona çatdırılmış məlumata görə «4 min nəfərlik ləzgi dəstəsi bir müddət ərzində Samur dairəsinin Burca və Xnov aullarında toplanmış, Şin dərəsindən keçərək Şin və Yuxarı Göynük kəndlərində peyda olmuş, kəndlərin əhalisi isə üsyancılarla qoşulub teleqraf xətlərini xarab etmiş və poçt atlarını aparmış, bir neçə taciri və stansiya evlərini qarət etmişdilər». Dağlıların Nuxa qəzasında da peyda olmasından ehtiyat edən çar hökuməti aşağıdakı tədbirləri görmüşdü: Aşağı Göynük kəndində ətraf kəndlərdəki həyəcanların qarşısını almaq üçün qərarlaşmış Yelizavetpol batalyonunun başçısı podpolkovnik Şimanovskinin sərəncamına Nuxa şəhərindən 200 nəfərlik Labinsk kazak dəstəsi və 4 silahlı atlı kazak batareya-vzvodu göndərilmişdi. Ona möhkəmləndirilmiş hərbi hissələrlə Nuxa şəhərinin mühafizəsini təşkil etmək məqsədilə Qoxmux çölündə yerləşmək və üsyancılarla daha münasib şəraitdə nəzarət etmək məqsədi ilə Yelizavetpol quberniyası hərbi hissəsinin tərkibinə əlavə olaraq Zaqataladan üç piyada rota və iki silahlı dəstə tələb etmək barəsində göstəriş verilmişdi (1, iş 1664(1), v.205-206).

Oktyabrın 31-də səhər açılarda yüzlərlə atlı silahlı kazak, 150 nəfərlik piyada ilə Göynük kəndi yaxınlığında birləşib, Nuxa şəhərinə doğru irəliləməyə başladı. Göynük kəndinin 7 verstliyində, Qarabulaq kəndi yaxınlığında yerli kəndlilərdən ibarət üsyancı dəstə hərbi dəstəni yaxaladı. Podpolkovnik Şimanovski rəqiblərinin tufəng və artilleriya hücumundan mühafizə olunaraq, qabaqcadan üsyancılar tərəfindən tutulmuş Qarabulaq dərə keçidinə doğru üz tutdu və döyüşlərini davam etdirdi. Aşağı Göynük hərbi hissəsinə üsyancılar tərəfindən edilən hücumdan xəbər tutan Mamatsov Nuxa şəhəri yaxınlığındakı Kişçay kəndində ehtiyat saxlanmış Şuşa yerli batalyonunun bir rotası, yüz nəfəri olan Xapyor kazak dəstəsi, Yelizavetpol batalyonunun bir rotası, Nuxanın yerli hərbi hissələri və 100 nəfərlik Nuxa atlı drujinası ilə birlikdə onları qarşılamağa tələsd. Nuxa şəhərinin 8 verstliyində hərbi dəstələr birləşdilər. Keyfiyyətcə

yaxşı silahlanmış hökumət qoşunları tərəfindən təqib olunan üsyançı dəstələr İncə kəndinə irəliləyərək yolun sol tərəfindəki təpəlikləri tutdular. Silahlardan atəş açmaqla Qarabulaq kəndinə yaxınlaşan hərbi dəstələr üsyançıların müqavimətini qıra bildilər. Belə bir vəziyyət dağlıları geri çəkilməyə məcbur etdi və 300 nəfərlik atlı dəstə isə Yelizavetpol tərəfə istiqamətləndi. İncə və Qoxmux dağ silsiləsində toplanmış üsyançı dəstələr Oxut və Kiş kəndlərindən dövrələmə hərəkəti ilə asanlıqla Nuxa şəhərinə gələ bildilər və buna əmin olan general-leytenant Mamatsov onların qarşısını almaq üçün Qoxmux çölünə gəlmişdi. Ətraf təpəlikləri ələ keçirməyə çalışan üsyançı qüvvələrə piyada və artilleriya vızodu tərəfindən açılan sərrast atəşlər üsyançılar arasında çaxnaşma yaratdı və üsyançılar yenə geri çəkilməyə məcbur oldular. Qaranlığın düşməsi ilə tərəflər arasında atışma dayanmışdı. Hərbi dəstə Nuxa şəhərini gecə hücumundan qorumaq məqsədilə Kişçay kəndində gecələməli oldu. Axşam kəşfiyyatçıların gətirdiyi məlumatda deyilirdi ki, 8 min nəfərə kimi cəxalmış üsyançı dəstələr Nuxa şəhərinə müxtəlif tərəflərdən hücum etmək niyyətindədirlər. 20 min həyəcanlı yerli azərbaycanlı əhalisinin üsyançılara qoşulmaq qorxusu general-mayor Mamatsovu məcbur etmişdi ki, Nuxa şəhərini hər tərəfdən piketlərlə (kiçik gözətçi dəstələri) əhatə etsin və erməni əhalisinə silah paylasın. Gecə bir neçə dəfə müxtəlif tərəflərdən şəhərə daxil olmağa çalışan üsyançılar, hər tərəfdən gözətçi dəstələri ilə əhatə olunduqlarını hiss etdilər və hökumət qoşunlarının həm sayca çox və həm də keyfiyyətcə yaxşı silahlanmasını görüb şəhərə daxil olmağa cəhd etmədilər.

Noyabr ayının 1-də hərbi hissələr Kişçayda kiçik bir hərbi dəstəni ehtiyatda saxlayaraq Qoxmux çölündə toplandı. Burada axşama kimi davam edən atışmadan sonra üsyançılar şəhəri ələ keçirə bilməyəcəklərini anlayaraq Şin dərəsindən keçdilər və Samur dairəsinə qayıtdılar (1, iş 1664(1), v.206-208).

Üsyançı dəstələrin İlisu dairəsində olmaması xəbərini almış Mamatsov hərbi hissənin (üç Qaradəniz rotası və silahlı atlı vızod) tezliklə Nuxa qəzasına yola düşməsini, Qax kəndinə isə oktyabrın 31-də Zaqataladan Şirvan toplu rotası, Qaradəniz alayının 12 rotası, Tiflis yerli alayının on dördüncü və on beşinci rotası, Zaqatala yerli batalyonunun bir rotası, Kuban atlı bataryasının

dördüncü vızodu və polkovnik Şkurinskiyə başçılığı ilə 100 nəfər kazak gətirilməsini tələb etmişdi. Dəfələrlə verilən göstərişlərə baxmayaraq Qax hərbi dəstəsinin rəisi kapitan Sakmin üsyançılar tərəfindən tutulmuş İlisu tərəfə irəliləməkdən çəkindi (1, iş 1664(1), v.208).

Vəziyyətin gərginliyini duyan üsyançılar tezliklə İlisu dərəsinə tərk etmək istəyirdilər, lakin Zaqatala yolunda onlar polkovnik Şkurinskiyə buraya gəldiyini öyrənəndən sonra orada qaldıqları yerə mənqə tutdular. Qaxdan alınmış məlumata görə, bir dəstə Ansux naibi Şaqonun başçılığı ilə artıq Şin dərəsindən düzənlik sahəyə çıxmış və Nuxa şəhəri istiqamətində irəliləməyə başlamış, digərləri isə Qaxı tutmaq niyyətində düşmüşdülər. Şaqo və Həsən bu yerləri ələ keçirərək Yelizavetpol quberniyasının və Zaqatala dairəsinin bütün müsəlman əhalisini çarizmə qarşı üsyanə qaldırmaq məqsədini güdürdülər. Şaqo ilə Həsən arasındakı yazışmadan məlum olur ki, Həsən Qaxı tuta bilməyə idi, geri qayıdıb Şaqonun qüvvələri ilə birləşəcək, sonra isə onunla ümumi plan üzrə hərəkət edəcəkdilər. Noyabrın 2-də atışma zamanı öldürülmüş bir üsyançının cibindən tapılmış məktub da bunu təsdiq edir (1, iş 1664(1), v.209).

Polkovnik Şkurinski üsyançıların gəlişini gözləməyərək, İlisu dərəsinə enmişdi ki, üsyançıları ələ oradaca məhv etmək etsin. Qaxda 200 nəfər saxlayaraq, qalan hərbi qüvvələrlə noyabrın 2-də İlisu dərəsinə gəlmiş Şkurinski həmin kəndin 1,5 verstliyində üsyançılar tərəfindən əhatə olunmuş dərə girəcəyindən keçidi asanlaşdırmaq üçün dərəsinin tərkibində 60 nəfər olan iki ön dəstəni irəli göndərmişdi. Qalan əsas hərbi hissəsinə atışmanın baş verəcəyi sıldırım qayanın yaxınlığında yerləşirdi. Üsyançılar hərbi dəstəni qorxutmaq üçün ardıcıl atəş açırdılar. Lakin sağ tərəfdən üsyançılara yaxınlaşan hökumət hərbiçiləri onları atəşə tutdular, sol tərəfdən gedən ön dəstə isə üsyançılarla üz-üzə gəlmədi və aşağı düşərək Kürmük çayının məcrası ilə irəliləməyə başladı. Dərənin bu hissəsinə üsyançılardan təmizləyən Şkurinski İlisu kəndinə ehtiyatlı hərəkətini davam etdirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hərbi qüvvələr üç saat davam edən atışmadan sonra yalnız 1 verst irəliləyə bilmişdi. Geri çəkilən üsyançılar dik təpəliklərdə və kəndin içərilərində möhkəm dayanaraq hərbi dəstə üçün yolu boşaltdılar. Şkurinski əvvəl təpəlikləri ələ keçirmək,

sonra isə kəndə daxil olmaq qərarına gəldi. Yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr tezliklə təpəlikləri ələ keçirdilər və bundan sonra əsas hərbi hissə maneəsiz olaraq kəndə daxil ola bildi. Bu döyüşdə üsyançılardan 150 nəfər həlak oldu (1, iş 1664(1), v.211).

Qax hərbi dəstəsinin komandanı kapitan Sakmin Göynük kəndinə hərəkət edərkən Qarabulaq kəndi yaxınlığında üsyançılar tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Hərbcilər bir neçə dəfə hücumla keçmiş, lakin bu hücumlar nəticəsiz qalmışdı. Qarabulaq dərəsini keçməyə çalışan hərbi dəstələr üsyançıların hücumlarına məruz qalırdı. Düzənlik sahəyə qalxdıqdan sonra hərbi dəstə kəncə quraraq, səhərdək belə vəziyyətdə qalmışdı. Səhər tezdən onlar üsyançılarla vuruşmanı davam etdirdilər və hərəkət edərək Qoxmux çölündə hərbi qüvvələri qarşılaşmağa göndərilmiş Nuxa hökumət dəstələri ilə birləşdilər. Həmin gün kapitan Sakminin hərbi dəstəsi Nuxaya gəlib çıxma bildi (1, iş 1664(1), v.211).

Oktyabrın axırları-noyabrın əvvəllərində hökumət qoşunları ilə üsyançı dəstələr arasında toqquşmalar əsasən Nuxa qəzasının qərb hissəsində davam edirdi. Təbii ki, yerli əhali üsyançıları dəstəkləyirdi. Üsyançılara qarşı amansız cəza tədbirlərinin görülməsi, onların bəzilərinin qəddarlıqla edam edilməsi yerli əhali içərisində vəhşət yaratmaq məqsədini güdürdü. Elə buna görə də noyabrın 5-ində Nuxa qəzasının şərqində Samur dairəsi Ağalığ kənd sakini, üsyan təşəbbüsünü irəli sürmüş Molla Abdulla əfəndinin üsyana çağırış çıxışları istənilən effekti vermədi. O, öz ətrafına Xaçmaz sahəsi Yuxarı Yerik kənd əhalisinin az bir hissəsini cəlb edə bildi. Molla Abdulla əfəndi Xalxal və Xaçmazda «təhrikçi çağırışlar» göndərmişdi. Bundan xəbər tutmuş qubernator əhalinin kütləvi şəkildə bu üsyana qoşulmasının qarşısını almaq üçün buraya hərbi qüvvələr göndərmişdi. Molla Abdulla əfəndinin başçılığı ilə başlanan üsyanın qarşısı hərbi hissələr tərəfindən tezliklə alınır (1, iş 1664(1), v.212). Bu, Nuxa üsyançılarının son çıxışı oldu.

Nuxa qəzasında üç gün davam edən döyüşlərdə (oktyabrın 31-indən noyabrın 2-sinə kimi) 200-dən 300 nəfərə qədər üsyançı öldürülmüşdü (133, s.99).

Beləliklə, üsyançılar o dövr üçün müasir olan silahlarla təchiz olunmuş hökumət qoşunları qarşısında dayana bilmirdilər. Quba, Nuxa və Zaqatala üsyançıların əsas məğlubolma səbəbi

həmçinin onların ayrı-ayrılıqda baş verməsi, onlar arasında əlaqə və birliyin olmaması, qüvvələrin son dərəcə qeyri-bərabərliyi idi.

General Mamatsov üsyançıları cəzalandırmaq üçün noyabrın 2-də 100 nəfər atlıdan ibarət olan Nuxa drujinasını kazak hərbi dəstəsi ilə birlikdə kəndlərə göndərmişdi. Qəzanı Dağıstandan gəlmiş dağlı üsyançılarından «təmizləmək» məqsədi ilə buraya noyabr ayının 4-də Nuxa şəhərindən Şimanovskinin başçılığı ilə tərkibində üç rota piyada, 200 kazak və iki top olan hərbi hissə yola salınmışdı. Hərbi dəstə noyabrın 4-dən 15-ə kimi üsyan baş vermiş kəndlərdə olub, üsyan təşkilatçıları və fəal iştirakçıları həbs etmiş, onların evlərini yandırmış və əhəldən silahları müsadirə etmişdi (1, iş 1664(1), v.212).

Yuxarı Göynük kəndinin 13 və Aşağı Göynük kəndinin 25 sakini üsyanda fəal iştirak etdiklərinə görə həbs olundular və onların evlərinə od vuruldu. Zaqatala dairəsinin Ləkit-Kötüklü, Sarıbaş, İlisu, Qaşqaçay kəndlərinin 9 nəfər sakini, o cümlədən Sarıbaş kəndinin kəndxodası yüzbaşı Səməd Məhəmmədbəşir oğlu, İlisu kənd sakini Hacı Əzizəğa oğlu, Rizvan Rizvan oğlu, Mirzəli Molla Məhəmməd İbrahim oğlu və həmin kəndin kəndxodası Mazan Abakar oğlu, Qaşqaçay kəndinin sakini Osman Ramazan oğlu, Ləkit-Kötüklü kənd sakini Qədimsənən Murad oğlu ömürlük Sibirə sürgün olundular. Qax, Sarıbaş və İlisu kəndlərinin 6 və Zəyli, Bum, Ləkit, Sarıbaş kəndlərinin 13 sakini Rusiyanın daxili quberniyalarına 6-8 il müddətinə katorqa işlərinə göndərilmişdilər.

Qüzey Azərbaycanın şimal qəzalarında baş vermiş 1877-ci il üsyanının iştirakçıları arasında əlaqənin olmamasına baxmayaraq, onları vahid məqsəd çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə birləşdirirdi. Üsyanın başlıca səbəbi çarizmin milli-müstəmləkə zülmü, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı idi. Elə buna görə də bu üsyanlarda əhalinin demək olar ki, təbəqələrinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Lakin hərəkətin əsas hərəkətverici qüvvələri, əlbəttə ki, Azərbaycan kəndliləri təşkil edirdilər.

Üsyançıların daha zəif silahlanması və gözlənilən köməyin gəlməməsi, yəni rus-türk cəbhəsində türklərin məğlubiyyəti nəticəsində, bəzi üsyan başçıların Türkiyədən gözlədikləri maddi

və mənəvi yardımın alınmaması kimi bu və ya digər səbəbdən bu üsyanın tezliklə yatırılmasına gətirib çıxartdı.

Qafqazda baş vermiş növbəti üsyan çarizmi bərk narahat etmişdi. Çünki üsyan Qüzey Azərbaycanın şimal qəzaları ilə birlikdə Dağıstana, Çeçenistana və hətta şərqi Gürcüstana qədər olan ərazilərə yayılmışdı.

Çar qoşunları ilə həlledici vuruşmalardan çəkinmələrinə baxmayaraq, üsyançılar onlara güclü zərbələr endirir və bəzən yaxşı silahlanmış çar qoşununu geri çəkməyə məcbur edirdilər. Rusiya qoşunları ilə müqayisədə çox pis silahlanmış çoxsaylı üsyançıların tərkibində yoxsul kəndlilərlə bərabər varlıqlar da vuruşurdular. Bu isə üsyançıların çarizmə «cihad» elan etməsindən və Qafqaz xalqlarının birliyindən irəli gəlirdi.

1877-ci il üsyanı Azərbaycan xalqının qəsbkarlara qarşı azadlıq mübarizəsi tarixində mühüm yer tutur. Məğlub olmasına baxmayaraq, üsyanın böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Bu, xalqımızın azadlıq uğrunda, müstəmləkəçilik əleyhinə ön kəskin çıxışlarından biri idi. Üsyan Şimali Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizə aparmağa qadir olan qüvvələrin ictimai zəmininin xeyli geniş olduğunu bir daha sübut etdi.

2.3. Qaçaq hərəkətinin yüksəlişi

İslahatdan sonrakı dövrdə daha geniş yayılmış kəndli çıxışları formalarından biri də qaçaq hərəkəti idi. Hökumətin təqiblərindən, ağır zülmündən qaçaraq dağlarda, meşələrdə gizlənən və yerlərdə hökumət məmurlarına qarşı mübarizə aparan adamları, xalq «qaçaq» adlandırırdı. Xalq qaçaqları sevir və onları qoruyurdu. Müxtəlif quldur cinayətkarlar da özlərini «qaçaq» adlandırır və ağır cinayətlər törədirdilər. Kəndlilərin özləri bu cür şəxslərə qarşı çıxır və onlara qarşı mübarizə aparırdılar. Çünki, bu cinayətkar ünsürlər varlıya, yoxsula məhəl qoymadan kəndliləri qarət edirdilər. M.Qorkinin yazdığı kimi, «bəli, bizim əyalətlərdə həm xalqın müdafiə etdiyi mərd qaçaqlar və həm də xalqın nifrət etdikləri quldurlar da olmuşdur» (9). Lakin sonuncuların fəal kəndli çıxışı formalarından biri olan qaçaq hərəkəti ilə heç bir əlaqəsi yox idi və təbii ki, onlar bizim tədqiqat obyektimiz ola bilməzlər.

Qaçaqqlar haqqında ilkin məlumatlar XIX əsrin birinci yarısına aiddir. O zaman qaçaq hərəkəti yenidən formalaşmaqda idi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı və müstəmləkə zülmünün güclənməsi ilə əlaqədar olaraq sonralar XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində Şimali Azərbaycan kəndində yoxsul kəndli və sahibkar aralarındakı ziddiyyətlər daha da kəskinləşməyə başlamışdı. Bu isə özünü həmçinin qaçaq hərəkətinin genişlənməsində də büruzə verirdi. Bütün Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda geniş miqyasda yayılmış qaçaq hərəkəti yerli bəylərə, çarizmin milli-müstəmləkəçi zülmünə qarşı çevrilmişdi və silahlı mübarizə səciyyəsi daşıyırdı (119, s.808).

Rəsmi hökumət dairələri qaçaqları «quldur», onların çıxışlarını «quldurluq» adlandırır, əməllərini isə cinayətkarların, qatillərin və soyğunçuların əməlləri ilə eyniləşdirirdi. Lakin çar idarələri belə bir faktla bəzən razılaşırdılar ki, qaçaq «quldurluğu» əsasən zülmkarlığa qarşı etirazdır. Əsil qaçaqlar xalq qisasçıları idilər. Onlar ağır həyat şəraitində əzabçəkən kəndlilərə yaxından köməklik göstərirdilər. Bu köməklik onlara qanlar hesabına başa gəlirdi. «Qafqaz» qəzeti yazırdı: «İslahatdan sonrakı illərdə, kəndlilərin mübarizəsinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq çar məmurlarının, xüsusən polislərin öldürülməsi halları tez-tez baş verir» (6, 1874, №78).

Kəndlilərin düşər olduqları ağır vəziyyət, torpaq paylarının və su mənbələrinin kəskin surətdə azalması, vergi və mükəlləfiyyətlərin artırılması, çarizmin müstəmləkəçi köçürmə siyasəti, kəndlilərə qarşı çar məmurlarının köbud rəftarı, suyun qeyri-bərabər bölüşdürülməsi və s.b.k. digər səbəblər qaçaq hərəkətinin güclənməsinin əsas şərtləri hesab oluna bilər. «Zaqafqaziya» qəzeti yazırdı: «Aramsız davam edən qaçaq hərəkətinin kökünü torpaq qarışıqlığı təşkil edir, desək burada səhvə yol vermiş olarıq. Həmçinin də əgər insanlar öz hüquqlarını qanunlarla həyata keçirə bilmirlərsə, başqa üsullara, o cümlədən zorakılığa, gücə, silaha əl atmalıdırlar. Bu isə qaçaq hərəkətinin rüçeymidir» (5, 1913, 6 mart).

Quba qəzasında fəaliyyət göstərmiş qaçaqlardan birinin Qaçaq Qərib Qəribovun 1900-cü ildə edam ərafəsində dediyi sözlər qaçaq hərəkətinin ictimai köklərini açıqlamaq baxımından çox qiymətlidir: «Qardaşım kimi mən də həmkəndlimiz Xoca bəyə

qarşı mübarizə aparırdım. Xoca həy bizi var-yoxdan çıxarıb dilənçi etmişdi. Qardaşım ömrünü dilənçi kimi başa vurdu. Mən dilənçi kökündə bir təhər gün keçirirdim. Xoca həy mənə göz verib işiq vermirdi. Doğma kəndimdə mənə rahat yaşamağa qoymurdu, buna görə də mən hökumətə qarşı qəzəblənib kənddən çıxdım və ailəmizə etdiyi bütün pisləklərin əvəzində intiqam almaq istədim» (78, s. 53-54).

Yeniyetmə uşaqların da qaçaqlarla birlikdə vuruşması və onlara yaxından kömək göstərməsi kimi faktlar da az deyildir. Qaçaq Əbdül Kərimin dəstəsində mübarizə aparən 16 yaşlı Əli Bayram oğlu özünün qaçaq dəstəsinə qoşulmasının səbəblərini belə izah edirdi: «Atam vəfat edərkən 2-3 yaşım olardı. Böyük qardaşım mənə həmişə xeyirli məsləhətlər verərdi. Sonralar ... günün çox hissəsini işləyirdim. Anam bir yerdə dincəlmək bilməzdi, gecə-gündüz işləyirdi ki, biz ac qalmayaq» (2, f. 370, siy.1, iş 19, v. 340).

Kəndxudaların və hökumət məmurlarının özbaşınalıqları, kəndlilərin amansızasına soyulmaları, rüşvətخورluğun artması kəndli hərəkatının başqa formalarının genişlənməsinin səbəbi olduğu kimi, qaçaq hərəkatının yüksəlişinə də təkan verirdi. Bir sənəddə oxuyuruq: «Keçən ilin qışında pristav Mahmud həy Püstəmbəyov qəza raisini Əfətli kəndinə (Şuşa qəzası R.N.) öz evinə dəvət edərək onunla birlikdə kəndxudaları və kənd hakimlərini seçmişdilər. İbiş Kərbəlayı Hacıhəmməd oğlundan 200 rubl püşvət alaraq onu Ağcabədi kənd cəmiyyəti üçün kəndxuda seçdilər. Məhəmmədخان adlı bir nəfərdən 300 rubl pul alaraq onu Xəlfərəddinli kənd cəmiyyətinə kəndxuda göndərdilər. Püstəmbəyov tərəfindən Ağalar adlı sahibkar Xocəvənd kəndində kəndxuda təyin edilmişdi. O, Ağalardan 150 rubl rüşvət almışdı. Bundan əlavə Püstəmbəyov həmin kənddə baş hakim işləyən Əsgər Məhəmmədəmin oğlundan 300 rubl alaraq onu işində saxlamışdı. Ovşar kəndində 400 rubl pul alaraq Əmrəli adlı bir nəfər kəndxuda seçilmişdi» (1, iş 3982(1), v.124). Şübhəsizdir ki, bu qədər rüşvət vermiş şəxslər təzə vəzifədə işləyərkən yerli kəndlilərdən həmin vəsaitdən artıq məbləği «çıxaracaqdılar».

Biz Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun 1907-ci il tarixli «xilaskaranə məktubunda» qaçaq hərəkatının hökumət üçün təhlükəli ictimai hadisə olduğunu aydınlaşdıran maraqlı etirafına

təsədüf edirik. Canişin bu məktubunda bir sıra olaylara aydınlıq gətirdikdən sonra Şimali Azərbaycanda «quldurluğu və quldurları» törədən səbəblərini izahına keçərək yazırdı: «Kənddəki hakimiyyət nümayəndələrinin kobud özbaşınalıqları və qanunsuz hərəkatları nəticəsində vergi və mükəlləfiyyətlərin bütün ağırlığı yoxsul kənd camaatının üzərinə düşür, həm də kənddəki hakimiyyət nümayəndələrinin bu cür hərəkatları haqqında polisə edilən bütün şikayətlər nəticəsiz qalır. Belə özbaşınalıq incidilən adamlarda qəzəb və intiqam hissləri oyadır, bu isə talanlarda, söyğünçuluqda və qətlərdə özünü göstərir. Belə vəziyyət, müsəlman qəzalarında quldur dəstələri əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur» (52, s.88).

Əlbəttə, Vorontsovun məktubunda qaçaq hərəkatını doğuran əsil, dərin ictimai səbəblər aşkara çıxarılmırdı və çıxarıla da bilməzdi, çünki bu halda canişin xidmət və müdafiə etdiyi ictimai quruluşu pisləmiş olardı. Lakin çar müstəmləkəçisinin bu sözləri qaçaq hərəkatını kəndlilərin ictimai zülmə və ədalətsizliyə qarşı fəal etirazını əks etdirən sosial bir hadisə kimi etiraf etməsinin özü qaçaq hərəkatının geniş yayıldığı və yuxarı dairələri narahat etdiyini bir daha sübut edir.

Çarizmin cəza aparatının nümayəndələri də qaçaq hərəkatının siyasi vəziyyətlə əlaqədar olduğunu göstərirdilər. Tiflis məhkəmə palatasının prokuroru Vasilkov Cənubi Qafqazda yerli əhalinin, xüsusilə müsəlman əhalisinin «mədəni səviyyəsinin aşağı olması», «yerli mühafizənin (zemskaya straja R.N.) qənaətbəxş olmaması», «polislin şəxsi həyatının düzgün yığılmamasını, onların mənəvi və xidməti keyfiyyətlərinin lazımı səviyyəyə uyğun gəlməməsini» qaçaq hərəkatını doğuran səbəblərdən hesab edir (1, iş 3993(1), v.48-49).

Qaçaqar əsasən yerli əhalinin köməyindən istifadə edirdilər. Kəndlilər onları geyim, ərzaq və silahla təmin edir, təhlükəli anlarda evlərində gizlədir, lazımı məlumatlar və məsləhətlər verir-dilər. A.S.Frenkel yazırdı: «Qafqazda quldurluq (qaçaqçılıq N.R.) və qarətlər kəskin və təhlükəli səciyyə daşıyır. Əhalidən böyük dəstək alan dəstələr fəaliyyət sahələrini genişləndirirdilər. Qafqazda quldurluq ayrı-ayrı adamlar tərəfindən təşkil edilir, böyük dəstələrə çevrilir və geniş əraziləri əhatə edir» (249, s. 2). Həmin müəllif dana sonra qeyd edirdi ki, «Qafqaz qaçaqları,

abrekləri və ümumiyyətlə quldurları» xalqın gözündə əfsanəvi qəhrəmanlara çevrilmiş nümayəndələrə malikdirlər. XIX əsrin son çarinasında və XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol bölgəsində Dəli Əli, Ləzgi Həsən, Qəmbər, Qarabağda Suleyman və Murtuza, Nuxa qəzasında Qutqaşanlı Molla Yusif Kərim Əfəndi, Qazax qəzasında Tanrıverdi, Kərim, Əli Xıdır oğlu, Tovuz bölgəsində Qandal Nağı, Zəngəzur və Haxçıvanda Qaçaq Nəbi, Quba qəzasında Qərib, Şıxzada, Əlibəy və Əliyar, Lənkəran qəzasında Hacağa, Babakişi, Sultan və başqalarının başçılığı ilə qaçaq hərəkəti genişlənməmişdi.

Qaçaq dəstələri adətən Sibir sürgünündən, həbsxanadan qaçanlardan, habelə məhkəmə zalında ona qarşı şahidlik etmiş düşmənlərindən, satqınlardan, onları qaçaq salmış kənd hakimiyyətindən, həmçinin sevgililərini əlindən alanları cəzalandırmaq məqsədini qarşıya qoymuş adamlardan ibarət idi (250, s. 9). Qaçaqların içərisində bütün zümrələrin nümayəndələri var idi. Qaçaqların gizlədilməsini, onların tərkibinin artmasını və s.-ni məhz bunlarda görünən hökumət məmurları rəsmən belə hesab edirdilər ki, əgər ciddi tədbirlər görülməsə «bu xırda dəstələr daha böyük dəstələrin özəyinə çevriləcək və nəticədə ... vəziyyət fəvqəladə dərəcədə çətinləşəcəkdir» (1, iş 1479, s.8).

Qaçaq hərəkətinin ictimai məğzini Naxçıvan, Zəngəzur qəzalarında və müxtəlif qonşu bölgələrdə otuz ilə yaxın fəaliyyət göstərmiş məşhur Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin fəaliyyəti daha yaxşı aşkarlayır. Bu el qəhrəmanı haqqında külli miqdarda tarixi və bədii ədəbiyyat mövcuddur (56, s.168-179; 52, s.87-92; 117, s.37-48 və s.).

Azərbaycan folklorçu ədəbiyyatşünası Ə.Axundov tərəfindən Qaçaq Nəbi haqqında toplanmış arxiv materiallarından, xatirələrdən məlum olur ki, Nəbi istismarçıların barışmaz düşməni idi və kəndliləri çar hökumətinin, torpaq sahibi olan bəylərin, varlı kəndlilərin, yerli camaatı soyub talayan tacirlərin və sələmçilərin zülmündən bacardığı kimi müdafiə edirdi.

Nəbi 1854-cü ildə Zəngəzur qəzasının Aşağı Mollu kəndində anadan olmuşdur. Onun atası Alı kişi böyük ailəni çətinliklə saxlayırdı. Hələ uşaq ikən Nəbi kənd varlığı olan Kərbəlayı Cəfərin təsərrüfatında çoban işləmiş və özbaşınalığın, zülmün bütün dəhşətlərini şəxsən öz üzərində hiss etmişdi. O, muzdur olduğu

halda çar məmurlarının və ağalarının əleyhinə çıxırdı, qolçomaqların və mülkədarların zəhmətkeşlərə qarşı dözülməz hərəkətləri ilə razılaşmırdı, «dikbaşlıq» edir və hökumət göstərişlərinə etinasızlıq göstərirdi. İyirmi bir yaşlı olan Nəbi Aşağı Mollu kəndi sakinlərinin torpaqlarını zəbt etmiş mülkədar Məmməd bəyi ağır yaralamış və bu hadisədən sonra qaçaqlıq etməyə başlamışdı (56, s.170). Bir neçə ildən sonra o, həbs edilmiş, lakin tezliklə həbsxanadan qaça bilmişdi. Bir qədər sonra Nəbi yenə həbs olunmuş və yenə də həbsxanadan qaçmışdı (56, s.174). Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra varlılara divan tutmaq məqsədilə öz ətrafına qisasçılarını yığaraq, dəstə yaratmışdı. Nəbinin həyat yoldaşı Həcər də onunla birlikdə çar hərbi hissələrinə qarşı vuruşmalarda iştirak etmiş və xalq arasında geniş tanınmışdı. 1885-1896-cı illərdə Qaçaq Nəbinin fəaliyyəti daha da genişlənir. Ayrı-ayrı dövrlərdə onun dəstəsində 75-80 nəfər qaçaq olurdu (117, s.39).

Kəndlilərin həyatı mənafeələrini Nəbinin necə müdafiə etdiyini parlaq surətdə göstərən bir fakta nəzər yetirək. Zəngəzur qəzasının Zeyvə kəndində ən münbit torpaqlardan varlı kəndlilər və iri torpaq sahibləri istifadə edirdilər. Payına az məhsuldar, bəzən də təsərrüfat üçün tamamilə yararsız olan torpaqlar düşən əsas kəndli kütləsi isə ağır ehtiyac içərisində yaşayırdı. Torpaq çatışmazlığı zəminində demək olar ki, kəndlilərin çoxunda varlılarla yoxsullar arasında münafişələr olurdu. Kəndlilərin şikayət etmədikləri idarə, orqan qalmamışdı. Kəndlilərin torpaq uğrunda bu inadlı mübarizəsi hakimiyyət orqanlarını təhqiqat aparmaq üçün Tiflisdən xüsusi məmurlar göndərməyə vadar etmişdi. Əhali bunu Nəbiyə xəbər verir. Nəbi yolda məmurların qabağını kəsib onları hədələmiş və ədalət tələfini saxlamağı tələb etmiş, əks təqdirdə isə onlara divan tutacağını bildirmişdi. Bu hadisə çəkişməyə son qoymuş, məmurlar Nəbinin qorxusundan mübahisəni şikayətçilərin xeyrinə həll etmişdilər (6, 1895, 27 sentyabr).

Əlimizdə olan digər bir məlumata görə, Naxçıvan qəzasında bir sıra kəndlilərin, xüsusən Nəsirvaz və Urmis kəndlilərinin əhalisi Nəbinin köməyi ilə ağır vergi yükündən xilas ola bilmişdi. Adları çəkilən kəndlilərin sakinləri həyatbaşı vergisini ödəməyi bilməmiş, buna görə də hakimiyyət orqanları bu kəndlərə atlı polis dəstələri göndərmişdi. Həmin dəstələr əhalinin bütün əmlakını əllərindən

almışdı. Nəsirvazlılar və urmisililər öz dəstəsi ilə birlikdə yaxınlıqda olan Nəbidən kömək istəmişdilər. Nəbi Nəsirvaza və Urmisə gəlib, kəndlilərin əmlakını özlərinə qaytarmış, varlı kəndlilər istisna olmaqla yerdə qalan kəndliləri onlardan həyatbaşı vergisinin artıq alındığını bildirən qəbzlə təmin etmişdi (6, 1895, 27 sentyabr).

Qaçaq Nəbi varlı kəndlilərdən alınmış qənimətin hamısını yoxsul kəndlilərə paylayırdı. Onlar da öz növbəsində Nəbidən heç nəyi əsirgəməirdilər. Kəndlilər lazım gələndə qaçaqları patronla, ərzaqla təmin edir və başqa vasitələrlə kömək göstərirdilər. Onlar hətta qaçaqları öz evlərində gizlətməkdən belə çəkinməirdilər. Məsələn, Naxçıvan qəzasının Bilöv kənd sakini Səfər İsmayıl oğlu Nəsirvaz saninləri Məmməd Cəfər Hacı Vəli bəy oğlu və onun qardaşları İbrahim bəy və Mehdiqulu, Hacı Vəlibəyın uşaqları, Babaxan Kərbəlayı Şahəli oğlu, Baxışəli Kərbəlayı Şixəli oğlu və Rəvankazım Vəli Məmməd oğlu evlərində «quldur» dəstələrini gizlətdiklərinə görə Naxçıvan polisləri tərəfindən həbs olunmuşdular (1, iş 3982(1), v.121).

Nəbinin dəstəsi çar hakimiyyət orqanlarını təşvişə salırdı. Qaçaq Nəbiyə qarşı mübarizə aparmaqda bu orqanlara müstəmləkəçilərə «üzdə» xidmət edən yerli bəylər də yaxından gümək göstərirdilər. Qaçaq Nəbinin dəstəsi təqiblərdən cəld uzaqlaşır, lakin tez-tez qeyri-bərabər döyüşlərə girir və qalib kimi çıxırdı. «Qafqaz» qəzeti hökumət qüvvələrinin Qaçaq Nəbiyə qarşı mübarizədə dəfələrlə aciz qaldığını yazırdı (6, 1893, 9 iyun). Qaçaq Nəbinin fəaliyyət göstərdiyi bölgələrin məmurları öz qeydlərində bu hərəkət qarşısında gücsüz olduqlarını etiraf etməyə məcbur olurdular. Ələkeçməz Qaçaq Nəbi təqribən eyni vaxtda bir neçə qəzada fəaliyyət göstərir, sahibkar bəyləri, çar müstəmləkəçilərini təşvişə salırdı. O dövrün mətbuatında verilmiş məlumata görə, Qaçaq Nəbi 18 nəfərdən ibarət dəstəsi ilə 1894-cü ilin oktyabrında Naxçıvan qəzasında bir sıra təsirli basqınlar etmiş, ələ keçirdiyi qənimətləri isə həmin ayın 15-də isə Zəngəzur qəzasında yoxsul əhaliyə paylamışdı. Nəbinin qaçaq dəstəsi ilə qəza rəisinin hərbi dəstələri arasında 3 saatdan çox atışma davam etmişdi. Sayca üstün olan hökumət polis dəstəsi ilə toqquşmanın davam etdirilməsinin mənasızlığını anlayan Nəbi dəstəsini geri çəkərək aradan çıxmışdı (6, 1894, 29 oktyabr).

Ümumxalq müdafiəsi Qaçaq Nəbini ələkeçməz etmişdi. Tərədilən bütün əməllərin Nəbinin adı ilə bağlı olduğunu anlayan hakimiyyət orqanları belə qənaətə gəlmişdilər ki, hərəkətin qarşısını yalnız rəhbərin öldürülməsi ilə almaq mümkündür.

1895-ci ilin payızında Nəbi Cənubi Azərbaycanda olarkən Naxçıvan qəza rəisi Slavoçinski İrəvan qubernatorunun razılığı ilə Urmiya şəhərində yaşayan Ordubad taciri Paşa Hacı Fərəc oğluna Nəbinin öldürülməsinin təşkilini həvalə etmişdi. Bunun müqabilində qəza rəisi Hacı Fərəci qızıl medalla təltif edəcəyini və ona min rubl məbləğdə pul verəcəyini vəd etmişdi (117, s.46).

Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə, 1896-cı ilin 12 martında dəstənin iki üzvü Şah Hüseyn və Kərbəlayı İman ələ alınır və onlar Larni kəndində Qaçaq Nəbini öldürdülər (119, s.805-808). Belə bir fikir vardır ki, Nəbi öz yoldaşları tərəfindən deyil, İran polis hissələri ilə atışma zamanı öldürülmüşdür. Tədqiqatçı R.Rüstəmzadə özünün «Qaçaq Kərəm və «Keçmişdə qaçaqlar»» adlı əsərində həmin fikri xüsusilə təsdiqləyir. Qaçaq Nəbinin qəbri Cənubi Azərbaycanda Qənbər kəndindədir. Qədirbilən xalqımız onun adı ilə bağlı gözəl mahnılar qoşmuş və əfsanələr yaratmışdır.

Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş qaçaqlardan biri də 1860-cı ildə Qazax qəzasının Qıraqqəsəmən kəndində kəndli ailəsində anadan olmuş Kərəm İskəndər oğlu idi. Onun atası İskəndər Molla Zal oğlu da qaçaq olmuşdur. Öz dövrü üçün kifayət qədər savad almış İskəndər hökumətə ərizə ilə müraciət edib, ona müəyyən torpaq sahəsi verilməsini xahiş etmişdi. Lakin yerli bəylər ona böhtan atmışdılar.

Təqiblərdən gizlənən İskəndər 5 il müddətində qaçaqlıq etmişdi. Lakin XIX əsrin 60-cı illərində canişin tərəfindən əfv olunmasına baxmayaraq, yenidən bir sıra böhtanlara məruz qalan İskəndər yenə də həbs edilir (67, s.13-14). O, 1876-cı ildə Sığnağ qəzasının poruçiki Nasidzeinin 30 baş iribuynuzlu mal-qarasının aparılmasında ittiham olunub inzibati qaydada sürgün edilmişdi. Tezliklə sürgündən qaçmış İskəndər Qazax qəzasına qayıdaraq qaçaq kimi mübarizəyə girişmişdi (1, iş 3982(1), v.94). 1880-cı ildə Tiflis quberniyası Yermuğanlı kənd sakininin 14 atını, iki ildən sonra isə həmin kənddən olan Məmməd Murtuz oğlunun 17 baş mal-qarasını qaçıraraq, 1884-cü ildə İskəndər Eçmədzin kəndlisinin 7 ökuzunu aparmışdı. Həmin ildə İskəndərin qaçaq dəstəsi ilə bir

neçə Qıpaqqasəmənli sakini arasında baş vermiş atışmada onun silahdaşları Molla Vəli Məmməd oğlu və Məşədi Əli Ələsgər oğlu öldürülmüş, Bayram Məşədi Əli oğlu isə yaralanmışdı. İskəndər də bu atışmada öldürülmüşdü (1, iş 3982(1), v.94-95).

Onun oğlu Kərəm hələ 15 yaşında ikən Qazax-Yeniböyazid sərhəddində 14 erməni və 5 iranlının əmlakını qarət etdiyinə görə ittiham olunmuşdu. 1876-cı ildə o, Qaralar kənd sakini Səməd Əhməd oğlunu öldürməkdə ittiham olunmuşdu. Lakin sübut olmadığına görə azadlığa buraxılan (66, s.139) Qaçaq Kərəm atası ilə birlikdə 1876-cı ildə varlı həmkəndlisi Mirzə Ağa Həsən oğlunun əmlakını talan etməkdə və digər «cinayətlər» görə ittiham olunaraq, həbs edilmişdi. Yəni də sübut olmadığından onu azadlığa buraxmağa məcbur olmuşdular (1, iş 3982(1), v.96). Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həbsxana «çarizmin əlində dini, siyasi və digər cinayətləri törədənlərə qarşı bir silah idi» (121, s.46) və xalqları itaətdə saxlamaq üçün bu «silahdan» geniş istifadə edilirdi.

Kərəm bir igid mübariz kimi dərhal şöhrətlənmədi. O, əvvəllər dağlara çəkilmək, qaçaqlıq etmək, kimdənsə intiqam almaq niyyətində olmamışdı. Atasının haqsız tutulub Sibirə sürgün edilməsi, sürgündən qaçdıqdan sonra isə təqib olunması, nəhayət, öldürülməsi onda düşmənlərinə qarşı intiqam hissi oyatmışdı. O, hətta, süd qardaşı İsrafil ağanın da düşməninə çevrilmişdi. Kərəmin mübarizəsi əvvəllər kortəbii səciyyə daşsa da, sonralar bu çıxış ictimai məzmun almağa başlamışdı. Öncə yalnız atasının intiqamını almaq barədə düşünən Kərəm tədricən el-obanın havadarına çevrilmişdi (14, 1988, №4, s.185).

Kərəm atasının qatilini öldürdükdən sonra təqiblərdən uzaqlaşaraq dağlara çəkilir. Polislərlə atışmaların birində Kərəm onu təqib edən məmuru öldürmüşdü (66, s.138-139). Kərəmin igidliyinin nəticəsi idi ki, Yelizavetpol quberniyasının bir sıra qəzalarında onun adı azgün hökumət məmurlarını lərzəyə salmağa başlamışdı. O, döyüşkən qaçaqlardan dəstə yaradaraq dağlarda, meşələrdə qərar tutur və oradan da çar məmurlarına, xalqın zülmkarlarına hücumlar edirdi.

Kərəmin qaçaqlıq etməsinin digər səbəbi onun ailəsinin Dağıstana-Teymurxanşuraya sürgün edilməsi idi. Qaçaq hərəkətinə həqarətlə yanaşan, ona nifrət bəsləyən Q.M.Tumanov

Qaçaq Kərəm simasında qaçaq hərəkətinin səbəbini belə izah edirdi: «Öz ləyaqətini qorumaq naminə cinayət edən şəxslər cəmiyyətdə həmişə qəhrəmanlar sırasındadırlar. Kərəm quldur olandan bəri o, xalqın gözündə şəxsən belə qəhrəman olmuşdur: öz yaxın adamları ilə münasibətdə edilmiş ədalətsizliklərə görə o, nüfuzlu adamlardan qisas almışdır» (245, s.8).

Kərəmin el qəhrəmanı kimi tanınmasında 1885-ci il iyulun 10-da baş vermiş hadisə mühüm rol oynamışdı. Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Karvansara və Tərsçay poçt stansiyaları arasında «həmin qəzanın sakini Kərəm İskəndər oğlunun başçılıq etdiyi quldur dəstəsi həddindən artıq kobud quldurluq əməli etmişdir; belə ki, yoldan gedib-gələnlər saxlanılmış və 40 nəfərdən artıq şəxs qarət olunmuşdu» (1, iş 3982(1), s.364). Bu hadisə böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Qazaxın qəza rəisi bu olay barəsində teleqramla belə məlumat verirdi: «... Kərəmin dəstəsi Çuruslayski postunun 4 verstliyində gedib-gələnlerin hamısını çaxlayaraq, onların pullarını və əşyalarını qarət etmişdir. Onların arasında tacir Səfərov, İrəvan şəhərinin müstəntiqi Kurnosov, hərbi müstəntiq Usakovski, qasid Şetinin və başqaları var idi. Bundan əlavə soyğunçular poçtun üçlük (xüsusi fayton növü «rus troykası» R.N.) atlarını aparmışlar, saat beşdən sonra onlar qarətə saxlayaraq meşəyə çəkilmişlər» (1, iş 3982(1), v.354). 1885-ci il iyulun 25-də Kərəm İskəndər oğlunun dəstəsi haqqındakı iş ilə bağlı Yelizavetpol qubernatorunun məruzəsində deyilirdi: «İyulun 12-də zati-alinizin icazəsi ilə Tiflisdə olanda mənim əvəzimə quberniyaya idarə edən cənab Yelizavetpol vitse-qubernatorundan teleqram aldım ki, Qaçaq Kərəm İskəndər oğlu dəstəsi ilə Dilican dərəsində yenə soyğunçuluq etmişdir. Bu xəbəri eşidən kimi zati-alinizin əmri ilə Qazax qəzasına getdim... Kərəmin dəstəsi meşədə gizlənir. Belə ki, bu məlumatı Qazax qəzası rəisi bizə çatdırmışdır» (1, iş 3982(1), v.355). Təkcə 1885-ci ildə Qaçaq Kərəmin dəstəsi bu və ya digər formada 15-dən çox belə «quldurluq hadisəsi» törətmişdi (1, iş 3982(1), v.96-99).

Məhz bu hadisədən sonra Qaçaq Kərəm «Qənubi Qafqazda bir tufana dönmüşdü» (98, s.167). Əhali arasında hər yerdə bu qəhrəman igidin fədakarlığından, xalqa olan sənimi münasibətindən, insanpərvərliyindən söhbət gedirdi.

Kəndlilərin müdafiəçisinə çevrilmiş Kərəm qarət olunmuş, ələ keçirilmiş əmlakın çox hissəsini yoxsul kəndlilər arasında paylayırdı. Bunu V.L.Veliçko da öz kitabında etiraf edir: «Kərəm bir qayda olaraq əldə olunmuş əmlakın böyük hissəsini yoxsullara verirdi» (98, s.168). Digər bir məlumata görə, Kərəm müəyyən miqdarda pulu və əşyanı Mollaqağa kəndinin 3 sakininə vermişdi, sonra yaxın kəndlərin sakinlərini yığaraq qalan hər şeyi onların arasında paylamışdı (1, iş 1057, s.14).

Çar məmuru A.S.Frenkel «Qafqazda quldurluqla mübarizə vasitələri» adlı çıxışında Qaçaq Kərəmin öhdəsindən gəlinməməsinin səbəbini belə izah edirdi: «6 ildir ki, polisin və qoşunların birləşmiş qüvvələri Kərəmə qarşı heç nə edə bilmirlər. Ona görə ki, onun dəstəsi mərd adamlarla və yaxşı atlarla fərqlənir. Kərəm axtarışdan qaçaraq özünün yerlərdə yaxşı tanınmasından istifadə edir, lazımı məqamlarda qiyafəsini dəyişir və gözlənilməz gedişlər edir» (250, s.69). A.S.Filippovun əsərində Kərəmin hələ yeniyetmə yaşlarında qaçaq kimi tanınmasından belə bəhs edilir: «Kərəm hələ 20 yaşında olarkən cəsurluğu haqqındakı söhbətlər rus oxucuları arasında da yayılmışdı, onun haqqında əfsanələr və hekayələr yaranırdı» (248, s.702).

Yelizavetpol quberniyasının hər bir qəzasında, hər bir kəndində Qaçaq Kərəm polis tərəfindən axtarıldı. Təqiblər onu rahat buraxmırdı. Ona görə də Qaçaq Kərəm 1885-ci ilin ortalarında Cənubi Azərbaycana getməyə məcbur olmuşdu. D.Kozlovski Qaçaq Kərəm haqqında oçerkində yazırdı: «Kərəm dəstəni başına yığaraq, Tiflisdə olan zaman onun dəstəsinin tamamilə məhv edilməsi planının olmasını eşitdiyini elan etmişdi. O, bildirmişdir ki, «əmr verilmişdir ki, bizi məhv etsinlər. Bu yerlərdən, qohumlarımızdan, doğma qəbirlərdən ayrılmaya çətindir, lakin biz bunu etməliyik» (7, 1903, №77). Kərəmin bu sözlərində onun doğma torpağa bağlılığı, xalqa böyük məhəbbəti bir dana öz əksini tapır.

Yazıçı Məmmədza Afiyotın «Sərdari milli Səttarxan» monoqrafiyasında göstərilir ki, Qaçaq Nəbi və Qaçaq Kərəm Səttarxanın atası Hacı Həsənin evində qonaq olublar və onunla düz-çörək kəşiblər. Onlar təqiblərdən qorunmaq üçün tez-tez Hacı Həsənin evində sığınacaq tapıblar (Bax: 43).

Qaçaq Kərəmin qızı Bahar Eyvazovanın xatirələrində deyilir: «İranda olan zaman şah tərəfindən Kərəmə Səttarxanın dəstəsinə qarşı vuruşmaq təklif edilib. Lakin Səttarxana böyük hörməti olan Qaçaq Kərəm bu təklifdən imtina etmişdi. Hətta şah qoşunlarının Səttarxan dəstəsindən əlinə keçmiş əsirlərdən alınmış silahların Kərəmin silah Karxanasında hazırlandığı aşkar edilmişdi. Bundan sonra Qaçaq Kərəm Qum şəhərinə sürgün olunmuşdu» (1, iş 8023, v.123).

Qaçaq Kərəmin həm sağlığında, həm də ölümündən sonra da onun haqqında müxtəlif janrlarda çoxlu əsərlər yazılmışdır. İgidliyinə, mərdliyinə və xeyirxahlığına görə xalqın böyük etimadını qazanmış Qaçaq Kərəmin adı ilə bağlı 3 dastan («Kərəm və Zalxan», «Kərəm xan Sərtib», «Qaçaq Kərəm»), çoxlu nəğmə və rəvayətlər yaranmışdır. A.Purseladze «Qaçaq Kərəm» operasını, V.Mçedlişvili «Qaçaq Kərəm» dramını, İ.Xoneli, Q.Tumanəşvili və Q.Amilaxvari Qaçaq Kərəm haqqında hədi və publisistik əsərləri və A.Makəşyan «Qaçaq Kərəm» adlı tarixi romanını yazmışdır. Dramaturq N.B.Vəzirov «Keçmişdə qaçaqlar» pyesində Qaçaq Kərəmin parlaq və mübariz həyatını təsvir etmişdir. Bu tarixi şəxsiyyətin qəhrəmanlıqlarla dolu həyatına Məmməd Səid Ordubadi, Mehdi Hüseyn, Fərman Eyvazlı və digərləri özlərinin hədi yaradıcılıqlarında xüsusi yer ayırmışlar. «O, yalnız Cənubi Qafqazda deyil, Kuban kazakları arasında da şöhrət tapmış, əfsanələşmiş qaçaq kimi məşhurdur» sətirlərini yazan M.Qorki onun igidliyinə belə qiymət vermişdi: «Kərəm haqqında deyilənlər o qədər əfsanəvi alınır ki, əgər o, indi yaşamasaydı, onda belə bir şəxs varlığına heç kim inanmazdı» (9, 1896, 8 noyabr).

1983-cü ildə «Oqonyok» jurnalında Qaçaq Kərəm haqqında maraqlı məqalə dərc edilmişdi. Məqalədə V.Mayakovskinin atası Vladimir Konstantinoviçin Kərəm haqqında xatirəsi öz əksini tapmışdır (29, 1983, №22).

Bəhs etdiyimiz dövrdə Qüzey Azərbaycanda tanınmış qaçaqlardan biri də Bozalqanlı Tanrıverdi idi. O, 1871-ci ildə İran ərazisinə icazəsiz keçdiyi üçün Qazax qəzası barışıq məhkəməsinin qərarı ilə həbsxanaya salınmışdı (1, iş 3981(1), v.92). Tanrıverdi erkən yaşlarından muzdur işləmişdir. Atası ehtiyac üzündən oğlunu hələ 12 yaşında ikən Sulduz kəndinə gətirərək yerli bəyə

nökər vermişdi. Ağa nökr Tanrıverdi öz malikanəsində işlədir və onu vəhşicəsinə ücürdürdü. Belə əziyyətlərdən bezmiş Tanrıverdi öz ağasını balta ilə öldürərək, oradan uzaqlara qaçmışdı. Dövlət məmurları onu hər yerdə axtarırdılar. O, bir müddət doğma kəndində gizli surətdə yaşayır. Sonra Tanrıverdi Tovuzda yaşayan Suleyman bəyin yanında nökr işləməyə başlamışdı. Tanrıverdi bir müddət onun yanında işləyib pulunu tələb edəndə bəy onu təhqir etmiş və həbsxanaya saldırmışdı. Tanrıverdi buradan qaça bilməmiş və beləliklə, onun qaçaq həyatını başlanmışdı (Bax: 67).

1881-ci ildə o, Qızılqaya yaxınlığında Qaraqoyunlu kənd sakinləri Əhməd Əli oğlunun və başqalarının atlarını qaçırmışdı, elə bu vaxtdan da öz dəstəsini yaratmağa başlamışdı. Həmin ildə o, dəstəsi ilə Tiflisdə yaxınlığında məntəqə rəisi knyaz Vaçnadzeni qətlə yetirmişdi (1, iş 3981(1), v.92).

Yenibəyazid qəzası Zod kəndinin sakini qaçaq Qara İsa Xələf oğlu və Yelizavetpol qəzasının Xanqərövənd kəndindən olan Bayram Hacı İsmayıl oğlu, Əhməd Allahverdi oğlu, Əbil Rüstəm oğlu və 8 digər yoldaşı ilə birlikdə Qaçaq Tanrıverdi Xanqərövənd kənd sakinini Hüseyn Bala oğlunun 26 atını aparmışdılar. Hadisə 1882-ci il iyunun 30-da baş vermişdi (1, iş 3981(1), v.92). Həmin ildə bozalqanlı Qara Kişinin qış pətəklində polislər tərəfindən mühasirəyə alınan zaman Tanrıverdi iki nəfər kazakı və Məmmədəli bəy Bağır bəy oğlunu öldürərək, oradan uzaqlaşmışdı (1, iş 3981(1), v.93).

1883-cü ildə Qaçaq Tanrıverdinin qaçaqçılıq fəaliyyəti daha da genişlənmişdi. O, Yuxarı Ağcakənd sakinini Ter-Stepan Xalatovu qətlə etmiş, mixaylovkalıların furqonunu ələ keçirmiş, sentyabrın 18-də isə Gədəbəy zavodu yaxınlığında yelizavetpollu Ağamir Mınataskovdan və orada olan başqa adamlardan 1148 rubl məbləğində pulu almış, karvansaralıların 20 atını qaçırmış, Qaraqoyunlu kənd sakinini Oruc Allahverdi oğlunu, Mənsur Mustafa oğlunu qətlə yetirmiş, yerli kəndxuda Mustafa Yaqub oğlunu yaralamışdı. Bundan əlavə o, qaçaq dəstəsi ilə bir çox varlıqları qətlə yetirmiş və onların malikanələrini yandırmışdı (1, iş 3981(1), v.93).

1885-ci ilin 12 avqustunda Tanrıverdi dəstəsi ilə Tuğ kəndxudasını qətlə etmiş, ertəsi gün isə özü Cəbrayıl qəzası

polisləri tərəfindən mühasirəyə alınaraq atışmada polis tərəfindən öldürülmüşdü (1, iş 3981(1), v.93).

M.Kuçayev yazırdı: «XIX əsrin 80-cı illərində Qazax qəzasında məşhur qaçaqlar arasında Tanrıverdi xüsusilə ad qazanmışdı» (185, c.VI, s.66). Qaçaq Tanrıverdi yalnız Yelizavetpol quberniyasında deyil, habelə İranda, Bakı quberniyasında, Naxçıvanda və Tiflisdə də tanınırdı. Onun silahdaşı Qaçaq Əli Xıdır oğlu da məşhurlaşmışdı (bax: 8, 1884, 10 fevrl.). Qaçaq Əlinin adı Qaçaq Tanrıverdinin adı ilə birgə çəkilirdi. Cəbrayıl qəzasının rəisi Asanidzenin Yelizavetpol qubernatoruna yazdığı raportunda deyilirdi: «General-mayor Ağaxan Şirvanskinin məna verdiyi məlumatlara görə, Əli və Tanrıverdi Ağaxanlı, habelə Xocababalax kəndlərində bir neçə xan və kəndxuda Qəmbər yüzbaşı tərəfindən haqlanmışdır» (1, iş 3982(1), v.103).

Qaçaq Əli 1883-cü il fevralın 9-da Cəmselli kənd sakinini Məmməd bəyin 26 atını aparmışdı. Sonrakı illərdə də o, belə əməllərdən əl çəkməmişdi. Məsələn, 1884-cü il yanvarın 23-də Cavanşir qəzasının Alpout, Boy-Əhmədli kəndlilərinin 16 atını, Əyricə kənd sakinini Nəcəfqulu bəy Qalabəyovun 14 atını aparmışdı (1, iş 3982(1), v.100).

1884-cü il iyulun 3-də Qaçaq Əli Yevlax və Törtər stansiyaları arasında qoşun starsınısı Beləq və onu müşayiət edən 8 furqona hücum edərək müqavimət göstərən kazakları öldürmüş, starsınıanı və onun arvadını yaralamışdı. Sonra o, bütün əmlakı və pulları qarət etmişdi. Qaçaqqlar furqonçulardan ikisini yaralamış və onların əmlakını da özləri ilə aparmışdılar (1, iş 3982(1), v.100).

Qaçaq Tanrıverdinin öldürüldüyü atışmada Əli də iştirak etmişdi. Cəbrayıl qəzasının rəisi yazırdı: «Məna həvalə olunmuş qəzada İrandan buraya qayıtmış quldurlar Tanrıverdinin və Əlinin dəstələri ilə atışmada avqustun 13-də sevindirici bir hadisə baş verib, birincinin dəstəsi məhv edilmişdir» (1, iş 3982(1), v.104).

Bu dövrdə kənddə doğulub boya-başa çatmış, təhsil ala bilməyə də lakin çox ağıllı və cəsur, igid qaçaqlarla yanaşı, şəhərdə böyümüş, mükəmməl təhsil almış, savadlı qaçaqlar da tanınmışdı. Onlar arasında Qaçaq Məmməd Kavalər və Qaçaq Alaybəy xüsusi ilə fərqlənirdilər. Hüseyn Bayqaranın yazdığına görə, Qaçaq Məmməd Kavalər Qarabağın mərkəzi olan Şuşa şəhərinin Çuxur

məhəlləsindən idi. O. Qaçaq Nəbinin müasiri və tanış olmuşdu (44, s.89).

H.Bayqaranın yazdığına görə, Qaçaq Məmməd Kavalerin qaçaqçılıq etməyinin əsas məqsədi çarın xəzinə gəlirinə maneçilik törətmək idi. Qaçaq Məmməd döyüşlərin birində tutularaq Sibirə sürgün edilir. Lakin o, Sibirdən qaçıb Qarabağa gələrək yenidən qaçaqlıq etməyə başlamışdı. Təbiidir ki, igid başçı haqqında xalq arasında şerlər qoşulmuş, mahnılar bəstələnmişdi. Bu şerlərdə çar rejiminə olan nifrət öz əksini tapmışdır. Qaçaq Məmməd ələ keçirilərkən Şuşa həbsxanasına salınmışdı. O, bir gün fürsətdən istifadə edərək həbsxanadan qaçan zaman gözetçilərin atəşi nəticəsində yaralanaaraq, ələ keçirilmişdi. O, 20 il həbs cəzasına məhkum edilir və yenidən Sibirə sürgünə göndərilir. Qaçaq Məmməd iki ildən sonra oradan qaçaraq yenidən Qarabağa gəlmişdi. Qaçaq Məmməd Kavalər öz qayını tərəfindən öldürülmüşdür (44, s.94).

Tiflis, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında Qaçaq Alaybəy tanınmışdı. O, hörmətli sayılan ağa ailəsində anadan olmuş, gimnaziyada təhsil almışdı, rus bilini mükəmməl bilirdi. Veliçkonun təbiri ilə desək «o, ümumiyyətlə mədəni insan» idi (98, s.169).

Qaçaq zülmkarları haram yolla qazandıqlarını soyur, bəzən isə onları öldürürdülər. Onlar ədəbsiz «quldurlar» deyil, ədalət bərpacıları idilər. Alaybəy 100 nəfərlik dəstəsi ilə dilçanlıqların karvanını qarət edən zaman öz silahdaşlarına tapşırırmışdı ki, qadınları və uşaqları incitməsinlər. Başqa bir misal: Alaybəy özünün 4 nəfər «quldur silahdaş» ilə varlı bir erməninin malikanəsinə gələrək onun milyon-qadının onlara şəxsən samovar çayı qaynadıb qulluq etməyə məcbur etmişdi (98, s.169).

1880-ci ildən başlayaraq Cavad və qonşu qəzalarda Xilli kənd sakini Abbas Mənsüm oğlu qaçaqlıq edirdi. Salyan həbsxanasına salınan Qaçaq Abbas 1882-ci ildə oradan qaça bilməmişdi. O, bir neçə dəfə varlı kəndlilərin əmlakını soymuş, atlarını aparmışdı (2, f.369, siy.1, iş 4, v. 348). Bu qəzalarda xüsusi ad qazanmış Qaçaq Abbasın dəstəsində 10 nəfərədək igid var idi (2, f.369, siy.1, iş 3, v. 339). 1893-cü ilin iyununda onun dəstəsi polis priştavı Hüseynovun dəstəsi ilə toqquşur. Atışmada iki nəfər qaçaq öldürülür. Abbasın özü ağır yaralanır və dəstənin üzvləri ilə

birlikdə polislərin əlinə keçir. Ələ keçirilmiş qaçaqlar və dəstənin başçısı Qaçaq Abbas iyunun 26-da qətlə yetirilmişdir (2, f. 369, siy.1, v. 115).

Qaçaq Əbdülkərim bəy Zeynal bəy oğlu adlı digər bir qaçağın dəstəsində 3 nəfər daimi üzv vardı. Qisasçı Kanan kəndinin sakini Cahən Cəfər və Sibir sürgünündən qaçmış Əsgər Balağa oğlu onun daimi silahdaşları idilər. Lakin dəstədə bəzən 10-12 nəfər, bəzən isə daha çox adam olurdu. 1896-cı ildə bu dəstə Bərgüşad, İvanovka, Kürdəmir bölgələrində, habelə Göyçay və Şamaxı qəzalarının digər yerlərində qaçaqlıq etmişdilər (2, f. 370, siy. 1, iş 19, v. 109,110).

1896-cı ilin 14 mayında 15 nəfərdən ibarət olan qaçaq dəstəsinin Göyçay qəzasının İsmayilli kəndi ətrafındakı meşədə olduğu xəbərini almış yerli priştav Qoçitidze həmin yərə getmiş və onlarla atışmada olmuşdu (2, f. 370, siy.1, iş 19, v. 228). Əbdülkərimin dəstəsinin üzvləri 1897-ci ildə polislər tərəfindən tutulmuş və dəstənin başçısı iyunun 26-da Nuxa qəzasının Qalacıq kəndi yaxınlığında öldürülmüşdü. Bu dəstədə çarizmə xüsusi nifrət bəsləmiş 16 yaşlı Əli Bayat oğlu da vuruşurdu (2, f. 370, siy.1, iş 19, v. 340).

Bu dövrdə özünün igidliyi və ələkeçməzliliyi ilə daha məşhur olan Əbdül Kərəm adlı digər bir qaçaq fəaliyyət göstərirdi. Onun mərdliyinə və çevikliyinə heyran qalan V.Kazaçkovski yazırdı: «80-ci illərdə Cənubi Qafqazda məşhur olan quldur Əbdül Kərəm ələkeçməzdir. Onu tutmaq üçün xeyli hərbi hissələr göndərilmişdir. Lakin o, ruh kimi bir yerdən başqa yərə uçar, bir quberniyadan başqa quberniyaya gedərək yerini dəyişirdi» (171, s.15). Bu müəllifin kitabında Qaçaq Kərəm ilə bağlı bir sıra maraqlı epizodlar da təsvir olunur.

XIX əsrin 70-ci illərində Nuxa qəzasında Murtuz Mütəllim oğlunun (2, f.183, siy.1, iş 177, v. 10), Yelizavetpol qəzasında Vəli Hüseynxan oğlunun (2, f.183, siy.1, iş 123, v.56), Hüseyn Kərbəlayı Pirverdi oğlunun (2, f.183, siy.1, iş 68, v.4) və Tanrıverdi İmamverdi oğlunun və başqalarının qaçaq dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Qarabağda hökumətə qarşı vuruşmuş qaçaqlar arasında aşağıdakıların da adlarını sadalamaq olar: Xaniş, Əbdülhəsən, İbad, İbiş, Qəhrəman, Rüstəm, Ağacan, Təhmasib, Nurulla,

Məmməd uşaqları, Məmmədrza, Bəylər və Xanlar, Mirzəli uşaqları və başqaları (56, s.169). XIX əsrin 80-ci illərində Yelizavetpol quberniyasında mərdliyi ilə tanınmış Qaçaq Dəli Ali fəaliyyət göstərirdi (bax: 6, 1878, №106). Şərur-Dərələyəz qəzasında Həsənqulu Cəfər oğlu, Eyvaz Mirzəli oğlu və Mehbalı Səfər oğlu daha məşhur idilər. Həmin yüzilliyin 90-cı illərində həbsxanadan qaçmış Qori kəndliləri Eyvaz Mirzəli oğlu, Yusif Əlinəcəf oğlu, Mehbalı Səfər oğlu və Həsənqulu Cəfər oğlu bir yerdə yığılaraq qaçaq dəstəsi yaratmış, Həsənqulu adlı birisini özlərinə başçı seçmişdilər (107, s.39).

Çar məmuru A. Frenkel əsərlərinin birində qaçaqların fəaliyyətindən danışarkən daha məşhur olan 17 qaçağın adını çəkir. Onun sözləəri ilə desək, Azərbaycan qaçaqları «xalqın gözündə əfsanəvi qəhrəman idilər və qaçaqların məşhur nümayəndələri vardır» (249, s.3).

Qaçaq hərəkatı Quba qəzasında da geniş miqyas almışdı. Bakı qubernatoru 1873-cü ilin avqustunda canişinliyin baş idarə rəisinə yazırdı ki, cinayətlərin təkrarən baş verməsi Quba qəzasında və ümumiyyətlə quberniyada qaçaq dəstələrinin çox olmasından irəli gəlir (75, s.351). Digər bir rəsmi sənəddə göstəriləyi kimi, XIX əsrin 70-ci illərinin axırlarından başlayaraq qaçaqların mübarizəsinə qarşı görülən müstəsna dərəcədə fəvqəladə tədbirlərə baxmayaraq, qaçaq hərəkatını nəinki zəifləməmiş, əksinə onun gücü və miqyası bir qədər də artmağa başlamışdı. Qafqazda mülki hissənin baş rəisi və Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı knyaz Dondukov-Korsakov 1882-ci ildə Qubada olan zaman yerli inzibati idarələrə geniş səlahiyyətlər verərək, bu səlahiyyətlərdən istifadə etmək üçün lazımı hərbi qüvvələri «bir neçə yüz nəfərdən ibarət Dağıstan qeyri-nizami atlı dəstələrini və Qafqaz atlı alayını onların ixtiyarına buraxmışdı» (1, iş 1645, v.11).

Çar hökuməti tərəfindən görülmüş bir sıra tədbirlərə baxmayaraq, qəzada qaçaq hərəkatı sönənmirdi. Əksinə qaçaqların sıraları hökumətdən narazı olan şəxslərin və katorqa və sürgünlərdən qaçmış «qaçaqların» hesabına artırdı (1, iş 1645, v.11).

Bakı qubernatoru yazırdı ki, 1888-ci ildə təkcə katorqa sürgünündən qaçanlar «quldur» dəstələrinin miqdarını sürətlə artıraraq, onların sayını 17-yə çatdırmışdı; qaçaqların sayı isə

minlərlə idi. O, yazırdı: «bu dəstələr kəndlərdə onlarla hesablaşmayan adamları, kəndxudaları aşkarcasına öldürür, məhkəməyə çağırılmış ifadə vermək üçün gedənləri ora getməyə qoymurlar. Ümumiyyətlə, hər tərəfdə quldurlar və onların tərəfdarları vardır» (1, iş 1645, v.12).

1882-ci ilin baharında Məşədi Məcid və Nəsrəddin kimi qaçaqlar məşhurlaşmağa başladılar (1, iş 1645, v.15). Nəsrəddin öz ətrafına topladığı məhbuslarla birlikdə Quba həbsxanasından qaçaraq qaçaq dəstəsi yaratmışdı (1, iş 1645, v.13). Həminin bu qəzada Cəfərqulubəy Balabəy oğlunun, Hacıverdi Kərbəlayı Həsən oğlunun, Xası Kərəm Gülləli oğlunun, Əmir Ağaməmməd oğlunun və İsrail Abbas oğlunun başçılıq etdikləri qaçaq dəstələri fəaliyyət göstərirdi (2, f.352, siy.1, iş 11, v. 1). 1884-cü ildə qaçaqçılığa başlamış Əlibəy və Əliyar Quba qəzasının şimalında məşhur idilər. Xuluq kənd sakinləri olan Əlibəy və Əliyar Quba həbsxanasından qaçaraq qaçaq dəstəsi təşkil etmişdilər. Bir sənəddə yazılırdı: «Ləcət kəndi ilə Yasab qəzmaları arasındakı yolda mən və 5 yoldaşım qaçaqlar Əlibəy və Əliyar tərəfindən saxlanılaraq qarət olunmuşuq» (2, f.346, siy.1, iş 17, v. 4). Həmin ilin iyun ayında bu qaçaqlar tərəfindən Kirik kənd sakinini Yusif İskəndər oğlunun evi qarət olunmuşdu. Bu hadisəni onlar Həzrə kəndində polis tərəfindən axtarıllarkən axşam çağı törətmişdilər (2, f.346, siy.1, iş 17, v. 4).

XIX əsrin 70-ci illərində Quba qəzasında Xaspolad kənd sakinini Musa Hüseyn Hacı Xaspoladlı qaçaqçılıq edirdi (2, f.352, siy.1, iş 6, v. 3).

1888-ci ildə hökumətin cəza dəstələri bir neçə qaçaq dəstəsini məhv edə bilmişdi. Bəzi qaçaq dəstələrinin qalıqları «cəsur quldur» Məşədi Məcidin başçılıq etdiyi dəstədə birləşmişdilər. V.Kazaçkovski yazırdı: «80-ci illərdə Quba qəzasında Məşədi Məcidin 10 nəfərdən ibarət olan dəstəsi bir neçə il fəaliyyət göstərmişdi» (171, s.21). Bu dəstə bir neçə əməliyyat aparmışdı ki, onlardan biri də Dərbənd şəhərindən Qubaya gətirilən dövlət (xəzinə) poçtuna hücum edilməsi idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, poçtu şəxsən müşayiət edən alay komandiri Lineviç idi. Qaçaq Məcid polkovniki (alay komandirini) naməlum səbəbə görə öldürməyərək buraxmışdı. Lakin Lineviç Quba şəhərinə qayıdaraq böyük bir atlı dəstə ilə yenidən Məcidin üzərinə getmişdi.

Atışmada 2 nəfər qaçaq öldürülmüş, 2-si isə yaralanmışdı (171, s.22-23). 1889-cu ildə Məşədi Məcid qardaşı Əsəd ilə birlikdə xəyanətkarların satqınlığı nəticəsində Şamaxıda həbs olunmuşdur (171, s.24).

XIX əsrin sonlarında Quba qəzasının Qusar mahalında Əlimirzə Ağaşərif oğlunun, Seyid Rza Əhməd oğlunun və Tamir Dəmir oğlunun qaçaq dəstələri məşhurlaşmışdılar. Qusar şəhər müstəntiqinin yazdığına görə, onlar Dağıstan ərazisinə keçərək «quldurluq əməlləri» törədirlər. Qaçaq dəstəsi beş nəfərdən ibarət idi (2, f.346, siy.1, iş 31, v. 201). Dəstənin üzvləri 1894-cü ildə həbs olundular.

1886-1894-cü illərdə Quba qəzasında fəal mübarizə aparmış qaçaq dəstələrindən biri də Şahzadə adlı qaçağın başçılığı altında fəaliyyət göstərirdi (7, 1894, 19 sentyabr). Onun dəstəsinə həmçinin edam olunmuş Məşədi Məcidin dəstəsində vuruşmuş qaçaqlar da qoşulmuşdular. Dəstədə 16 nəfər var idi (171, s.27). Maraqlıdır ki, Şahzadə onu həmişə pristavın başçılığı ilə güdən polis dəstəsini məhv etmək fürsəti qazanmış, lakin bundan istifadə etməmişdi. Məhkəmə zamanı qaçaqlardan biri bunu belə izah edirdi ki, polis rəisi öldürüldükdə onun yerinə başqa, bu işdə daha çox canfəşanlıq göstərəcək rəis qoyulacaqdır (171, s.32). 1894-cü ildə 4 ay ərzində polis dəstələri qaçaqları təqib etmiş, amma əhali onları həmişə gizlətməmişdi. Lakin yerli sahibkar Məmməd bəyin satqınlığı ucbatından hərbi dəstələr bu dəstəni məhv edə bilməmişdilər. Həmin ilin sentyabrın 7-də, qaçaqlar Məmməd bəyin evində qonaq olan zaman ev sahibi fürsəti əldən verməyərək polisləri xəbərdar etmişdi. Qaçaqların yerləşdiyi ev tez bir vaxtda polislər tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Polislərin başında Müşkür polis məntəqəsinin rəisi, çar məmuru pristav Jukov dururdu. Onun köməkçisi yerli sahibkar Hacıbəy Vəliyev, Yelizavetpol qubernatorluğunun əmlak idarəsindən knyaz Nakaşidze və Əhməd adlı şəxs də buraya gəlmişdilər. Qaçaq ciddi müqavimət göstərirdilər, lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi. Ev yandırılmış, atışmada Şahzadə öldürülmüş qaçaqlardan isə bir neçəsi yaralanmışdı (171, s.32-33).

XIX əsrin 90-cı illərinin axırlarında Bakı quberniyasında qaçaq Mirimin və Bədəlin dəstələri açıq fəaliyyətə başlamışdılar. Qaçaq Mirimin dəstəsi əsasən Dağıstanın Kürə məntəqəsində

fəaliyyət göstərsə də o, bəzən Quba qəzasında da qaçaqlıq edirdi. 1898-ci ildə hökumət Mirim və Bədəlin dəstəsini ləğv edə bilməmişdi (1, iş 2267(1), v. 98-103). Təkcə qaçaq Mirimin dəstəsini ləğv etmək üçün Quba qəza rəisinin sarəncəminə həmin ildə xeyli hərbi hissələr piyada və atlı kazak dəstələri göndərilmişdi (bax: 118).

XIX yüzilliyin sonlarında Şamaxı qəzasında güclü fəaliyyət göstərmiş qaçaq dəstələrindən birinə Adıgözəl başçılıq edirdi. Çar məmuru Aniçko general Qolovinə yazırdı: «Onu ələ keçirmək mümkün deyildir. Çünki Təbrizdən Naxçıvana kimi bütün əhali onu müdafiə edir» (66, s. 137).

Şamaxı qəzasında tanınan qaçaqlardan biri də Şahmir Abbas oğlu idi. O, 22 nəfərdən ibarət atlı dəstə yaradaraq 1885-ci ilin avqustunda Mərzə yaxınlığındakı Qaracəuz kəndinə hücum etmiş, yerli sahibkar İsrəfilxan Xanmurad oğlunun evini talamışdılar (2, f.365, siy.1, iş 4, v. 64).

Lənkəran qəzasında «Babakəşi Məhərrəm oğlunun, Sultanəli İsa oğlunun, Feyzulla Məhərrəm oğlunun və Rıfulla Əli oğlunun təşkil etdikləri qaçaq dəstələrinin fəal fəaliyyəti qəzada varlıların, çar məmurlarının ürəklərinə qorxu salmışdı. Onların dəstələri Lüləkəran kəndxudasını, Kalasir kənd sakinləri Ramazan və Məmməd qarət etmiş, Peşxon yolunda 5 nəfərin pullarını zorla əllərindən almış və digər «quldurluqlar» etmişdilər. Bunlar müxtəlif vaxtlar da olmuşdu; axşam, gecə, səhər...» (2, f.363, siy.1, iş 19, v. 17).

Qaçaq hərəkəti müstəmləkəçiləri bərk təşvişə salırdı və çar hakimiyyət orqanları bu hərəkəti amansızcasına yatırmağa çalışırdı. Qaçaq hərəkətini yatırmaq üçün zemstvo mühafizə dəstələrindən, ovçu komandalarından və qoşun hissələrindən geniş surətdə istifadə edilirdi. 1898-ci ildən etibarən qaçaqlara qarşı əməliyyatlarda qoşun hissələrindən daha geniş istifadə olunmağa başlanmışdı. Həmin ildə qaçaqlarla mübarizə üçün Quba qəzasına iki yüz nəfərlik xüsusi kazak dəstəsi göndərilmişdi (bax: 66).

Qaçaqlardan fəvqəladə dərəcədə qorxuya düşmüş varlı kəndlilər yerli hakimiyyət orqanlarından təkidlə tələb edirdilər ki, onları qaçaqlardan müdafiə etsinlər. Sahibkar Spivak Tiflisə canişin idarəsinə teleqraf vasitəsi ilə bildirirdi: «Quba qəzası quldur dəstələri ilə doludur. Sahibkarlar düşmənlərindən çəkinərək sərbəst surətdə gözə bilmirlər... Bütün əhali qorxu

içerisindədir, yalvarırlar ki, tezliklə tədbir görülsün, əks təqdirdə yaşamaq mümkün deyildir» (77, s.195). Bəzi ağalar qaçaqları yuxuda görəndə belə onların dilbəri tutulur və qorxudan ağızları açılırdı (19, s.38).

Bəzən qaçaqları tutmaq mümkün olmayanda, sərbətsiz qaçaqlardan birini pulla satın alır, yerli kəndli satqınlarından istifadə edir və başqa tədbirlərə əl atırdılar. Məsələn, bir sənəddə deyilirdi: «Quba qəzası rəisinin köməkçisi Şirinbala bəy Həsənbəyovun göstərişi və Kərbəlayı İrza bəyin təklifi ilə mən Adilqasım İsmixan oğlu Qaçaq Gülləni öldürməyi öz öhdəmə aldım. Əvvəllər mən onun qaçaq dəstəsində vuruşurdum. Kərbəlayı İrza bəy dedi ki, Həsənbəyin bu göstərişini yerinə yetirsəm, yəni Güllə Əbdülkərim oğlunu qətlə yetirsəm, mənəim həbsxanaya salınmaq qorxum olmayacaqdır və mənəi çoxlu hədiyyə gözləyəcək» (2, f.352, siy.1, iş 8, v. 20). V.A.Veliçko özünün «Qafqaz» əsərində yazırdı: «cinayətkarlığa qarşı mübarizədə heç bir polis keçmiş cinayətkarın köməyi olmadan keçinə bilməz. Qafqaz quldurları ilə mübarizədə isə keçmişdə quldurluqda iştirak etmiş şəxslərin köməyi olmadan mümkün deyildir. Ona görə ki, həqiqətən quşu quşla tuturlar» (98, s.173).

Çar hakimiyyət orqanları əllərinə keçən qaçaqlara amansız divan tuturdular. Qəddar cəzalara məruz qalan qaçaqlar qəhrəmancasına yaşadıkları kimi qəhrəmanlıqla da öldürülür. Qaçaq Əbdülkərimin cəzalandırılması səhnəsini təsvir edən Ə.Haqverdiyev yazırdı: «Əbdülkərimi gətirib dar ağacının altında saxladılar. Buna baxanlardan heç kim deyə bilməzdi ki, bu adam ölümə gəlmişdi. Sizi inandırırım ki, onun görkəmində heç bir dəyişiklik hiss olunmurdu. O, yan-yörəsinə baxaraq gülməyə başladı, elə bil ki, böyük bir qonaqlığa gəlmişdir» (151, s.42). Sonra Ə.Haqverdiyev qaçağın bu mərasimində iştirak edən öz anasına Əbdülkərimin son müraciətini belə təsvir edir: «O, ölümdən qabaq dedi ki, ana, mən ölümə qorxmadan gedirəm, əgər mən öldəndən sonra bir damcı göz yaşı töksən, onunla mənəim ruhumu incitmiş olarsan» (151, s.43).

Hakimiyyət orqanları qaçaqlara yardım göstərənlərə qarşı da qəddar tədbirlər görürdü. Həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də bütöv kənd cəmiyyətləri cəzalandırılırdı. Kənd cəmiyyətləri barəsində ən müxtəlif cəza tədbirləri görüldü, kəndlilərə güclü iqtisadi təzyiq

göstərilirdi ki, qaçaqlara kömək etməsinlər. «Qafqaz» qəzeti yazırdı: «Dəstəni təqib və məhv etmək üçün hər ev üç rubl verməli idi. Üç kəndin əhalisinə (Tivi, Nasirvaz və Azıxlar) qaçaqlara daha çox kömək etdiklərinə və onları gizlətdiklərinə görə hər evdən üç rubl xərdən əlavə daha 300 rubl vergi qoyulurdu. Bununla belə xəbərdarlıq edilirdi ki, hərgah kəndlilərdən biri qaçaqlara pul köməklili edərsə, alınan xərdən on dəfə artıq cərimələncəkdir» (6, 1895, №186, 16 iyul).

Qaçaqqlarla əlaqəsi olan kənddə qoşun dəstəsi, adətən kazaklardan ibarət olan hərbi dəstə yerləşdirilir, onun xərcinin ödənilməsi isə kənd sakinləri üzərinə qoyulurdu. Bu qoşun dəstələri kobud özbaşınalıq edir, kəndliləri incidir, hər cür zorakılıqlar törədirdilər (52, s.91).

Çar hökuməti qaçaqlara yardım göstərmək üstündə hətta bütöv kəndləri sürgün etmək kimi tədbirlərə də əl atırdı. Hakimiyyət orqanları sürgün edilənlərin yerinə rus kəndlilərini köçürməklə öz müstəmləkəçilik siyasətini yeritməyə və xüsusən qaçaqlarla mübarizə aparmaq üçün onlardan istifadə etməyə çalışırdı. Məsələn, 1893-cü ilin hesabatında Bakı qubernatoru yazırdı: «Xarkov və Xerson quberniyalarından Bakı quberniyasına rus ailələrinin köçürülməsi və onlardan nümunəvi kəndlərin təşkil edilməsi, təkcə quldurluğun azalmasına deyil, həmçinin yerlərdə qaçaq hərəkətinin artmasının qarşısının alınmasına və hətta məhv edilməsinə ciddi təsir göstərir». Bundan son dərəcə sevinən çar buna cavab olaraq şəxsən yazmışdı: «Son dərəcədə lazımi tədbirdir» (1, iş 3993(1), v.127). Altı il ərzində (1889-1894) Quba qəzasında beş kənd döğmə torpaqlarından sürgün edilmiş, onların yerində Vladimirovka, Nikolayevsk, Aleksandrovska, Petrozavodsk, Borispol adlı rus kəndləri yaradılmışdı. Kəndlilərin ata-baba yurdlarından köçürülməsi kimi drakonvari cəzalar başqa qəzalarda da həyata keçirilirdi.

Kəndli hərəkətini yatırmaq üçün hakimiyyət orqanları tərəfindən görülən tədbirlərdən biri də əhalinin ucdantutma tərksilah olunması idi. 1893-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının baş mülki rəisi Şeremetyev əhalini tərksilah etmək haqqında xüsusi sərəncam vermiş, bunun əsasında hakimiyyət orqanları əhalinin silahlarını kütləvi surətdə müsadirə etməyə başlamışdı. 1894-1895-ci illər ərzində təkcə Yelizavetpol quberniyasının əhalisindən 53

min ədəd tüləng müsadirə olunmuşdu. Hakimiyyət orqanları kустar yolla silah hazırlanmasının qarşısını almaq üçün də ciddi tədbirlər görürdü (52, s.91).

Çara sədəqətli bəylər və varlı bəzi kəndlilər kəndli hərəkatını yatırmaqda hərbi hissələrə canfəşanlıqla göməklik göstərirdilər. Qaçaq dəstələrinin təqib olunmasında kəndxudalar başda olmaqla Quba bəyləri də iştirak edirdilər. Məsələn, Bakı qubernatorunun canişinə verdiyi məlumatda yazılır: «Bu rayonda (Qusar və Müşkür məntəqələrində) Mürsəl bəy Şıxlarski və bir neçə kəndxuda strajanın (silahlı mühafizə dəstəsi - R.N.) nəzarəti və iştirakı ilə dəstələrin təqib olunmasında ayrı-ayrı komandalara daha çox daimi və ciddi kömək göstərirdilər» (77, s.196).

Qaçaq hərəkatının ictimai səciyyə dəşəsinə, zülmə və istismara qarşı kəndlilərin fəal etirazlarının ifadəsi olmasına ön inandırıcı sübutlardan biri də bütün zəhmətkeş və vətənpərvər xalqın qaçaqlara tərəfdar olmasından ibarət idi. Bunu çar hakimiyyət orqanları da etiraf etməyə məcbur olmuşdu. Xüsusi olaraq qaçaqları məhv etmək və tədbirləri təşkil etməkdən ötrü XIX əsrin axırlarında Cənubi Qafqaza ezam edilən xəfiyyə Skalon kəndlilərin qaçaqlara yaxından kömək etdiklərini qəzəblə təsdiq etmişdi. Yüksək rütbəli bu çar müstəmləkəçisi böyük narahatlıqla yazırdı: «Əhali hakimiyyət orqanlarına quldurların yerini nəinki nişan vermir, hətta quldurlara böyük bir qonaqpərvərlik göstərir, inzibati orqanlar cinayətkarları tutmağa cəhd etdikdə əhali açıqcasına onlara mane olur» (52, s.92). Bunu hətta Tiflis məhkəmə palatasının prokuroru Vasilyev də təsdiqləyərək əlavə edir ki, hətta bəzi «bəylər qaçaqları öz evlərində gizlədirlər» (1, iş 3993(1), v.50).

Qeyd etdiyimiz kimi, qaçaqlar satqın bəylərə və varlı kəndlilərə qarşı mübarizə aparır, yəni ictimai zülmə qarşı çıxırdılar. Şimali Azərbaycanda müstəmləkə zülmü ilə ictimai zülmün ünsürləri üzvi surətdə birləşmişdi. Qaçaqqlar ayrı-ayrı çar məmurlarına, kənddəki hakimiyyət nümayəndələrinə, kəndxudalara divan tuturdular. Çar nökrələrinə qarşı bu düşmənçilik münasibəti obyektiv olaraq çar məmurları tərəfindən həyata keçirilən mütləqiyyət zülmünə qarşı kəndlilərin (qaçaqların simasında) mübarizəsinin bariz və səciyyəvi təzahürü idi.

Bütün bunlar bizə qaçaq hərəkatının həm ictimai zülmə, həm də müstəmləkə zülmünə qarşı kəndli hərəkatının bir forması kimi, partizan mübarizəsinin özünə-məxsus bir növü kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək düzgün olar ki, kəndlilərin bu partizan mübarizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, həmin mübarizə kəndlilərin hər iki qrupu-dövlət və sahibkar kəndliləri tərəfindən birlikdə aparılırdı.

Kəndli hərəkatının digər formalarına nisbətən qaçaq hərəkatının digər bir xüsusiyyəti də həmin hərəkatda bilavasitə iştirak edənlərin sayının az olması idi. Lakin qaçaqların özlərinin sayı ən çox halda bir neçə yüz nəfər olsa da, rəsmi sənədlər əsasında müəyyən etdiyimiz kimi, onlara yardım göstərən kəndlilərin sayı minlərlə idi. Məhz el köməyinin nəticəsi idi ki, çar hakimiyyət orqanları bütün cəhdlərə baxmayaraq, bəzən on illərlə kiçik, lakin igid və çevik qaçaq dəstələrinin öhdəsindən gələ bilmirdilər və qaçaqçılıq partizan hərəkatı kimi bütün Qüzey Azərbaycan ərazisini bürümüşdü. Əsasən qeyri-mütəşəkkil, kortəbii fəaliyyət göstərən qaçaq hərəkatını yatırmaq çarizm əlində o qədər də asan iş deyildi.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatlar bir daha göstərdi ki, XIX əsrin 40-cı illərində Qüzey Azərbaycanda rus çarizmi tərəfindən həyata keçirilmiş müstəmləkəçi islahatlar fəodalların torpaq və kəndlilər üzərindəki hüquqlarını qəti surətdə qanuniləşdirməklə yanaşı torpaq xüsusiyyətçiliyi məsələsində öz mənafeyinə dönüş etməyə, yerli imtiyazlı təbəqələrin bir hissəsini özünün müttəfiqinə çevirməyə nail olsa da qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə çata bilmədi.

1851-ci il oktyabrın 23-də Dərbənd və Şamaxı quberniyalarında yeni vergi sistemi tətbiq olundu, həmin quberniyalarda əvvəllər həyata keçirilən aqrar əsasnamələrdə bəzi dəyişikliklər edildi. Bununla da çarizm müstəmləkə rejimini təkmilləşdirir və kəndlilərin asılılığını daha da möhkəmləndirirdi.

Aqrar cəhətdən geridə qalmış Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanda bir sıra vergi və mükəlləfiyyətlərin çarizm tərəfindən qanuniləşdirilməsi, natural vergilərin pul vergisi ilə əvəzlənməsi əmtəə-pul münasibətlərinin hələ çox zəif olduğu şəraitdə kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı.

1870-ci ilin 14 may tarixli «Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflisin ali müsəlman silkindən olan şəxslərin və habelə erməni mülklərin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə» sahibkar kəndlilərin yerli torpaq sahiblərindən asılılığı ləğv edilərsə də, iqtisadi asılılıq olduğu kimi qalırdı.

Çar hökuməti Qüzey Azərbaycanda müxtəlif tədbirləri reallaşdırmaqla hakimiyyətini möhkəmləndirmək, xəzinənin gəlirlərini artırmaqla yanaşı, burada da ümumimperiya qaydaları yaratmaq, bu müstəmləkə ucqarının müqavimətini qıraraq onu tam rəqabətə çıxarırdı.

Şimali Azərbaycanda çar hökuməti tərəfindən həyata keçirilən müstəmləkəçi tədbirlərdən biri də məcburi xristianlaşdırma idi. Zaqatala dairəsində silah gücünə və yaxud

müxtəlif yalançı vədlər verməklə, yerli əhalidən olan yüzlərlə müsəlmanın dini etiqadını dəyişdirilmişdi.

Yeni işğal olunmuş müsəlman ölkəsində özünə xristian dayağı yaratmaq məqsədi ilə çarizm Qüzey Azərbaycan ərazisinə Avropadan almanları, Rusiyanın daxili quberniyalarından rus təriqətçilərini, İrandan və Türkiyədən erməniləri və digər millətlərdən olan xristianları kösürmüş, onlara yerli əhalinin əlindən alınmış münbüt torpaq sahələri vermişdi.

İmperiyanın müstəmləkə ucqarı olan Şimali Azərbaycanda sələmçilik, zorakılıq, özbaşınalıq, rüşvətخورluq və digər qanunsuzluqlar baş alıb gedirdi.

Bəhs olunan dövrdə kəndlilərin vəziyyətini təsvir edən çoxsaylı kəndli ərizələri və məktubları öz sahibkarlarının zülmünü ətraflı əks etdirən şikayət sənədləri idi. Bu şikayətlər bir qayda olaraq nəticəsiz qalırdı. Habelə «padşaha» ünvanlanmış şikayət ərizələri kəndlilərin qeyri-fəal mübarizəsinin ən geniş yayılmış forması idi.

Bir çox hallarda hiddətlənmiş kəndlilər sahibkarların əmlakını yandırır, mal-qarasını, atlarını qaçırmqla zülmkarlardan qisas almağa çalışırdılar.

XIX əsrin 50-ci illərində Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanması ilə Nuxa qəzasında və Zaqatala dairəsində kəndlilərin mövcud rejimə qarşı ciddi çıxışları üsyanları baş verir. Bu üsyanlarda İmam Şamilin müridləri yaxından iştirak etmişdilər. Bu üsyanlar həmçinin Rusiya işğalçılarına qarşı Qafqaz xaqalarının İmanı Şamilin rəhbərliyi altında xalq-azadlıq hərəkatının, döğmə torpaqlarını yadelli işğalçılardan azad etmək uğrunda müqəddəs müharibənin üzvi tərkib hissəsi idi.

Tezliklə eyni xarakterli çıxışlar Naxçıvan qəzasını da bürümüşdü. Lakin çarizm onun qarşısını tezliklə ala bilər. Hökumət Quba qəzasında da başlanacaq üsyanın qarşısı vədlər verməklə almağa müvəffəq olur.

Çarizmin siyasətindən narazı olan əhalinin bir hissəsi Zaqatala camaatının xahişi ilə buraya gələn İmam Şamilin dəstəsinə qoşulmuşdu. İlisu sultanı Daniyal bəy Zaqatalada dəfələrlə çar qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi.

Bəhs olunan dövrdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə aparan üsyançıların rəhbərlərinin hamısı yerlərdə

böyük nüfuza malik olan adamlar, bəziləri isə varlı ailələrdən çıxmış adamlar idilər.

Şimali Azərbaycanda kəndli islahatı ərəfəsində olmuş üsyanlardan biri də Zaqatala dairəsində baş vermişdi. Üsyan əsasən də çarizmin xristianlaşdırma siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Üsyançılar müəyyən nailiyyətlər əldə etsələr də, üsyan tezliklə yatırılmışdı. Üsyan iştirakçılarının bir hissəsi Sibiro katorqaya göndərilmiş, başçıları isə əzablı işgəncələrə məruz qalmışdılar.

1870-ci il 14 may tarixli «İslahat» keçirməklə çarizm həm də Cənubi Qafqazda kəndli çıxışlarının qarşısını almaq niyyətində idi. İslahata kəndlilər böyük ümidlər bəsləyirdi. Lakin islahat bu ümidləri doğrultmadı.

Təsədüfi deyildir ki, bu islahatdan az sonra 1877-ci ilin payızında Azərbaycanın şimal qəzalarında kəndli üsyanı baş qaldırır. Dağıstanın cənubunda tüğyan etdiyindən təbii ki, Azərbaycana da nüfuz etməyə üsyan öncə Quba qəzasına, sonra isə Zaqatala dairəsinə və Nuxa qəzasında da yayılmağa başlayır. Demək olar ki, beş aya yaxın müddətdə davam edən bu üsyan Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq mübarizəsi tarixində özünəməxsus yer tutur.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində ən çox yayılmış kəndli çıxışlarından biri də qaçaq hərəkəti olmuşdu. İslahatdan sonrakı dövrdə daha da geniş vüsət almış qaçaq hərəkətinin rəhbərlərinin içində yoxsul kəndlilərlə bərabər varlı ailələrdən çıxanlar da var idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ QAYNAQLAR VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

ARXIV MATERIALLARI

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi
iş 1661(1), iş 1665, iş 3993(1), iş 1643-1649, iş 2073, iş 4101(2), iş 2361(4), iş 3982(2), iş 4640, iş 1666(1), iş 2267(1), iş 1664(1), iş 1664(2), iş 1479, iş 1057, iş 1645, iş 2276(3), iş 1714, iş 8023, iş 2083.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi
f. 22, siy. 1, iş 870; iş 944; iş 595; iş 905; iş 1047;
siy. 4, iş 1020; iş 861; iş 601;
siy. 5, iş 198; iş 197; iş 225; iş 172; iş 157.
f. 23, siy. 2, iş 13;
siy. 3, iş 13.
f. 37, siy. 1, iş 19.
f. 44, siy. 3, iş 997.
f. 43, siy. 2, iş 25
f. 45, siy. 2, iş 132; iş 133;
siy. 3, iş 36.
f. 63, siy. 1, iş 49.
f. 64, siy. 2, iş 20.
f. 74, siy. 5, iş 3.
f. 155, siy. 2, iş 1777.
f. 183, siy. 1, iş 131; iş 944; iş 583; iş 361; iş 378; iş 300; iş 321; iş 171; iş 262; iş 531; iş 177; iş 128; iş 68; iş 512; iş 267.
f. 187, siy. 1, iş 442.
f. 346, siy. 1, iş 17; iş 31.
f. 352, siy. 1, iş 11; iş 6; iş 8.
f. 363, siy. 1, iş 19.
f. 365, siy. 1, iş 4.
f. 369, siy. 1, iş 4.

- f. 370, siy. 1, iş 19.
 f. 396, siy. 1, iş 897
 f. 426, siy. 1, iş 538; iş 90.
 f. 429, siy. 1, iş 538
 f. 579, siy. 1, iş 1.
3. Gürcüstan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi
 f. 1087, siy. 1, iş 525.

QƏZETLƏR

4. Ədəbiyyat və incəsənət, 1961, 25 mart; 1958, 21 avqust;
 1968, 8 sentyabr; 1978, 11 noyabr; 1983, 19 avqust.
 5. Закавказье, 1912, 23 mart; 1913, 6 mart.
 6. Кавказ, 1876, №146; 1892, № 10; 1893, № 15; 1894, № 287;
 1895, № 167, № 181, № 186; 1897, 21 октябрь; 1898, №30.
 7. Каспий, 1895, № 137; 1903, № 77, № 56; 1905, 30 октября.
 8. Kəşkül, 1884, 10 fevral; 1887, 1 noyabr; 1888, 10 aprel;
 1890, 2 mart.
 9. Нижегородский листок, 1896, 8 ноября.
 10. Новое обозрение, 1895 (октябрьские номера).
 11. Правда, 1950, 14 mart.
 12. Xalq qəzeti, 1997, 1 fevral.
 13. Tərcüman, 1893, 4 mart, 30 avqust; 1895, 8 oktyabr; 1905,
 22 iyul.

JURNALLAR

14. Azərbaycan, 1958, № 11; 1964, № 5; 1981, № 1.
 15. Azərbaycan kommunisti, 1967, № 3.
 16. Военный сборник, т. XLIX, 1865.
 17. Вестник Европы, 1900, № 4.
 18. Вопросы истории, 1911, № 8; 1954, № 12; 1955, № 6; 1956,
 № 10, № 12; 1976, № 12; 1988, № 4.
 19. Dədə Qorqud. Hicri 1360, № 11 (fars dilində).
 20. История СССР, 1961, № 2; 1976, № 6.
 21. Исторические записки, 1941, № 12; 1960, № 67.
 22. Кавказ и Средняя Азия, 1901, № 3.
 23. Кавказское сельские хозяйство, 1909, № 4.

24. Кавказский календарь, 1852, 1861, 1871, 1882, 1888, 1896,
 1901.
 25. Кавказский сборник, т. IV; т. VII, т. X, т. XI.
 26. Московские ведомости, 1900, № 232.
 27. Новое слово, 1906, № 12.
 28. На Кавказе, 1909, № 1-2.
 29. Огонек, 1983, № 12.
 30. Русское слово, 1859, № 12.
 31. Русский архив, 1892, № 8.
 32. Русский вестник, 1886, № 3-4; 1888, т. 195; 1890, т. 209;
 1891, № 7; 1892, № 12; 1893, № 1, № 6; 1903, № 10.
 33. Русская мысль, 1890, № 2.
 34. Русская старина, 1873, т. 8; 1874, № 9; 1878, № 26; 1880,
 № 2, т. 27; 1882, № 1-3, т. 33; 1900, № 1.
 35. Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. 2; 1875, т. 3.
 36. Turan, 1990, 1991.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

37. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild, Bakı 2000 və V cild,
 Bakı 2001.
 38. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı, 1964.
 39. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
 40. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, I cild.
 41. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1995.
 42. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989
 43. Afiyət M. Sərdari milli Səttarxan. Təbriz, 1968
 44. Baykara H. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı,
 1992.
 45. Vəlili M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi
 müləhizat), Bakı, 1993.
 46. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları (QAKA) IX,
 X, XI, XII cildlər
 47. «Qaçaq Nəbi» dastanı. Bakı, 1961.
 48. Qaçaq Nəbi. Tərtib edən Ə. Axundov, Bakı, 1941.
 49. Qaçaq Nəbi, Tərtib edən Ə. N. Tahirov, Bakı, 1938.
 50. Qarabağnamələr (2-ci kitab). Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.

51. Qriboyedov A.S. Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında məktub «Elm və həyat», 1989, № 9.
52. Həsənov İ.M. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda kəndli hərəkatı tarixinin bəzi məsələləri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) «Azərbaycan kommunisti», 1967, № 3.
53. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq icarə münasibətləri. Bakı, 1985.
54. Dədə Qorqud (fars dilində). Təbriz, 1360, № 11.
55. Əkinçi (1875-1877-ci illər). Tərtib edəni T.Həsənzadə, Bakı, 1979.
56. Əliyev Ə. Qaçaq Nəbi – «Azərbaycan», 1958, № 11.
57. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
58. İsmayılov M.Ə. Birinci rus inqilabı dövründə Azərbaycanda kəndli hərəkatı, Bakı, 1955.
59. İsmayılov M.Ə. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə formaları haqqında Tarix İnstitutunun əsərləri. XIII c., 1958.
60. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960.
61. İsmayılov M.Ə. Azərbaycanda kəndli hərəkatı «Azərbaycan kənd təsərrüfatı», 1955, 22 dekabr.
62. İsmayılov M.Ə., Qazıyev M. 1905-1907-ci illər inqilabı əzəlisində və inqilab dövründə Azərbaycanda kəndli hərəkatı Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, X c., 1955.
63. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətçilərinin rolu. Bakı, 1995.
64. Məhəmməd Tahir. Şeyx Şamil. Bakı, 1992.
65. Məhəmməd Tahir. Üç imam «Turan», 1990-1991.
66. Rüstəmzadə R. M. Qorki və Qaçaq Kərəm «Azərbaycan», 1964, № 5.
67. Rüstəmzadə R. Koroglu nəvələri. Bakı, 1967.
68. Rüstəmzadə R. Yeddi dastan. Bakı, 1989.
69. Talıbzadə İ.A. Azərbaycanda 1912-ci il aqrar islahatı. Bakı, 1965.

70. Talıbzadə İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı, 1980.
71. Tağıyev Ə.M. Azərbaycanda milli hərəkat ideyalarının yaranması və tarixi təşəkkülü (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1994.
72. Xəlilov X. Qarabağın etnik tarixindən «Elm və həyat», 1989, № 9.

Rus dilində

73. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. I, Одесса, 1912; т. III, Одесса, 1914; т. IV, Тифлис, 1920; т. V, Тбилиси, 1986.
74. Авалиани С.Л. Граф Воронцов и крестьянский вопрос. Одесса, 1912.
75. Агаян Ц.Н. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году. Баку, 1956.
76. Аграрный вопрос (Сборник статей), т. II, М., 1907.
77. Азербайджан в годы первой русской революции, Баку, 1966.
78. Алиев А. Крестьянское движение в Азербайджане в 1905-1907гг. (Автореферат дисс. канд. ист. наук – далее АКД), Баку, 1949.
79. Алибеков И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.
80. Алескерев Ю. Закатальский округ в первой половине XIX века и восстание 1863 года. АКД, Баку, 1950.
81. Антелава И.Г. Реформа земельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века (сборник документов). Сухуми, 1952.
82. Асланов А. Из истории аграрной политики царизма в Закатальском округе Азербайджана в XIX в. – «Научные труды» серия философии, 1979, № 3.
83. Барон Николаи. Воспоминания из моей жизни (Крестьянская реформа в Закавказском крае) – «Русский архив». 1892, № 8.
84. Белова И.К. Об отходничестве из Северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX вв. – «Вопросы истории», 1956, № 10.

85. Берже П. Выселение горцев с Кавказа в 1858-1865 гг. – «Русская старина», т. 33, 1982, № 1-3.
86. Берже П. Николай Николаевич Муравьев во время его наместничества на Кавказе 1854-1856 гг. Исторический очерк – «Русская старина», т. 8, 1873.
87. Бестужев В.И. Оборона Закавказья в Крымской войне 1853-1856 гг. – «Вопросы истории», 1954, № 12.
88. Богданова И.Г. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане. Ч. 2, М., 1936.
89. Богданова Н.Г. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. – «Исторические записки», т. XII, 1941.
90. Бороздин К.А. Лезгинское восстание в Кахетии в 1863 г. – «Русский вестник», т. 209, 1890.
91. Бороздин К.А. Экономический быт казенных крестьян в Закавказье – «Русский вестник», 1886, № 3-4.
92. Бороздин К.А. Переселенцы в Закавказье – «Русский вестник», 1981, № 7.
93. Брусников Е.М. Переселенческая политика царизма в конце XIX в. – «Вопросы истории», 1965, № 1.
94. Бушуев С.К. Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля. М., 1939.
95. Бушуев С.К. О Кавказском мюридизме – «Вопросы истории», 1956, № 12.
96. Весь Кавказ. Баку, 1914.
97. Весь Кавказ (справочно-литературный сборник). Тифлис, 1903, № 1.
98. Величко В.Л. Кавказ, русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1909.
99. Военная энциклопедия. Тт. I-XII, СПб., 1911-1914.
100. Вольнец А. Кавказская колонизация – «Московские ведомости», 1900, № 232.
101. Воспоминания П.А.Дзюбенко – «Русская старина», т. 26, 1878.
102. Всеподданнейший отчет наместника Кавказского по гражданскому управлению Кавказским и Закавказским краем (1863-1871).
103. Всеподданнейшие отчеты Бакинского губернатора за 1897, 1913, 1914, 1915, гг.
104. Всеподданнейший отчет исправляющего должность Елисаветпольского губернатора за 1911, 1917 гг. – НАИИ, дело 2267 (1).
105. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатора Кузьминского ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1906.
106. Всеподданнейший отчет начальника Елисаветпольской губернии за 1876 г. – Елисаветполь, 1877.
107. Полное собрание законов, второе издание. Т. XXIV, № 23753.
108. Гасанов Г.Н. Государственная деревня Азербайджана в конце XIX – начале XX века. АКД. Баку, 1986.
109. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку, 1957.
110. Гасанов И.М. Рескрипт 6 декабря 1846 г. (предпосылки и сущность). АКД. Баку, 1950.
111. Гасанов И.М. К истории подготовки рескрипта 6 декабря 1846 г. – Труды Института истории и философии АН Азерб.ССР, т. IV, Баку, 1954.
112. Гасанов И.М. Захват беками наделных земель государственных крестьян Азербайджана в конце XIX в. – Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1961, № 9.
113. Гасанов И.М. Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века (80-90 гг.). ЛДУ. Баку, 1964.
114. Гасанов И.М. О земельной обеспеченности государственных крестьян Азербайджана в конце XIX века. – Доклады АН Азерб.ССР, 1962, № 10.
115. Гасанов И.М. О производственных отношениях в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века. – Доклады АН Азерб.ССР, 1956, № 3.
116. Гасанов И.М. Из истории крестьянского движения в Азербайджане в годы первой русской революции. В кн. «Азербайджан в годы первой русской революции». Баку, 1965.
117. Гасанов И.М. Из истории крестьянского движения в Азербайджане в последней четверти XIX в. (О

- выступлениях крестьянского отряда под руководством Качага Наби) – Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1961, № 4.
118. Гасанов И.М. Царизм – душитель крестьянского движения (Из аграрной истории Азербайджана в XIX веке) – Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1968, № 1.
119. Гасанов И.М. К вопросу об убийстве Качага Наби – Доклады АН Азерб. ССР, 1960, № 8.
120. Геевский В. Краткий очерк земледелия за Кавказом. Тифлис, 1887.
121. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. т. I, М., 1952.
122. Ген.-лейт. Чернявский. Кавказ в течение 25-летнего царствования государя императора Александра II 1855-1880 гг. СПб., 1989.
123. Гизетти А.Л. Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закавказском крае 1801-1885 гг. Тифлис, 1901
124. Городецкий Б.М. Правовые и поземельные отношения землевладельцев и крестьян в Закавказье – «На Кавказе», 1909, № 1-2.
125. Греков Б.Д. Главнейшие этапы в истории крепостного права России, М., 1946.
126. Губайдуллин А. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX веке. Баку, 1928.
127. Гулиев А.Н. Азербайджан во второй половине XIX – начале XX века. Баку, 1961.
128. Гугушвили П.В. Землевладельческая техника в Закавказье в XIX – начале XX века. Тбилиси, 1962.
129. Гугушвили П.В. Возникновение и развитие капитализма в Грузии и Закавказье. Тифлис, 1941.
130. Гугушвили П.В. Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX – XX вв. Т. I, Тбилиси, 1960.
131. Гугушвили П.В. Сельское хозяйство и аграрные отношения (сборник документов). Т. IУ, Тбилиси, 1955.
132. Гусейнов Р. Очерки революционного движения в Азербайджане. Баку, 1926.

133. Гюлмалиев М.М. Крестьянское движение в Азербайджане в последней четверти XIX века. АКД. Баку, 1984.
134. Дадашев Г.А. О феодально-крепостнических остатках в пореформенном Азербайджане. Институт партии при ЦК КП Азербайджана – Филиал института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., т. XX, Баку, 1957.
135. Дингильштедт В. Водовладение и ирригация. т.БЫ-III, Тифлис, 1893.
136. Дингильштедт В. Право на воду. «Кавказское сельское хозяйство», 1905, № 581.
137. Дембо Л.И. Земельные правоотношения в классово-антогоническом обществе. Л., 1954.
138. Дембо Л.И. Земельный строй Востока. Л., 1927.
139. Документы по русской политике в Закавказье. Баку, 1920.
140. Дубровин П. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I, кн. II, СПб., 1871.
141. Егизаров С.А. О водовладении в Закавказском крае, Киев, 1886.
142. Егизаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. т. I, Сельская община. Казань, 1889.
143. Ерицов Н.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии. МИГБ КЗК. Т. II, Вып. III.
144. Желиховская В. Кавказ и Закавказье. М., 1913.
145. Журнал канцелярии по делам устройства крестьян, 5 мая 1878 г.
146. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М., 1958.
147. Зардаби Г. Избранные статьи и письма. Баку, 1962.
148. Зиссерман А.Л. Отрывки из моих воспоминаний – «Русский вестник», 1876, № 12.
149. Зиссерман А.Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский (1815-1878). Т. III, М., 1891.
150. Ибрагимбеги Х.М. Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. М., 1971.

151. Ибрагимов З., Токаржевский Е. Писатели и историки о мужестве и доблести азербайджанцев. Баку, 1948.
152. Ибрагимов З.И. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955.
153. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901.
154. Иванов А.И. Национально-освободительное движение в Чечне и Дагестане – «Исторические записки», 1941, № 12.
155. Иванович И. Колонизация Кавказа – «Вестник Европы», 1900, № 4.
156. Известия АЦСУ. 1922, № 3(5).
157. Из записок А.М.Корфа – «Русская старина», 1900, № 1.
158. Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении (сборник архивных материалов). Ереван, 1954.
159. Из истории классовый борьбы и национально-освободительного движения. Ярославль, 1876.
160. Исмаиладзе Д.Н. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1982.
161. Исмаилов М.А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX века. – Труды Института истории и права, т. XI, 1958.
162. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982.
163. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX в. Баку, 1964.
164. Исмаилов М.А. О характере так называемого «кочевого скотоводства» в Азербайджане в XIX – начале XX века – «История СССР», 1976, № 6.
165. Исмаилов М.А. К вопросу об историографии т.н. «кочевого скотоводства» в Азербайджане – Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, № 1.
166. Исмаилов М.А. О характере т.н. скотоводства в Азербайджане – Известия АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, № 3.
167. Исмаилов М.А. и др. Освободительная борьба народов Кавказа. В кн. «История СССР», М., 1967.
168. Исмаилов М.А. и др. Формы и методы национально-колониальной политики царизма. В кн. «История СССР», М., 1967.
169. История Дагестана. т. II, М., 1968.
170. История СССР. Т.5, М., 1968.
171. Казачковский В. Разбой на Кавказе (очерк). Владикавказ. 1913.
172. Казбек Г. Военная история Грузинского гренадерского полка. Тифлис, 1896.
173. Казем-бек М.А. Мюридизм и Шамиль – «Русское слово», 1859, № 12.
174. Ковалевский П.Н. Кавказ. т. II. История завоевания Кавказа. СПб., 1915.
175. Колониальная политика и национально-освободительное движение, Кишинев, 1965.
176. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. Ч. 2, Л.-М., 1937.
177. Крестьянское движение в Армении в XIX в. Ереван, 1948.
178. Кривенко В.П. Кавказские очерки. СПб., 1910.
179. Кучаев М.П. Феодализм и закрепощение в Закавказском крае – «Русский вестник», 1893, № 1.
180. Кучаев М.П. Земельный вопрос в Каспийской области – «Русский вестник», 1893, № 6.
181. Кучаев М.П. Пути земледельчества в Закавказье – «Русский вестник», 1892, № 12.
182. Магомедов П.М. Восстание горцев Дагестана в 1877г. Махачкала, 1940.
183. Магомедов П.М. История Дагестана. Махачкала, 1968.
184. Магомед Тахир. Три магала. Махачкала, 1927.
185. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тт. I-VII. Тифлис, 1885-1887.
186. Материалы по крестьянскому делу в Закавказье. Тифлис, 1876.
187. Мегрелидзе П.В. Закавказье в русско-турецкой войне 1877-1878гг. Тбилиси, 1972.

188. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку, 1966.
189. Мишон А.М. Историческое прошлое г. Баку и Прикаспийского края – «Кавказ и Средняя Азия», 1901, № 3.
190. Мочалов В.Д. Крестьянская реформа в Закавказье – Доклады и сообщения института истории АН СССР. Вып. 3, М., 1954.
191. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века. М., 1958.
192. Мочалов В.Д. Сельская община в Закавказье в пореформенный период – «Исторические записки», 1960, № 76.
193. Набиев Г. Аграрные отношения по владельческой деревне Азербайджана во второй половине XIX – начале XX в. АДД. Баку, 1971.
194. Надеждин А.С. Движение населения в Закавказском крае – «Сборник сведений о Кавказе», т.2.
195. Науменко Е. Елисаветпольская губерния. Военно-статистическое описание. Ч.1, Тифлис, 1903.
196. Национально-освободительное движение. М., 1967.
197. Неручев А. Русские переселенцы в Закавказье – «Новое слово», 1906, № 12.
198. Обзор Елисаветпольской губернии за 1910. Тифлис, 1912.
199. Оболенский В.В. Международные и междуконтинентальные миграции в деревне России и СССР. М., 1928.
200. Обсуждение вопроса о характере действия горских народов Северного Кавказа в 20-50-х годов XIX века. «Вопросы Истории», 1976, № 12.
201. Оржеховский В.И. Из истории внутренней политики в 60-70 годах XIX века. Горький, 1934.
202. Отчет Воронцова-Дашкова за 1905 г.
203. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за 1862-1872 гг. Тифлис, 1893.
204. Пахомов Е.А. О сословно-поземельном вопросе в Азербайджане. Изв. общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1926.
205. Писаревский Г.Г. Уничтожение крепостничества в Закатальском округе – ЦАИИ, дело №1333.
206. Писаревский Г.Г. Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношении крестьян к бекам и кенкелевладельцам – Труды института истории им. А.Бакиханова АН Азерб.ССР, т. 1, 1947.
207. Пиралов А.С. Аграрный вопрос и крестьянские беспорядки в Закавказье. Тифлис, 1905.
208. Первое Закавказское совещание по вопросам водного хозяйства. Тифлис, 1928.
209. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-ое. СПб., 1847, XXI, № 20672.
210. По поводу восстания в Закатальском округе в 1863 году «Кавказский сборник», 1886, т. X.
211. Потто В. Гаджи Мурат (биографический очерк) – «Военный сборник», т. 76, № 11.
212. Поземельный вопрос Закавказья – «Русская мысль», 1890, № 2.
213. Пчелин П.П. К вопросу о праве собственности в Азербайджане. Баку, 1930.
214. Рафизаде И. Буржуазная эволюция государственной деревне Азербайджана к концу XIX века. Баку, 1986.
215. Романовский В.Б. Кавказ и Кавказская война. СПб., 1860.
216. Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти томах, т.7, М., 1989
217. Руновский А. Шамиль – «Кавказский календарь на 1861 год», Тифлис, 1860.
218. Садыгов Г.Г. Частновладельческие крестьяне Азербайджана в 1870 – 1912 гг. АКД, Баку, 1975.
219. Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып., IV, Тифлис, 1870.
220. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899.
221. Сборник статистических сведений о Кавказе. Тифлис, 1869, 1898.

222. Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. Т. I. Тифлис, 1902.
223. Сведения о пространстве, населении и населенности Кавказского наместничества. 2 отдел в кн. «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, Тифлис, 1869.
224. Свод законов Российской империи. Т. III, 2-я книга, раз. 3, СПб., 1857.
225. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тт. I-V. Тифлис, 1885-1888.
226. Свод трудов местных комитетов по Кавказу. СПб., 1904.
227. Сегаль И.Л. Крестьянское земледелие в Закавказье. Тифлис, 1912.
228. Сегаль И.Л. Сборник сведений о Елисаветпольской губернии. Тифлис, 1902.
229. Сегаль И.Л. Производительные силы населения в Елисаветпольской губернии. Тифлис, 1901.
230. Семин О. Великая годовщина. Исторический очерк. Киев, 1911.
231. Семин О. Основные вопросы местного самоуправления. Баку, 1912.
232. Словарь Кавказских деятелей. Тифлис, 1890.
233. Служевый. Очерки покорения Кавказа. СПб., 1905.
234. Смирнов И.А. Мюридизм на Кавказе. М., 1963.
235. Смирнов И.А. Политика России на Кавказе в XVIII-XIX веке. М., 1958.
236. Современная буржуазная историография политики России на Кавказе и в Средней Азии в XIX – «Вопросы истории», 1988, №4.
237. Статистическое описание Елисаветпольской губернии – «Кавказский календарь на 1896 г.», Тифлис, 1895.
238. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку, 1958.
239. Сумбатзаде А.С. Развитие сельского хозяйства Азербайджана в конце 50-х и 60-х годов XIX века – Труды института истории и философии АН Азерб. ССР, 1955, т. 4.
240. Сумбатзаде А.С. Эксплуатация торгово-ростовщическим капиталом трудового крестьянства Азербайджана во второй половине XIX века – Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия общественных наук, 1957, № 2.
241. Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения крестьянской реформы в Азербайджане и Армении в 1870 г – История СССР, 1961, № 2.
242. Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформы» в Азербайджане, Армении и части Грузии. В кн. «Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России», М., 1961.
243. Тихонов Б.В. Переселение в России во второй половине XIX в. М., 1978.
244. Туманов Г.М. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб., 1900.
245. Туманов Г.М. Разбой и реформа суда на Кавказе. СПб., 1908.
246. Фадеев А.В. О внутренней социальной базе мюридистского движения на Кавказе в XIX веке – «Вопросы истории», 1955, № 6.
247. Фадеев А.В. Шестьдесят лет Кавказской войны. Тифлис, 1860.
248. Филиппов А.С. Поволжье, Дон и Кавказ. М., 1887.
249. Френкель А.С. К истории разбоя на Кавказе. Тифлис, 1892.
250. Френкель А.С. Средства для борьбы с разбоем на Кавказе. Тифлис, 1898.
251. Хачапуридзе Г.В. Крестьянское движение в Грузии в XIX столетии. Тбилиси, 1939.
252. Хас-Мамедов. Кавказ и переселение – «КСП», 1900, № 75.
253. Хроника Мухамеда-Тахира Ал-Карахи. О Дагестанских войнах в период Шамиля. М., 1941.
254. Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х годов XIX века. М., 1978.

255. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1901.
256. Шавров Н.Н. Русская колонизация на Кавказе – «Вопросы истории», 1911, № 8.
257. Шамиль и фельдмаршал князь Барятинский – «Русская старина», т. 27, 1880, № 2.
258. Шахвердиев З. Аграрные отношения и положение крестьян Азербайджана в 70-90 гг. XIX в. (по материалам Нахичеванского и Шарура-Даралагезского уезда). АҚД, Баку, 1984.
259. Щербии М.П. Биография – фельдмаршала кн. Михаила Семеновича Воронцова. СПб., 1858.
260. Щербии М.П. Князь М.С.Воронцов и Н.Н.Муровьев (из служебных воспоминаний – «Русская старина», 1874, №9.
261. Экономическая задача России в Средне-азиатских владениях – «Русский вестник», т. 195, 1888.
262. Экспедиция 1850-года на Лезгинской линии – «Кавказский сборник», т. VIII, 1883.
263. Эпизод из Кавказской войны – «Военный сборник», т. XLIX, 1865.
264. Эсадзе О.С. Военные подвиги Кавказской армии. Тифлис, 1908.
265. Эсадзе О.С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Тифлис, 1907.
266. Эфендиев М.М. Частновладельческие ранджберы в Азербайджане в XIX в. – Доклады АН Азерб. ССР, 1955, № 10.
267. Эфендиев М.М. О волнениях в Нухе в 1849 г. Доклады АН Азерб.ССР, 1956, № 4.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. XIX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT VƏ KƏNDLİ ÇIXIŞLARI	
1.1. Aqrar islahatlar, onların keçirilməsi və ilkin nəticələri	17
1.2. Kəndli həyəcanları	32
II FƏSİL. İSLAHATDAN SONRAKI DÖVRDƏ RUS ÇARİZMİNİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ VƏ KƏNDLİLƏRİN AZADLIQ MÜBARİZƏSİ	
2.1. Qüzey Azərbaycan kəndində vəziyyət	50
2.2. Kəndli çıxışlarının formaları	67
2.3. Qaçaq hərəkətinin yüksəlişi	96
NƏTİCƏ.....	120
İSTİFADƏ OLUNMUŞ QAYNAQLAR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	
	123

Çapa imzalanmış 12.10.2006-cı il
Kağız formatı 60x84, 1/16, çap vərəqi 8,5
Sifariş 284, sayı 500, qiyməti sərbəst

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel.: 493-74-10